Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap. Deel 74

bron
Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap. Deel 74. 1960

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_bij005195901_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap

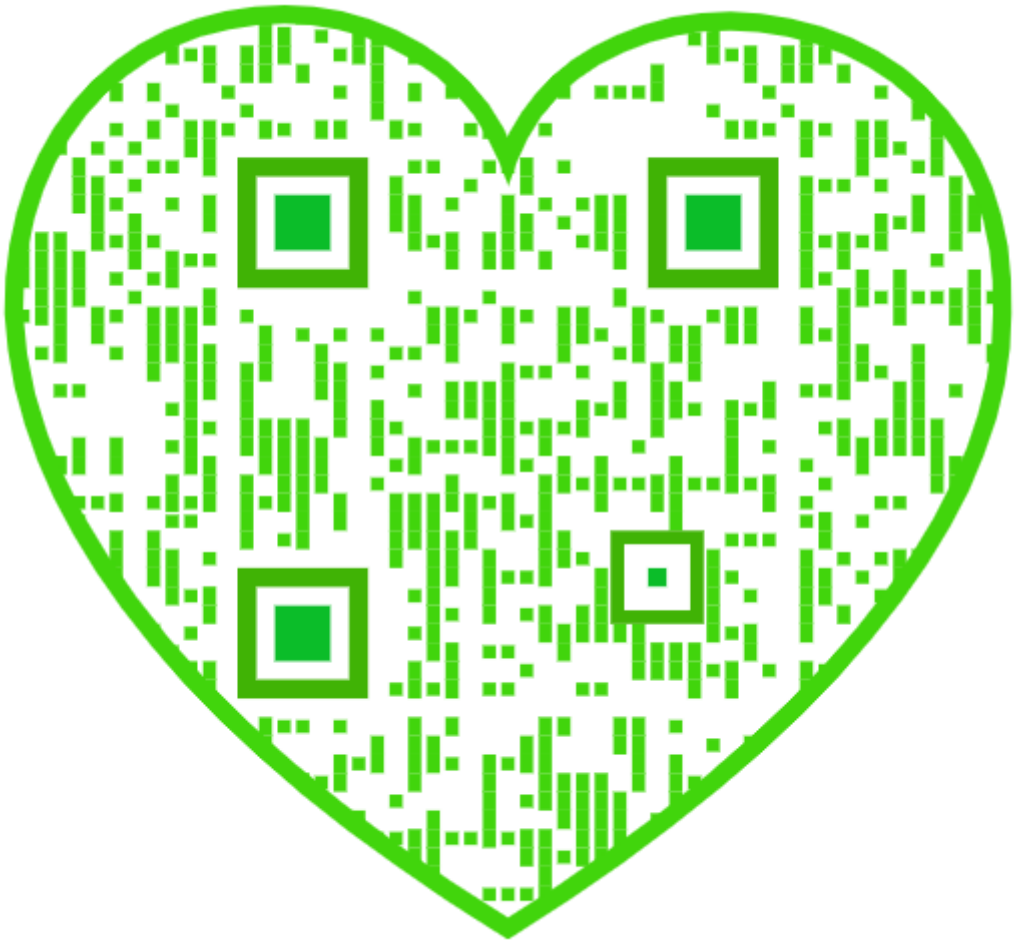

[Verslag]

Verslag van de Algemene Vergadering van de Leden van het Historisch Genootschap gehouden op 2 november 1959 in Esplanade te Utrecht

Volgens de presentielijst zijn aanwezig de leden:

W. Jappe Alberts
D. van Arkel
J.A. van Arkel
H. Baudet
P.J.W. Beltjes
E. van Beusekom
M. de Block
J.J. Boer
P. Bonenfant
J.C. Boogman
J.W. Bosch
C.D.J. Brandt
J. Brandt-Van der Veen
E.A.B.J. ten Brink
C.J.M. Brok
A. Brom Jr.
E.R.J. Brünner
I.J. Brugmans
C.A. de Bruyn
M. van der Bijl
J.W.C. van Campen
J.A. ten Cate
A.E. Cohen
W.Ph. Coolhaas
W.A.H. Crol
A.Th. van Deursen
J.G. van Dillen
H.F. van den Eerenbeemt
C.N. Fehrmann
W.J. Formsma
J. Francino
P. Geyl
W.J. Goslinga
M.K.E. Gottschalk
H.J. de Graaf
J.H.G. de Graaf
J.P. Gribling
D. Grosheide
C.F. Gülcher

B.U. Haagsma
J. Haak
S. Hart
F. van Heek
F.J. Heeris
F. van Heusden
W.J. van Hoboken
D. de Hoop Scheffer
F.W.N. Hugenholtz
P.J. Idenburg
L. Jansen
T.S. Jansma
M.J. Jochems
Fr. de Jong Edz.
L. de Jong
G.J.W. de Jongh
M.W. Jurriaanse
J. Kastelein
J.H. Kernkamp
F. Ketner
W.P. Keijzer
T. Klijnhout-Moerman
A.C.F. Koch
N. Kolff
R.J. Kolman

W.R.H. Koops
Elis. H. Korvezee
J. Kramer
H. Koreskamp
F.H.J. Lemmink
P. Leuven
J.C. Mallinckrodt
A.F. Manning
W.C. Mees
L.S. Meihuizen
P. van der Meulen
J.F.A. Modderman
A.W.J. Mulder
H.J. Mijjer
D.P. Oosterbaan
J.K. Oudendijk
E. Pelinck
G.A.W. ter Pelkwijk
J. Platteel
R. Post
C.J.A. de Ranitz
J. Ratté
S.C. Regtdoorzee Greup-Roldanus
A.E. Revers
M.J.F. Robijns Jr.
M. Roest
L.J. Ruys
H.H.P. Rijperman
J. Sibinga Mulder
F.S. Sixma van Heemstra
B.H. Slicher van Bath
J.Th. de Smidt
C. Smit
A. Smits
J.G. Stork-Penning
J.E. Struick
J.J. van Stuyvesant Meyen
F.B.M. Tangelder
A. Telders
M.Th. Uit den Boogaard
W.S. Unger
A.J. Veenendaal
H.M. van der Vegt
A.J. van de Ven
H. Verbist
B.A. Vermaseren
P.J.H. Vermeeren

E. Vermeulen
J.H. de Vey Mestdagh
W. Vinkhuyzen van Maarssen
A.J. Vis
J. Voerman
C.W. van Voorst van Beest
A.C.J. de Vrankrijker
Joh. de Vries
Thom. J. de Vries
E.H. Waterbolk
H. van Werveke
P.A.C. Wieringa
W.J. Wieringa
A.W. Willemsen
J.M. van Winter
P.J. van Winter
S.A.H.M. Zoetmulder
A. Zijp

Vijf handtekeningen waren onleesbaar.

De Voorzitter, Prof. Dr. C.D.J. Brandt, opent te circa kwart voor elf de vergadering met de volgende rede:

Dames en Heren,

Ik heet U hartelijk welkom op onze Algemene Vergadering. Dit welkom geldt in de eerste plaats ons erelid, Prof. Dr. H. van Werveke, een van de trouwste bezoekers uit het zuiden van onze jaarlijkse bijeenkomst. Onze Belgische collega's leveren nog een andere waardevolle bijdrage voor deze dag en wel in de persoon van de spreker van hedenmorgen Prof. Dr. P. Bonenfant. Waarde collega, U zult mij toestaan, dat ik U in het Nederlands toespreek. Het heeft ons bestuur zeer verheugd, dat U onmiddellijk bereid zijt geweest om de uitnodiging voor een spreekbeurt te aanvaarden, een verheugenis, die ongetwijfeld door alle aanwezigen wordt gedeeld. Dat wij U bovendien bereid hebben gevonden om op korte termijn het onderwerp voor deze voordracht te veranderen en daarmee tegemoet te komen aan onze wens om voor dit gehoor een meer algemeen onderwerp aan de orde te kunnen stellen, stemt ons extra dankbaar. Een niet minder hartelijk welkom roep ik toe aan onze spreker van hedenmiddag, Prof. Dr. I.J. Brugmans. De voorzitter van het Ned. Comité voor Geschiedkundige Wetenschappen is wel voor geen onzer een onbekende. Reden te meer, om van zijn voordracht van hedenmiddag met zijn belangwekkend onderwerp uit het terrein der sociale geschiedenis veel goeds te verwachten.

Een oude, maar desondanks of daarom nog steeds goede gewoonte getrouw begin ik dit verslag met de mededeling over de verwisselingen, die in het bestuur hebben plaats gehad. In onze vergadering van 20 april was een brief ingekomen van Mej. Dr. J.K. Oudendijk, waarin zij ons meedeelde, dat het haar wegens haar steeds toenemende werkzaamheden tot haar spijt niet langer mogelijk was om deel uit te maken van ons bestuur. Wij hebben ons node bij dit besluit moeten neerleggen.

Het Utrechtse bestuur heeft in zijn vergadering van 11 juni afscheid van zijn volijverige Tweede secretaresse genomen. Wij zijn Mej. Oudendijk zeer dankbaar voor het vele werk, dat zij voor ons Genootschap heeft verricht. Door haar voortreffelijke notulen, door de grote zorg, die zij besteed heeft aan onze bibliotheek en aan de leesportefeuille, maar bovenal door de vele waardevolle adviezen, die wij in de loop der jaren van haar mochten ontvangen, heeft zij zich een eigen plaats opgebouwd in ons midden; wij zullen haar medewerking zeer missen. Gaarne wil ik haar het allerbeste wensen met haar wetenschappelijke arbeid. Haar plaats in het bestuur is ingenomen door de opneming

van Prof. Dr. J.C. Boogman in ons midden; hij heeft de functie van Tweede secretaris van haar overgenomen. Een ander nieuw gezicht in onze kring is dat van Prof. Dr. F.W.N. Hugenholtz, die kortgeleden tot ons bestuur is toegetreden. Ik heet de beide nieuwe bestuursleden hartelijk welkom en spreek de hoop uit, dat zij zich in ons midden spoedig thuis zullen voelen en dat hun werkzaamheid zowel in de kring van ons bestuur als in de ruimere van het Genootschap als zodanig vruchtdragend moge zijn.

Prof. Dr. E.J. Dijksterhuis heeft helaas wegens een ernstige ziekte vrijwel het gehele jaar niet aan onze werkzaamheden kunnen deelnemen. Gelukkig blijven de berichten van de laatste tijd over zijn toestand gunstig; wij wensen hem van harte een volledige beterschap.

In het Algemene bestuur kwam ook dit jaar geen verandering.

Gelijk bleef ook het aantal ereleden, nl. 11. Het aantal leden in Nederland liep iets terug van 672 het vorig jaar tot 663 op dit ogenblik; het aantal buitenlandse leden vertoonde een kleine vooruitgang en wel van 82 naar 84.

Ik ga nu over tot de werkzaamheden van het bestuur, die in de allereerste plaats weer bestaan hebben in de voorbereiding en de verzorging van de publikaties van het Genootschap. Dit jaar hebben twee nieuwe delen van onze uitgavenreeks het licht gezien, nummer 5 van de 4de serie van onze Werken, het eerste deel van het *Dagboek van Broeder Wouter Jacobsz*, uitgegeven door Mej. Dr. I.H. van Eeghen en het 73ste deel in de reeks van onze *Bijdragen en Mededelingen*. De ouderen onder U, die zich herinneren welk een lange voorgeschiedenis de uitgave van het *Dagboek*, dat in de wandeling altijd als de *Amsterdamse Kroniek* werd aangeduid, heeft gehad, zullen zich met het bestuur dubbel verheugen, dat het dan toch nog zover is gekomen. Een woord van gelukwens aan de bewerkster is hier dan ook zeker op zijn plaats. Maar ook en zeer in het bijzonder een woord van grote dank niet alleen voor haar toegewijde en tevens zo vlot verlopen wetenschappelijke arbeid, maar ook voor de uitzonderlijke wijze, waarop zij ertoe heeft bijgedragen om deze uitgave financieel veilig te stellen. In mijn vorig verslag heb ik de milde verleners van subsidie reeds met name genoemd en de dank van het bestuur gebracht. Ik wil die dank hier gaarne nog eens herhalen en daar de verwachting aan toevoegen, dat zij, nu het eerste deel van dit *Dagboek* in hun bezit is, geen spijt zullen hebben van de steun, die zij aan ons Genootschap hebben gegeven.

Het tweede deel van het *Dagboek* is eveneens praktisch gereed. Het zal in het begin van het volgend jaar aan U worden toegezonden.

In mijn vorig verslag heb ik U meegedeeld, dat Prof. Dr. W.Ph. Coolhaas na het overlijden van Prof. Dr. F.C. Gerretson de voltooiing van de publikatie van de *Correspondentie van den Bosch* op zich had genomen en ik heb daarbij de hoop en het vertrouwen uitgesproken, dat de uitgave nog in 1959 zou kunnen worden rondgezonden. Zoals U reeds zult hebben gemerkt, is deze verwachting tot dusver niet in vervullig gegaan. Ik moet inderdaad voor de zoveelste maal weer eens terugkrabbelen. Omstandigheden volkomen buiten de schuld van Prof. Coolhaas of van het bestuur hebben gemaakt, dat deze publikatie nog niet gereed is kunnen zijn. Een van de grote moeilijkheden, die de nieuwe bewerker ondervond, toen hij eindelijk het manuscript zowel als de reeds gezette vellen in handen had gekregen, bestond hierin, dat de bijlagen, die Prof. Gerretson had willen opnemen, onder de nagelaten papieren niet te vinden waren en nog steeds niet te voorschijn zijn gekomen. Op voorstel van Prof. Coolhaas heeft ons bestuur besloten om deze bijlagen, als zij niet spoedig tevoorschijn komen, maar weg te laten, hetgeen o.a. de nodige veranderingen in de reeds gemaakte en gedeeltelijk reeds gezette annotatie met zich zal meebrengen en dus ook wat extra correctiekosten. Wij menen echter, dat, gezien de toestand, waarin zich de schriftelijke nalatenschap van Prof. Gerretson bevindt, dit de enige weg zal zijn om deze uitgave alsnog op betrekkelijk korte termijn tot stand te brengen.

De onverwachte tegenslag bij deze uitgave ondervonden vormt voor mij een geschikte overgang naar mijn volgende onderwerp, het *Archief van der Meulen*. U zult zich herinneren, dat ik mij in mijn vorig verslag plotseling met blijmoedigheid over deze publikatie heb uitgelaten. Ik heb mij zelfs verstout om te zeggen, dat er tot grote vreugde van ons bestuur licht in deze duisternis was gekomen, doordat de heer Van der Poest Clement zich bereid had verklaard om na het gereedkomen van zijn proefschrift deze uitgave op zich te nemen. Tegelijkertijd kon ik U mededelen, dat bij het bestuur de gedachte was gerezen aan de Belgische deskundige op dit terrein, Dr. Brulez, te vragen, of hij bereid zou zijn, om hetzij als enige bewerker van, hetzij als coadjutor bij deze uitgave op te treden. Wij hadden dus twee pijlen op onze boog. Wat Dr. Brulez betreft, hadden wij, toen hem de vraag werd gesteld, dadelijk in zoverre succes, dat hij

aannam om medewerker te zijn; de uitgave alleen op zich te nemen was hem echter onmogelijk.

Tot zover liep alles naar wens, maar toen kwam de kink in de kabel. De heer Van der Poest Clement, aan wie de nagelaten papieren van Mej. Simon Thomas ter hand waren gesteld en die zich met geestdrift op de bestudering hiervan had geworpen, werd ziek en moest zijn werk geruime tijd staken, zodat er dit hele jaar geen enkele voortgang met deze uitgave werd gemaakt. Zodra ons deze droeve tijding bereikte, rees bij ons de twijfel, of de heer Van der Poest Clement ook na zijn herstel, wel in staat zou zijn om zijn toezegging in zake de uitgave gestand te doen, gezien ook het feit, dat er aan de voltooiing van zijn dissertatie, waaraan hij van het begin af vanzelfsprekend de voorrang had gegeven, veel meer te doen was dan hij en zijn promotor aanvankelijk gedacht hadden. Kort vóór deze vergadering, te kort om deze zaak nog in het bestuur te bespreken, ontving onze Eerste secretaris een uitvoerig schrijven van de heer Van der Poest Clement, waarin deze meldde, dat hij zijn ambtelijk werk weer hervat had - ik wens hem gaarne namens ons allen geluk met zijn herstel -, dat hij - volkomen begrijpelijk - zijn vrije tijd allereerst wilde geven aan een omwerking en voltooiing van zijn dissertatie en dat hij ons bestuur geheel vrijliet inzake de hem verstrekte opdracht voor de uitgave van het *Archief van der Meulen*, al hoopte hij zelf nog steeds tijd en gelegenheid te zullen vinden voor dit werk. Zietdaar, dames en heren, de stand van zaken op dit ogenblik. Zoals reeds gezegd, ons bestuur heeft zich over het laatste schrijven van de heer Van der Poest Clement nog niet kunnen beraden. Mijn persoonlijke mening is echter, dat ons bestuur in het belang van de heer Van der Poest Clement zelf zowel als van de uitgave niet anders kan doen dan de opdracht intrekken, hoezeer ons dit ook spijt.

Tot zover het verslag over onze uitgaven. Want over de overige op stapel staande publikaties hoef ik of kan ik op dit ogenblik geen mededelingen doen behalve dat zij lopen zo goed of zo kwaad als dat gaat. Het volgend jaar zullen wij dus in ieder geval deel II van het *Dagboek van Broeder Wouter Jacobsz* laten verschijnen, terwijl wij goede reden hebben om te hopen, dat ook de *Correspondentie van den Bosch* het licht zal kunnen zien. Daarnaast verwachten wij U te kunnen verblijden met een nieuw deel van de *Bijdragen en Mededelingen*, wanneer hiervoor tenminste nog wat kopie binnenkomt. Het is lang geleden, moet

ik zeggen, dat de voorzitter bij deze gelegenheid de leden heeft moeten aansporen voor kopie voor de *B. en M.* te zorgen. Maar nu is het zover, als is het geenszins uitgesloten, dat enkele bijdragen, waarvoor ons plaats is gevraagd en die door ons in beginsel zijn aanvaard, ons binnenkort zullen bereiken. Toch is het goed, geloof ik, wanneer ik in dit Verslag onze leden eens attent maak op onze *B. en M.*

Dames en Heren, ik ben lang genoeg aan het woord geweest. Ons wacht de koffie en daarna, wat belangrijker is, de voordracht van Prof. Dr. P. Bonenfant.

Na de rede van de Voorzitter volgt de gebruikelijke koffiepauze. Te kwart over elf wordt de vergadering heropend en ontvangt Prof. P. Bonenfant het woord voor het houden van zijn voordracht over: Les traits essentiels du règne de Philippe le Bon.

Les traits essentiels du règne de Philippe le Bon

Mesdames, *Messieurs et chers Confrères*,

L'*Historisch Genootschap*, qui m'avait fait l'honneur déjà il y a quelques années de m'accueillir dans son sein, vient d'y ajouter celui de me demander de prendre aujourd'hui la parole au cours de son assemblée annuelle.

Qu'il me soit permis avant tout de l'en remercier et de dire combien j'apprécie l'invitation qui m'a été ainsi adressée de parler devant une société dont la réputation s'étend largement dans les Pays-Bas et au dehors, par suite du rôle qu'elle joue depuis longtemps et ne cesse de jouer dans le développement de la recherche historique: l'importance de ses publications l'atteste, tant du point de vue qualitatif que du point de vue quantitatif.

La demande qui m'a été faite par le Bureau de la Société de parler de Philippe le Bon est pour moi plus flatteusse encore, puisqu'elle prouve que les travaux que j'ai consacrés au troisième des ducs Valois de Bourgogne ont reçu quelque audience en Hollande. Mais, demande aussi quelque peu embarrassante, car elle m'a obligé à constater que je n'ai guère, venant d'y consacrer des publications récentes[1], de révélations à vous apporter sur la personnalité de Philippe le Bon, ni sur les événements de son règne. Dans ces conditions, il m'a semblé que le mieux que je pourrais faire serait d'essayer de dégager les traits qui, dans ce règne, me paraissent véritablement essentiels.

Pour les déterminer, partons de cette constatation, qui est, je pense, fondamentale: avec le recul de l'histoire, Philippe le Bon apparaît avant tout comme le fondateur de l'Etat bourguignon, *Imperii Belgici conditor*, ainsi que l'a déjà appelé au XVIe siècle le premier historien de cet Etat, Pontus Heuterus de Delft[2], à l'époque duquel *Belgicus* ne peut signifier évi-

1 P. Bonenfant, *Philippe le Bon*, 3e éd. (Bruxelles, 1955, 'Notre Passé'); Id., *Du meurtre de Montereau au traité de Troyes* (Bruxelles, 1958, Académie Royale de Belgique, Classe des Lettres, Mémoires, Coll. in-8°, t. LII, fasc. 4).

2 Pontus Heuterus Delfius, *Rerum Burgundicarum Libri sex in quibus describuntur res gestae Regum*, *Ducum*, *Comitumque utriusque Burgundiae; ac in primis Philippi audacis*, *Ioannis intrepidi*, *Philippi boni*, *Imperii Belgici conditoris*, *Caroli pugnacis; qui è Valesia Francorum Regum familia apud Burgundos imperarunt*, Anvers, 1584. L'auteur qualifie à nouveau à la page 96 Philippe de *conditor Belgici Imperii* et le nomme à la page 97 *Regni Belgici conditor*. Dans Pontus Heuterus Delfius, *Opera historica omnia*, Louvain, 1649, on retrouvera les trois mentions susdites au titre des *Rerum Burgundicarum* et aux pages 77 et 78. Sur Pontus Heuterus, voir la notice de Brugmans dans Molhuysen et Blok, *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, t. VII (Leyde, 1927), col. 585-586.

demment belge, mais a le sens actuel de néerlandais[1]. Fondateur donc du vaste Etat néerlandais du milieu du XVIe siècle, de ces Pays-Bas de Charles-Quint, dont les Etats de Benelux représentent aujourd'hui encore, sur la carte de l'Europe, la survivance.

Cette constatation faite, il convient de se poser aussitôt cette question: ce rôle de *conditor*, de fondateur d'un Etat nouveau, Philippe le Bon a-t-il, devant l'histoire, ambitionné de l'assumer? Question paradoxale, impertinente même, dira-t-on. Pourquoi la poser?

C'est tout d'abord qu'elle est provoquée par une autre, touchant à la personnalité même de Philippe le Bon: le 'grand duc' a-t-il eu une action politique personnelle? a-t-il voulu autre chose, cet amateur de femmes et de beaux livres, que jouir des privilèges que lui valait sa naissance ou tout au plus rehausser par des cérémonies et des fêtes fastueuses son prestige et celui de sa cour? En d'autres termes, n'a-t-il pas été simplement 'un superbe figurant'[2]? Telle était l'opinion de votre grand historien Huizinga[3]. A elle s'oppose celle d'un autre historien, non moins notable, Henri Pirenne[4].

Des témoignages des contemporains, il ressort que le duc ne s'intéressa guère aux détails de l'administration et que plus

1 Voir notamment à ce propos H. Vander Linden, *De namen België en Nederland door de eeuwen heen*, Académie royale de Belgique, Bulletin de la Classe des Lettres, 5e s., t. XVII (1931), pp. 206 et suiv. Je suis revenu sur la question dans la conférence que j'ai donnée à la séance d'ouverture du XXXVIIe Congrès de la Féderation archéologique et historique de Belgique (Bruxelles, 1958), sous le titre: *Du Belgium de César à la Belgique de 1830: essai sur une évolution sémantique*. Le texte en paraîtra prochainement dans les travaux de ce Congrès.

2 Selon l'expression de J. Calmette et E. Déprez, dans G. Glotz, *Histoire générale: Histoire du moyen âge*, t. VII, lère partie (Paris, 1937), p. 518.

3 Voir surtout son article sur *La Physionomie morale de Philippe le Bon*, Annales de Bourgogne, t. IV (1932), pp. 101-129 (repris dans ses *Verzamelde Werken*, t. II, Haarlem, 1948, pp. 216-237, et en version allemande dans son volume *Im Bann des Geschichte*, Bâle, 1943, pp. 340-376.)

4 *Histoire de Belgique*, t. II, 3e éd. (Bruxelles, 1922), pp. 267-269.

spécialement tout ce qui touchait au domaine financier lui était étranger: la seule chose qu'il fit jamais personnellement en cette matière fut de dépenser sans compter[1].

Il résulte naturellement de là que le rôle des conseillers sous son règne fut considérable et surtout celui des plus influents parmi eux: le chancelier Nicolas Rolin et le premier chambellan Antoine de Croy[2].

On constate cependant que lorsque des affaires politiques importantes se présentaient, le duc siégeait au conseil[3]. Et c'est lui qui, les avis entendus, prenait la décision finale[4].

Il faut en conclure que son règne porte, dans une large mesure, la marque de ses conceptions politiques personnelles.

Pour en revenir à la question que nous nous étions posée, il importe donc grandement, pour savoir si Philippe eut la volonté et l'ambition d'être le fondateur d'un Etat nouveau, de se demander si sa mentalité devait l'orienter dans cette voie.

Or cette mentalité, au cours de son existence entière, se manifeste avant tout, à mon sens, comme celle d'un prince français ou plus exactement d'un prince apanagé du sang royal français. Ce qui implique, d'une part, attachement au royaume des fleurs de lys, mais aussi, d'autre part, des intérêts aristo-

1 Sont particulièrement suggestives à cet égard certaines lignes de Georges Chastellain, *Oeuvres*, éd. Kervyn de Lettenhove (Bruxelles, 1865-1866), t. VII, p. 223.

2 Ils restent malheureusement jusqu'ici insuffisamment étudiés. L'excellente monographie consacrée à *Nicolas Rolin* par G. Valat (Mémoires de la Société Eduenne, nouv. série, t. XL, 1912, pp. 73-145, t. XLI, 1913, pp. 1-73, t. XLII, 1914, pp. 53-148), est restée inachevée et ne dépasse pas 1430. On trouve cependant un aperçu d'ensemble de la carrière du chancelier par H. Pirenne, dans la *Biographie Nationale*, t. XIX (1907), col. 828-839. Sur Antoine de Croy, dont on attend toujours une bonne biographie, voir en dernier lieu M.R. Thielemans, *Les Croy*, *conseillers des ducs de Bourgogne*, *Documents extraits de leurs archives familiales*, *1357-1487*, Bulletin de la Commission Royale d'Histoire, t. CXXIV (1959), pp. 1-141.

3 Ainsi que l'atteste Guillaume Fillastre, *Le premier volume de la Thoison d'Or*, éd. de Troyes, 1530, f^{o} 135 v^{o}: 'au conseil des haultes choses quant le cas le requeroit'.

4 Exemples: Enguerrand de Monstrelet, *Chronique*, éd. L. Douët d'Arcq (Paris, 1857-1862), t. III, p. 362 (Cf. Bonenfant, *Du meurtre de Montereau au traité de Troyes*, p. 81: décision de poursuivre la négociation de paix avec le roi d'Angleterre, fin octobre 1419); Chastellain, éd. citée, t. III, pp. 204-205 (décision d'accueillir le dauphin en 1456); Id., t. IV, p. 404 (cession des villes de la Somme en 1463). Sur le rôle personnel, particulièrement marqué, du duc lors du congrès d'Arras en 1435, voir J.G. Dickinson, *The Congress of Arras 1435* (Oxford, 1955), p. 66.

cratiques propres, ou communs aux autres grands du royaume, en opposition avec les tendances monarchisantes de la royauté.

Dans le cas de Philippe le Bon, il importe particulièrement, car ce peut être une source d'erreur, de ne pas confondre les actions et réactions provoquées par ces intérêts aristocratiques avec des tendances à l'indépendance.

Ce n'est point, en tout cas, dans de telles tendances que Philippe a pu être élevé. Sans doute, et il n'en pouvait être autrement, du temps déjà des premiers ducs Valois ses prédécesseurs, du temps de Philippe le Hardi, son grand-père, comme du temps de Jean sans Peur, son père, les intérêts du roi et ceux des princes avaient-ils pu s'opposer. Encore faut-il, avant de conclure, en l'espèce, se montrer prudent: c'est ainsi que l'on donne couramment comme exemple de l'utilisation par Philippe le Hardi du pouvoir royal aux propres fins du duc de Bourgogne l'expédition qu'il sut déterminer Charles VI à mener en Gueldre afin de soutenir indirectement la politique bourguignonne de pénétration en Brabant[1]. Sans doute est-ce réellement un des aspects des choses. Mais du point de vue de la royauté française était-il tellement indifférent de s'assurer une position de prestige en dehors des frontières du royaume, tant en Brabant qu'en Gueldre, dans cette ancienne Lotharingie, objet quasi constant des convoitises françaises? Et que l'on n'oublie point que le second fils de Philippe le Hardi, Antoine, devenu duc de Brabant, mais gardant le souvenir de ses origines, devait tomber dans les rangs français à Azincourt.

La complication nouvelle qui s'introduit dans les événements avec l'éclosion de la guerre civile entre Bourguignons et Armagnacs, comme avec la reprise de la guerre de Cent Ans, ne doit pas, elle non plus, donner lieu à des interprétations abusives. Quelles qu'aient pu être notamment les tractations de Jean sans Peur avec les Anglais, il les a menées comme chef d'un parti français et non, par conséquent, dans l'intention de retrancher ses possessions patrimoniales du royaume[2].

Les visées à l'autonomie des princes apanagés ne doivent donc nullement être confondues avec des visées à l'indépendance, qui auraient eu pour but final le morcellement du royaume.

1 Cf. H. Laurent et F. Quicke, *Les Origines de l'Etat bourguignon: L'accession de la Maison de Bourgogne aux duchés de Brabant et de Limbourg (1383-1407)*, Ière partie (Bruxelles, 1939), p. 208: c'était déjà, à l'époque même, la position que défendaient les rivaux du duc de Bourgogne.

2 Cf. P. Bonenfant, *Du meurtre de Montereau au traité de Troyes*, pp. 1-2.

Elles le doivent d'autant moins que ce que souhaitent ces princes c'est, tout en réduisant autant que possible l'autorité royale dans leurs terres, participer dans une mesure toujours plus large au gouvernement de la France afin de s'en assurer le plus de profits possible. Et M. Pocquet du Haut-Jussé, en des articles fort suggestifs, a montré à quel point les deux premiers ducs avaient su ainsi se faire octroyer par le roi dons et pensions[1].

Telle est l'atmosphère politique dans laquelle grandit le troisième duc. Il devait en rester pénétré jusqu'à son dernier souffle.

Certains historiens ont cru cependant que Philippe, dès son avènement, avait inauguré une politique qui 'le détournerait de la suzeraineté de la couronne'. Tel était l'avis d'Henri Pirenne, qui croyait en trouver la preuve dans l'alliance conclue avec les Anglais par le jeune duc aussitôt après l'assassinat de son père[2].

Je me suis efforcé, dans mon ouvrage intitulé *Du meurtre de Montereau au traité de Troyes*[3], de montrer à la lumière des textes contemporains que cette interprétation ne répondait pas à la réalité.

Ce que ces textes nous révèlent au contraire, c'est un Philippe s'efforçant de reprendre la succession de son père, non seulement comme prince territorial, mais comme chef d'un parti français. Loin de vouloir sortir du royaume de France et s'opposer à celui-ci en souverain étranger, une de ses premières revendications est celle de la lieutenance générale du royaume[4]. Certains de ses partisans à Paris vont plus loin encore en mettant

1 B.-A. Pocquet du Haut-Jussé, *Dons du roi aux grands feudataires*, *les ducs de Bourgogne Philippe le Hardi et Jean sans Peur*, Revue Historique, t. CLXXXIII, 1938, pp. 297-304; Id., *Les dons du roi aux ducs de Bourgogne Philippe le Hardi et Jean sans Peur (1363-1419): Le don des aides*, Annales de Bourgogne, t. X, 1938, pp. 261-289; Id., *Les dons du roi aux ducs de Bourgogne Philippe le Hardi et Jean sans Peur (1363-1419); Les dons ordinaires et extraordinaires*. Mémoires de la Société pour l'histoire du Droit et des Institutions des anciens pays bourguignons, comtois et romands, fasc. VI et VII (1939-1941), pp. 114-179. Voir aussi l'ouvrage récent du même auteur: *La France gouvernée par Jean sans Peur. Les dépenses du receveur général du royaume* (Paris, 1959. Mémoires et documents publiés par la Société de l'Ecole des Chartes, t. XIII).

2 *Histoire de Belgique*, t. II, éd. citée, pp. 239-240.

3 Voir ci-dessus, p. 10, n.l.

4 *Op. cit.*, p. 54.

en avant sa candidature à la succession de Charles VI[1]. Si Philippe ne s'engagea pas plus loin dans cette voie, c'est que ses ambitions se heurtèrent à des ambitions rivales: celle de la reine Isabeau de Bavière, d'une part, qui venant d'être affranchie de la tutelle de Jean sans Peur, essaya d'échapper à celle de son jeune successeur[2]; celle du roi d'Angleterre Henri V, d'autre part et surtout, lequel profita des circonstances pour tenter de réaliser son rêve d'une 'double monarchie' anglo-française sur laquelle il règnerait[3].

C'est ainsi que, dominé à la fois par la crainte des Armagnacs et de leur collusion éventuelle avec les Anglais, l'appréhension d'une conquête totale du royaume par ceux-ci et l'inquiétude provoquée par les réticences de la cour de Troyes[4], Philippe en vint à parfaire avec Henri V les accords[5] qui, quelques mois plus tard, devaient conduire à la conclusion du célèbre traité de Troyes[6]. Tout cela, on le voit, s'explique exclusivement par des préoccupations de prince français, désireux de pratiquer une politique du moindre mal[7].

Le jeune duc a soin de porter sur le plan juridique sa volonté de venger son père: il ne veut pas donner à son action politique un caractère personnel[8].

On a invoqué aussi, il est vrai, pour expliquer ces accords avec Henri V, le désir qu'aurait eu Philippe de donner satisfaction à ses sujets flamands, soucieux de leurs relations commerciales avec l'Angleterre. Mais cette explication n'est pas à retenir: les Flamands, en effet, bénéficiaient déjà de trêves marchandes, dont on pouvait espérer la prolongation sans aller jusqu'à la négociation de paix. Car - contrairement à l'opinion courante - à la fin de 1419, c'étaient les Anglais qui attendaient le plus de profit du renouvellement de ces trêves[9].

A son avènement, le jeune Philippe le Bon se présente donc

1 *Op. cit.*, pp. 36 et 194.
2 C'est ainsi notamment que fut refusée à Philippe la lieutenance générale du royaume (*op. cit.*, pp. 66 et 217).
3 Henri V manifesta de façon particulièrement nette son opposition aux prétentions du duc de Bourgogne à la couronne (*op. cit.*, pp. 70 et 215).
4 Voir les raisons développées en ce sens dans le mémoire soumis au conseil ducal, fin octobre 1419, *ibid.*, pp. 80 et 218-221.
5 Conclus à Rouen le 25 décembre 1419 (*ibid.*, p. 113).
6 *Op. cit.*, pp. 117 et sv.
7 Cf. *ibid.*, pp. 182-183.
8 *Ibid.*, pp. 78, 153, 176, 181.
9 *Ibid.*, pp. IV, 10-13, 57-59, 82-83, 151, 182.

à nous comme un prince français, comme le chef d'un parti soucieux de maintenir sa place, une place éminente, dans le royaume.

Les choses ont-elles changé par la suite?

Philippe - faut-il le rappeler? - resta allié aux Anglais jusqu'en 1435. En cette année, par le traité d'Arras, il se réconcilia avec Charles VII. C'est qu'entretemps s'était produite l'intervention de Jeanne d'Arc: conduit à Reims par la Pucelle, le 'gentil dauphin' y avait reçu l'onction royale. Dieu luimême semblait ainsi s'être prononcé. Celui qui en 1419 n'était que le chef, ou plutôt l'instrument du parti armagnac, apparaissait de plus en plus, la faveur des armes aidant, comme le véritable roi de France.

A l'occasion de cette réconciliation, le duc de Bourgogne, assure-t-on parfois, aurait manifesté un souci d'indépendance peu compatible avec la persistance de sentiments français. On allègue essentiellement pour le prouver, cet article du traité d'Arras par lequel Philippe se fit dispenser d'hommage envers le roi[1].

Mais cette clause permet-elle réellement pareille interprétation? traduit-elle le désir du duc de Bourgogne de soustraire ses fiefs français à la mouvance royale et d'en faire un Etat independant? Il suffit de la lire sans prévention pour constater qu'il n'en est rien: son objet se limite à exempter Philippe d'hommage à titre strictement personnel et envers Charles VII seulement[2].

Il faut très certainement rapprocher pareille exemption de ces dispositions du traité par lesquelles le roi s'engageait à

1 Cf. F. Quicke, dans *Revue belge de Philologie et d'Histoire*, t. XXIII (1944), p. 437.

2 Voici le texte de cet article d'après l'édition d' E. Cosneau, *Les grands traités de la guerre de Cent Ans* (Paris, 1889), p. 143, art. 28: 'Item et que mondit seigneur de Bourgoigne ne sera tenu de faire aucune foy, ne homage, ne service au Roy des terres et seignouries qu'il tient à présent ou royaume de France, ne de celles qu'il doit avoir par ce présent traictié, et pareillement de celles qui lui pourront escheoir cy après, par succession, oudit royaume; mais sera et demourra exempt, de sa personne, en tous cas, de subjeccion, hommage, ressor, souveraineté et autres du Roy, durant la vie de lui; mais, après son décès, mondit seigneur de Bourgoigne fera à son filz et successeur en la couronne de France les hommages, fidélitez et services qu'il appartient; et aussi, se mondict seigneur de Bou[r]goigne aloit de vie à trespas avant le Roy, ses héritiers et aians cause feront au Roy lesdiz hommages, fidelitez et services ainsi qu'il appartiendra.'

faire amende honorable pour le meurtre de Jean sans Peur et promettait d'en faire poursuivre les coupables[1]. Philippe n'était pas disposé à pousser la réconciliation avec Charles VII, dictée par la conjoncture politique, jusqu'à piétiner ses sentiments les plus intimes en allant s'agenouiller devant celui qu'il tenait, non sans raison d'ailleurs[2], pour responsable de l'assassinat de son père. Ce sont ces mêmes sentiments sans doute qui expliquent que jamais par la suite Philippe ne devait rencontrer personnellement celui qu'il acceptait cependant de reconnaître pour son souverain[3]. Cela ne peut s'expliquer autrement, puisqu'il consentait à faire après la mort de Charles VII hommage à son successeur. Ce qu'il fit d'ailleurs[4].

On a dit aussi que rien dans le traité d'Arras ne traduisait la volonté de Philippe le Bon de jouer un rôle de premier plan dans la politique française[5].

Les raisons qui furent débattues dans les conseils ducaux avant de prendre la décision finale sont cependant en grande partie des raisons touchant à la position du duc dans le royaume: par exemple, la désaffection éventuelle envers lui de ses partisans en France et plus spécialement à Paris, ou encore l'attitude qu'adopterait Charles VII à son égard après la réconciliation[6].

Il faut tenir compte aussi de l'intervention dans les pourparlers qui aboutirent à cette réconciliation d'autres représentants de l'aristocratie française, tels le connétable de Richemont et le duc de Bourbon[7].

Enfin une des dispositions annexes du traité - restée sans

1 Voir les articles 1 à 9 du traité dans l'édition précitée.
2 Cf. Bonenfant, *Du meurtre de Montereau au traité de Troyes*, p. 16.
3 Cf. l'article 29 du traité d'Arras dans l'éd. précitée: 'Item, pource que cy après mondit seigneur de Bourgoigne, tant ès lectres qui se feront de la paix comme en autres lectres et escriptures, et aussi de bouche recognoistra et nommera et pourra nommer et recognoistre, là où il appartiendra, le Roy son souverain seigneur ...'.
4 Le 17 août 1461: voir les textes dans J. Faussemagne, *L'apanage ducal de Bourgogne* (Lyon, 1937), p. 318, et dans Lenglet du Fresnoy, *Mémoires de Messire Philippe de Comines*, t. II (Londres - Paris, 1747), p. 344. Voir aussi Chastellain, éd. citée, t. IV, pp. 63-64.
5 Quicke, *l.c.*
6 Voir le résumé que j'ai donné des mémorandums établis à cette occasion dans mon *Philippe le Bon*, pp. 60-62. Ces documents sont également analysés dans Dickinson, *op. cit.*, pp. 68-75. Pour leurs éditions, voir Id., *ibid.*, Appendix D, pp. 241-244.
7 Cf. Dickinson, *op. cit.*, pp. 3-7.

doute verbale tant elle était exorbitante[1] - permet au duc de Bourgogne de nommer douze conseillers au parlement de Paris[2].

Les nombreuses et importantes acquisitions territoriales réalisées par Philippe dans l'ancienne Lotharingie sont-elles la manifestation d'une politique visant à la création d'un Etat indépendant entre la France et l'Empire, au détriment de l'une et de l'autre?

Rappelons tout d'abord les acquisitions dont il s'agit: achat du comté de Namur au comte Jean III en 1421 et entrée en possession en 1429; héritage en 1430 de son cousin Philippe de Saint-Pol, duc de Brabant et de Limbourg; acquisition définitive en 1438, après une longue lutte contre Jacqueline de Bavière, des comtés de Hainaut, Hollande et Zélande et de la seigneurie de Frise; achat en 1441 à Elisabeth de Görlitz de ses droits sur le Luxembourg, suivi de la conquête de ce pays.

Remarquons ensuite que, dans son principe, cette politique d'acquisition territoriale n'est pas originale. Elle n'a eu nullement pour point de départ, comme Pirenne le croyait, l'intention de reconstituer l'ancienne Lotharingie. Elle se rattache, au contraire, à la politique de pénétration en Lotharingie pratiquée par les comtes de Flandre dès le XIe siècle et qui aboutit dès lors à la formation de la Flandre impériale; politique dont la continuation se retrouve encore à la fin du XIVe siècle chez Louis de Male, ainsi que chez son successeur Philippe le Hardi[3]. Car, ne l'oublions pas, Philippe le Bon, au début de son règne apparaît avant tout, dans les régions qui par la suite vont former les Pays-Bas, comme un comte de Flandre: la Flandre étant certainement sa possession la plus importante dans ces pays, tandis qu'en Lotharingie, sauf la Flandre impériale, il ne possédait que la seigneurie de Malines, précieuse sans doute à divers égards, mais minuscule du point de vue territorial.

1 On peut dire, en effet, qu'elle répond à l'objection que croyait pouvoir faire le regretté F. Quicke, *l.c.*, que, dans le traité d'Arras, 'aucune clause ne mentionne qu'une part quelconque du pouvoir royal soit accordé au duc'; ce qui était, d'ailleurs, pratiquement impossible à consigner par écrit.

2 R. Delachenal, *Une clause de la paix d'Arras*, *Les conseillers bourguignons dans le parlement de Charles VII*, Bulletin de la Société d'Histoire de Paris, t. XVIII (1891), pp. 76-83.

3 Cf. P. Bonenfant, *Etat bourguignon et Lotharingie*, Académie royale de Belgique, Bulletin de la Classe des Lettres, 5e série, t. XLI (1955), pp. 269-270.

Or il importe de le souligner, c'est parce qu'il était le chef de sa maison que Jean de Flandre, comte de Namur, se tourna vers Philippe le Bon lorsqu'il voulut régler sa succession au mieux de ses intérêts[1]. C'est comme bénéficiaire au second degré, si je puis dire, de la politique brabançonne de Louis de Male et de Philippe le Hardi qu'il obtint l'héritage du Brabant et du Limbourg[2]. C'est aussi à la suite de la politique de rapprochement menée par Philippe le Hardi avec la maison de Bavière que le Hainaut et la Hollande finirent par lui revenir[3].

Toutes ces acquisitions, on ne saurait trop y insister, ne furent d'ailleurs rendues possibles que par une série vraiment extraordinaire de hasards: absence de descendants légitimes du comte de Namur[4]; stérilité de sa cousine Jacqueline de Bavière qui favorise non seulement l'acquisition du Hainaut et de la Hollande, mais aussi celle du Brabant - Jacqueline, en un de ses quatre mariages, ayant été l'épouse du duc Jean IV -; mort prématurée enfin de Jean IV lui-même et de son jeune frère et successeur Philippe de Saint-Pol, tous deux sans descendance légitime. Tant de hasards heureux n'ont pas été même sans susciter la suspicion, puisque Philippe le Bon fut accusé d'avoir fait empoisonner Philippe de Saint-Pol. Il semble bien cependant que sa mémoire doive être lavée de cette accusation[5].

Le hasard encore continue à le favoriser par la stérilité d'Elisabeth de Görlitz, qui non seulement comme seconde femme d'Antoine de Bourgogne n'a pas donné à celui-ci d'héritiers en Brabant, mais n'eut pas d'enfants non plus d'un autre mariage avec Jean de Bavière, l'oncle de Jacqueline. Ainsi la succession en Hainaut et Hollande se trouve-t-elle facilitée[6]; ainsi l'occasion s'offre-t-elle de l'acquisition du Luxembourg.

Sans doute, cette occasion Philippe a-t-il su la saisir et a-t-il

1 Voir l'acte du 14 décembre 1420 mentionné par P. de Lichtervelde, *Un grand commis des ducs de Bourgogne*, *Jacques de Lichtervelde*, *seigneur de Coolscamp* (Bruxelles, 1943), p. 262, n. 228.

2 Sur la politique brabançonne de Louis de Male, voir l'ouvrage de F. Quicke, *Les Pays-Bas à la veille de la période bourguignonne*, *1356-1384* (Bruxelles, 1947), et sur celle de Philippe le Hardi, Laurent et Quicke, *op. cit*.

3 Sur cette politique de rapprochement, voir Laurent et Quicke, *op. cit.*, c. III.

4 Lichtervelde, *op. cit.*, p. 261.

5 Voir mon *Philippe le Bon*, p. 52, où je me fonde sur la thèse inédite de Mme J. Scarcez, citée *ibid.*, p. 148.

6 Au sujet de cette succession, voir l'exposé d'A.G. Jongkees, dans l'*Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, t. III (1951), pp. 230 et sv.

su pour cela, comme lorsque le cas l'avait requis pour les acquisitions précédentes, recourir à la double persuasion des armes et de l'argent[1]. Mais, malgré tant d'interventions opportunes, il n'en reste pas moins que, réalisé en grande partie à la faveur du hasard, le rassemblement de territoires effectué par Philippe n'a pu être que dans une mesure très relative une entreprise systématique.

Il n'empêche évidemment point que le duc ait pu s'inspirer, soit dès le début, soit à un moment donné, du désir de constituer un Etat nouveau. Mais, pour soulever cette question, encore fautil que quelque raison y incite. Car, on pourrait, à la fin du moyen âge, trouver pas mal de princes qui, par le jeu des successions, ou par leur action personnelle, ou encore par la combinaison de l'un et de l'autre, ont réuni entre leurs mains un nombre plus ou moins impressionnant de principautés, s'étendant parfois sous des souverainetés différentes: on n'en saurait donner de meilleur exemple que le comte de Flandre Louis de Male, déjà cité, qui à sa mort possédait dans le royaume de France, outre le comté de Flandre, ceux d'Artois, de Nevers et de Rethel, et dans l'Empire, en plus de la Flandre impériale, la Franche-Comté de Bourgogne, Anvers et Malines. Personne cependant ne l'a jamais soupçonné d'avoir voulu créer un Etat indépendant entre la France et l'Empire.

Pour Philippe le Bon existe-t-il des raisons de le faire? A cette question, il faut répondre incontestablement par l'affirmative. Au cours de négociations menées avec le roi des Romains Frédéric III en 1447 afin de régulariser les acquisitions faites par le duc dans l'ancienne Lotharingie - acquisitions dont jusqu'alors l'autorité impériale avait refusé de reconnaître la légitimité, - on voit apparaître un projet d'effectuer cette régularisation en accordant à Philippe un titre de roi et l'on voit le duc demander que le royaume qui serait ainsi créé pour lui comprenne tous ses pays ‘de par deça estans en l'Empire’. Revendication excluant donc la Franche-Comté, mais englobant, par contre, expressément la Frise orientale, dont le roi des Romains soutenait la résistance contre le duc. Celui-ci souhaitait en outre que soient subordonnées, par un lien de vas-

1 Sur l'acquisition du Luxembourg, voir F. Richter, *Der Luxemburger Erbfolgestreit in den Jahren 1438-1443*, Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst, Ergänzungsheft V (1889), pp. 1-73, et N. van Werveke, *Definitive Erwerbung des Luxemburger Landes durch Philipp*, *Herzog von Burgund (1458-1462)*, Luxembourg, 1886.

salité, au royaume à créer toutes les principautés laïques situées ‘en basses Allemaignes’, depuis le duché de Lorraine au sud, jusqu'à celui de Gueldre au nord et au comté de la Marck à l'est. Pour justifier ces vastes prétentions est évoqué le souvenir de l'ancienne Lotharingie. Il l'est de façon plus précise encore pour obtenir que le nouveau royaume devienne indépendant de l'Empire.

En osant présenter au roi des Romains pareilles propositions qui ne visaient à rien moins qu'à un large démembrement de l'Empire au profit de la maison de Bourgogne, Philippe le Bon se leurrait certainement, tant sur la possibilité pour Frédéric III d'obtenir de la diète impériale un pareil renoncement que sur la volonté même du roi des Romains de pousser à ce point sa condescendance à l'égard de Philippe, fût-ce pour obtenir le mariage de l'héritier de celui-ci, Charles de Charolais, avec une princesse autrichienne. Frédéric refusa donc, mais proposa à Philippe l'érection du Brabant en royaume vassal de l'Empire. Les pourparlers ne furent pas poussés plus loin[1] et une histoire qui ne tiendrait compte que des réalisations effectives ne leur accorderait aucune importance. Par ce qu'ils nous apprennent sur les intentions politiques de Philippe le Bon, ils sont, au contraire, d'un intérêt primordial. Aussi convient-il de soumettre à un examen serré les documents qui nous les rapportent.

L'érudit autrichien Jos. Chmel, au moment où ils furent mis à jour, voici plus d'un siècle[2], les interpréta en ce sens que c'est à la suite d'une demande de Philippe le Bon qu'il fut question pour lui d'un titre royal et que, si cette demande fut formulée par Philippe, c'est que celui-ci avait conçu l'érection de ses Etats en royaume comme l'achèvement de son oeuvre de rassemblement territorial[3]. On ne manqua pas par la suite, de mettre cette revendication en rapport avec l'origine lotharingienne prêtée à la politique territoriale de Philippe[4].

1 A.-M. et P. Bonenfant, *Le projet d'érection des Etats bourguignons en royaume en 1447*, Le Moyen Age, t. XLV (1935), pp. 10-23.

2 Par E. Birk, *Actenstücke*, *Herzog Philipp's von Burgund Gesandtschaft an der Hof des römischen Königs Friedrichs IV. in den Jahren 1447 und 1448 betreffend*. Der österreichische Geschichtsforscher, t. I, 2e fasc. (1838), pp. 231-271; trad. française sous le titre *Documents relatifs à l'ambassade*, *envoyée par Philippe*, *duc de Bourgogne*, *à la cour de Frédéric IV*, *roi des Romains*, *en 1447-1448*, Messager des Sciences Historiques, 1842, pp. 422-472.

3 J. Chmel, *Geschichte Kaiser Friedrichs IV.*, t. II (Hambourg, 1843), pp. 370 et 476.

4 Cf. Bonenfant, *Etat bourguignon et Lotharingie*, p. 267.

Telle n'est pas à mon sens l'interprétation valable.

Tout d'abord, c'est en se fondant sur une simple vue de l'esprit que Chmel a attribué à Philippe le Bon l'initiative de demander une couronne royale. Mais cela est contraire à une déclaration formelle de la chancellerie bourguignonne disant que 'cest chose ne procede point du mouvement de mondit seigneur'. Rien n'autorise à mettre en doute cette affirmation[1]. Aussi bien, M.A. Grunzweig a-t-il rendu très vraisemblable[2] l'hypothèse que l'initiative partit d'un intermédiaire, le roi d'armes des Ruyers, Henri de Heessel, qui était à la fois au service de Frédéric III et de Philippe le Bon. C'est Heessel, personnage pas trop sérieux, semble-t-il[3], qui dut suggérer au chancelier de l'Empire, Gaspard Schlick, de proposer à Philippe le Bon un titre royal rattaché soit au Brabant, soit à la Frise, ce que Schlick s'empressa de faire, car il s'attendait - et Heessel aussi sans doute - en cas de réussite, à être richement récompensé par le duc[4].

Ce qui frappe, d'autre part, dans les revendications de celui-ci, c'est l'évocation du précédent lotharingien. Jusqu'alors, nous l'avons vu, la politique de pénétration bourguignonne dans l'ancienne Lotharingie n'apparaissait que comme la continuation de celle menée précédemment par les comtes de Flandre. L'évocation de la Lotharingie représente donc un élément nouveau. Il ne faut pas hésiter à mettre son apparition en rapport avec l'acquisition du duché de Brabant, dans les milieux dirigeants duquel les traditions lotharingiennes étaient restées vivaces: les ducs de Brabant, en effet, étaient les héritiers des anciens ducs de Basse-Lotharingie et ils continuaient, d'ailleurs, à porter parmi leurs titres celui de duc de Lothier *(dux Lotharingiae)*. Après que ce titre eut perdu toute valeur effective, les princes brabançons s'étaient efforcés avec une remarquable continuité de rétablir leur autorité, de l'une ou l'autre manière, sur l'ensemble des territoires ayant formé l'ancien duché, c'est-à-dire sur toutes les principautés s'étendant entre le Brabant et le

1 Cf. A.-M. et P. Bonenfant, *op. cit.*, p. 13.

2 Dans une communication sur *Le roi d'armes des Ruyers* faite à la Société pour le Progrès des Sciences philologiques et historiques et dont on trouvera le résumé dans la *Revue belge de Philologie et d'Histoire*, t. XXV (1946-1947), p. 343.

3 Cf. A.G. Jongkees, *Het koninkrijk Friesland in de vijftiende eeuw* (Groningen-Batavia, 1946), p. 9.

4 Cf. A.-M. et P. Bonenfant, *op. cit.*, pp. 16-17.

Rhin[1]. Il est donc significatif de voir Philippe le Bon en 1447 réclamer une souveraineté sur les mêmes régions. Il l'est aussi que, pour développer ses prétentions en la matière, il s'en remit à son garde-chartes de Brabant, Adrien van der Ee[2]. Remarquons cependant que Philippe en réclamant l'indépendance de ces régions allait plus loin que n'avaient jamais été les ducs de Brabant.

Cela aussi est significatif, car cela prouve qu'à l'égard de l'Empire ce que souhaitait avant tout Philippe c'était d'en sortir. C'est ce que corrobore le manque d'intérêt avec lequel il accueillit les propositions qu'on lui fit de le porter à la dignité de roi des Romains[3]. Et ce qui achève de le démontrer, c'est que la proposition d'ériger le Brabant en royaume vassal de l'Empire ne fut pas retenue par lui: elle aurait eu l'inconvénient de resserrer les liens qui rattachaient cette principauté à l'Empire, alors que dans la pratique ils étaient réduits à rien[4].

Autre constatation encore à propos de ce projet de royaume indépendant: c'est que dans celui-ci ne devaient être comprises que des principautés situées dans l'Empire[5]. Les possessions de Philippe dans le royaume de France ne devaient, par conséquent, pas en faire partie. Cette différence est également significative: elle prouve que Philippe entendait bien rester un prince français. On peut croire que ce n'était pas seulement par sentiment, mais aussi parce qu'il ambitionnait toujours de jouer dans le royaume un rôle analogue à celui qu'y avaient tenu son père et son grandpère.

Remarquons, en effet, que la possession d'un royaume indépendant aux frontières de la France n'eût pu manquer de renforcer encore son prestige en France même[6]. Sa position par

1 Cf. P. Bonenfant, *La persistance des souvenirs lotharingiens*, Bulletin de l'Institut historique belge de Rome, fasc. XXVII (1952), pp. 63-64.

2 Id., *Etat bourguignon et Lotharingie*, pp. 269 et 273.

3 Cf. Chastellain, éd. citée, t. II, p. 150, t. VI, p. 152, t. VII, p. 216.

4 Dans le même esprit, Philippe essaya d'obtenir que l'investiture de ses fiefs impériaux lui soit accordée une fois pour toutes pour lui et ses successeurs: c'était le moyen d'annihiler, en fait, les droits de l'Empire sur ces fiefs. Aussi la proposition fut-elle rejetée par Frédéric III. Cf. A.-M. et P. Bonenfant, *op. cit.*, p. 22.

5 Id., *ibid.*, p. 15.

6 La même année 1447, une ambassade de Philippe auprès de Charles VII tirait argument de l'importance des possessions acquises par le duc en dehors du royaume: 'Vous avez uny à vostre coronne et conjoint en vostre corps, - disait au roi le chef de cette ambassade, Jean Germain, évêque de Chalon, - vostre parent et subject monseigneur [le] duc de Bourgoigne, non pas seullement comme duc de Bourgoigne ou conte de Flandres, d'Artoys ou de Boulonois, ains le congnoissez estre prince hors de vostre royaulme ès deux pays plus grant terrien, ains avez à vous actrait ung duc de Brebant, ung duc de Limbourg, ung duc de Luxembourg, ung conte de Haynau, de Hollande, de Zelande, de Namur, de Bourgongne et un marquis de Saint-Empire, seigneur de Frise ...' (G. du Fresne de Beaucourt, *Histoire de Charles VII*, t. IV, Paris, 1888, p. 373, n. 1).

rapport à la France n'eut-elle pas été comparable à celle dans laquelle se trouva par rapport à l'Allemagne l'électeur de Brandebourg après qu'il fut devenu roi de Prusse?

Cette reconstitution d'un royaume lotharingien allait-elle pour autant être désormais un des objets primordiaux de la politique ducale, allait-elle devenir une des ‘grandes pensées du règne’?

Nullement, lorsque douze ans plus tard, des négociations sont reprises au sujet du statut des fiefs impériaux de Philippe, si celui-ci fait encore allusion à la Lotharingie, ce n'est plus pour demander sa reconstitution en royaume indépendant, c'est beaucoup plus modestement pour justifier ses droits sur ces fiefs: il y attribue à une survivance lotharingienne ce que l'on nommait le *jus brabantinum*, c'est-à-dire l'hérédité des fiefs en ligne masculine. Ainsi s'affirme encore l'origine brabançonne de ces traditions lotharingiennes[1].

Que Philippe le Bon, par contre, n'ait pas voulu rendre ses fiefs français indépendants se marque nettement aussi sur le plan des institutions. A cet égard la subordination de ces principautés au royaume se traduisait par la juridiction d'appel qu'y exerçait le Parlement de Paris. On a dit que Philippe aurait voulu faire cesser cette sujétion pour la Flandre, afin de comprendre ‘cette principauté avec celles de l'ancien Lothier dans une armature d'institutions, de manière à créer... un état monarchique sur le modèle... de la monarchie française’[2]. Rien n'est moins exact: jamais Philippe n'a voulu supprimer la juridiction du Parlement de Paris sur la Flandre. Il s'est borné à en contester la légitimité dans certains cas[3]. Aussi

1 Bonenfant, *Etat bourguignon et Lotharingie*, pp. 275-277.

2 F. Quicke, dans la *Revue belge de Philologie et d'Histoire*, t. XXIII (1944), p. 438.

3 Ainsi qu'il résulte de cet article d'un mémoire de 1445, publié dans dom Plancher et dom Merle, *Histoire de Bourgogne*, t. IV (Dijon, 1781), preuves, p. CLXXXV: ‘Item, en tant qu'il touche la matiere de Flandres, ainsi que jà a été remontré et répondu aux gens du Conseil du Roi, mondit sieur de Bourgogne ne voudroit aucunement empêcher le ressort des causes naissans des parties demourans, et choses étans en ce royaume décidées en la Chambre du Conseil à Gand, mais pour en brief aucunement advertir que des sentences et jugemens qui se donnent par les loix du pays de Flandres, l'on n'est pas accoustumé d'appeller, et n'est pas possible que des appellations qui s'en feroient, la Cour de Parlement peut suffisamment connoitre pour la maniere et diversité des procès qui s'y font ...’. On constate, par ce texte, que ce que Philippe contestait ce n'était pas l'appel au Parlement des sentences rendues par son propre conseil, mais celui des sentences des quatre membres de Flandre: ce qu'il défend c'est donc essentiellement l'autonomie des grandes villes flamandes. Un peu plus tard, il appuie de même une réclamation de la ville de Bruges (lettre du 16 février 1447, publiée par Gachard dans le *Bulletin de la Commission royale d'Histoire*, 2e s., t. XII (1859), p. 359. En 1465, le duc soutient toujours le même point de vue dans la question des appels venus des quatre membres: cf. R. van Caenegem, *Les appels flamands au Parlement de Paris au moyen âge*, Etudes d'histoire du droit privé offerts à Pierre Petot (Paris, 1959), p. 5 du tirage à part et n. 25. En agit-il ainsi afin de sauvegarder une autonomie partielle de la Flandre vis-à-vis du Parlement ou pour s'éviter à lui-même des difficultés avec les quatre membres? La question mériterait d'être étudiée. D'une façon plus générale, d'ailleurs, l'ensemble des rapports entre Philippe et le Parlement devrait être soumis à revision.

bien, résulte-t-il, de l'étude, entreprise par mon collègue gantois M. Van Caenegem, de l'ensemble des appels de Flandre au Parlement de Paris que ces appels ne furent jamais aussi nombreux que sous le règne de Philippe le Bon[1].

L'épisode de la fuite du dauphin Louis, qui en 1456 vint se réfugier dans les Etats de Philippe le Bon, permet de constater combien, à cette date encore, les questions politiques françaises primaient chez le duc. Celui-ci faisait campagne à ce moment pour imposer son bâtard David comme évêque d'Utrecht: après avoir recueilli la soumission de la ville d'Utrecht, il assiégeait Deventer et se proposait ensuite, dit Chastellain, de marcher à la conquête de ‘son royaume de Frise’[2].

Cette conquête d'un ‘royaume’[3] dans l'Empire, Philippe la sacrifie en décidant, malgré un premier avis défavorable de ses conseillers les plus influents, Rolin et Croy, d'accueillir le dauphin[4]. Est-ce par esprit chevaleresque, comme le suggère le même Chastellain, ou parce que, dans les préoccupations du duc, les affaires de France continuaient à primer toutes les

1 Van Caenegem, *op. cit.*, Id., *De Appéls van de Vlaamsche Rechtbanken naar het Parlement van Parijs*, Annales de la Fédération historique et archéologique de Belgique, XXXVIe Congrès, Gand, 1956, pp. 191-192.
2 Chastellain, éd. citée, t. III, p. 158.
3 Sur le parti tiré par la propagande bourguignonne du souvenir d'un royaume de Frise, voir la leçon inaugurale déjà citée de A.G. Jongkees, *Het koninkrijk Friesland in de vijftiende eeuw*.
4 Chastellain, éd. citée, pp. 204-205.

autres? L'intention ouvertement proclamée par le duc de se poser en médiateur entre Charles VII et son fils ne laisse guère de doute sur la réponse à faire[1].

Quand, cinq ans plus tard, meurt Charles VII, le rêve de Philippe paraît se réaliser: il reçoit les 'révérences' de l'Université et du Parlement de Paris[2]; préside à Reims à l'organisation du sacre de Louis XI[3] et, en qualité de doyen des pairs, pose la couronne sur la tête du nouveau roi[4]; puis, il le suit à Paris, fait une entrée triomphale dans cette ville et va se réinstaller, au quartier des halles, où une 'multitude de monde... avoient une ancienne faveur envers lui', en cet hôtel d'Artois où logeaient ses ancêtres[5]. Le gouvernement de la France semblait revenu aux mains des Bourguignons, comme à la veille du meurtre de Jean sans Peur.

Mais ce n'était qu'apparence. Louis XI n'était pas homme à se laisser ainsi mener à la lisière. Tandis qu'il n'accorde à son 'bel oncle' aucune influence réelle, il le comble de bonnes paroles et d'honneurs. Mais c'est pour mieux l'incliner à ses propres vues[6]. Profitant du désir du vieux duc d'accomplir enfin la croisade contre les Turcs qui avait été une des préoccupations constantes de sa vie[7], jouant habilement de la désunion régnant depuis quelques années entre Philippe et son fils, le comte de

1 La réponse verbale, donnée en présence du duc et de son grand conseil par le chancelier Rolin à l'ambassadeur du roi 'par ordonnance du duc', disait notamment que 'le duc volentiers et de bon coeur et en tout léaulté et preudomie se travailleroit de tout son pouvoir de mettre paix et accort entre le roy et son fils'. Le duc lui-même confirma ensuite 'de propre bouche' les paroles de son chancelier (Chastellain, éd. citée, t. III, p. 221). Dès qu'il avait été informé par le duc de l'arrivée du dauphin, Antoine de Croy avait fait valoir les avantages politiques que son maître pouvait tirer de l'événement *(Ibid.*, p. 195).

2 Chastellain, éd. citée, t. IV, pp. 39-41.

3 La veille du sacre, écrit Chastellain *(ibd.*, p. 55) '... le duc de Bourgongne ensemble et les autres princes demourèrent devers luy [le roy] longuement, et par espécial le duc, pour cause du jour ensuivant, et comme celuy qui pour l'heure d'alors encore estoit le tout et le fondement de son fait, et par qui advis et conseil il vivoit et ouvroit'.

4 Chastellain, *ibid.*, p. 59. Sur les autres offices accomplis par le duc, comme doyen des pairs, au cours de la cérémonie, voir *ibid.*, p. 60. Voir aussi P. Champion, *Louis XI* (Paris, 1927), t. II, p. 7.

5 Chastellain, *ibid.*, pp. 73-75, 93-94.

6 Significatif est le récit du séjour du duc à Paris donné par Chastellain, éd. citée, t. IV, pp. 74-154. Voir aussi *ibid.*, p. 406.

7 Voir la bibliographie sur la question dans mon *Philippe le Bon*, 3e éd., p. 149. On y ajoutera l'article, paru depuis, d'A. Grunzweig, *Philippe le Bon et Constantinople*, Byzantion, t. XXIV (1954 [1956]), pp. 47-61.

Charolais[1], ayant su s'assurer à la cour bourguignonne l'appui précieux des seigneurs de Croy, Louis détermine le duc en 1463 à accepter le rachat des villes de la Somme[2].

Mais le duc, son consentement accordé, avait presque aussitôt regretté de l'avoir donné[3]. Cette cession, qui diminue dans le royaume sa position vis-à-vis du roi, ne va-t-elle pas droit à l'encontre précisément de son rêve de domination bourguignonne en France?

Cette crise de conscience de Philippe aura finalement pour suites la disgrâce des Croy, la réconciliation avec Charolais et l'alliance avec les autres princes français dans cette guerre du Bien Public dont l'objectif est d'assurer à ceux-ci le gouvernement du royaume[4]. Elle offrait en outre à Philippe l'occasion de reprendre les villes qu'il se reprochait d'avoir abandonnées. Après Montlhéry, le comte de Charolais en obtint effectivement la restitution[5].

Malgré ce dernier succès, c'est, somme toute, si l'on voit les choses de plus haut, comme un échec que nous apparaît le règne de Philippe le Bon en ce qui lui tenait le plus à coeur. Un échec, il le connut aussi dans cet autre projet, dont il conviendrait maintenant de montrer - mais ce serait abuser de votre patience - combien il lui était cher: la croisade[6]. Qu'il suffise de constater qu'il ne fut jamais possible à Philippe de l'entreprendre personnellement, avec toute sa puissance et porteur de la bannière de France[7], comme il l'aurait voulu, et qu'il dut se contenter d'interventions réduites.

1 Sur le début de la querelle entre Philippe et son fils, voir Chastellain, éd. citée, t. III, pp. 230 et sv. Sur ses répercussions, à commencer par la crise dans le gouvernement en 1457-1458, voir la bibliographie indiquée dans mon ouvrage précité, *l.c.*

2 Calmette et Déprez, *op. cit.*, pp. 25-26; Lenglet du Fresnoy, *op. cit.*, pp. 392 et sv.

3 Chastellain, éd. citée, t. IV, pp. 395, 405; *Dépêches des ambassadeurs milanais en France sous Louis XI et François Sforza*, éd. B. de Mandrot et Ch. Samaran (Paris, 1916-1923), t. II, pp. 354-355.

4 A. Grunzweig, *Namur et le début de la guerre du Bien Public*, Etudes d'histoire et d'archéologie namuroises dédiées à F. Courtoy, t. II (Gembloux, 1952), pp. 531-564; P. Bonenfant et J. Stengers, *Le rôle de Charles le Téméraire dans le gouvernement de l'Etat bourguignon*, Annales de Bourgogne, t. XXV (1953), pp. 7 et sv.

5 Par le traité dit de Conflans, dont on trouvera le texte dans Lenglet du Fresnoy, *op. cit.*, t. II, p. 500.

6 Cf. ci-dessus, p. 26.

7 Mathieu d'Escouchy, *Chronique*, éd. G. du Fresne de Beaucourt (Paris, 1863-1864), t. II, pp. 312-313.

C'est par contre, dans un autre domaine, que le succès favorisa ses entreprises: celui des acquisitions territoriales. Il serait contraire à la vérité, sans doute, de dire que c'était là pour lui objet secondaire. Ces acquisitions ont certainement eu une très grande place dans ses préoccupations. Mais elles paraissent bien, tout compte fait, avoir représenté pour lui des accroissements de ressources et de puissance destinés à lui permettre d'atteindre ces buts qui lui semblaient supérieurs: le gouvernement de la France, la défense de la chrétienté contre le Turc.

Cela peut, avec le recul des siècles, nous paraître étonnant, mais s'explique aisément, si l'on tient compte de l'éducation de Philippe, nourrie des conceptions françaises de la primauté du royaume des fleurs de lys d'une part, de la précellence des vertus chevaleresques de l'autre.

Aussi lorsqu'il prête hommage à Louis XI, lui promet-il le 'service', non seulement des terres qu'il tient du roi, mais, ajoute-t-il, 'de tous mes autres pays que je ne tiens point de vous'[1].

Philippe n'avait rien assurément d'un fondateur d'Etat moderne. On le constate particulièrement dans le domaine des institutions, qui ne l'intéressait guère et où, à la différence de ce qui devait se produire sous son successeur, passionné d'organisation, rien de systématique ne fut fait pour doter les diverses possessions ducales d'institutions communes, réserve faite de la Toison d'Or, exception qui s'explique d'elle-même et confirme la règle[2].

Ce n'est donc pas un des moindres paradoxes de l'histoire que, pour la postérité, Philippe le Bon apparaisse avant tout comme le *conditor imperii Belgici*, le fondateur des Pays-Bas.

De discussie wordt geopend door Prof. Jansma, die een inlichting vraagt over de rol, die door de 'Grand Conseil' gespeeld is, met name met betrekking tot het beroep op het Parlement van Parijs. Prof. Bonenfant antwoordt, dat het stand-

1 Lenglet du Fresnoy, *op. cit.* t. II, p. 344.- En 1436 déjà, la duchesse Isabelle de Portugal avait obtenu du comté de Hainaut et de la ville de Valenciennes, donc de sujets situés dans l'Empire, une aide, notamment, disait-elle dans un acte donné à Bruxelles, donc également dans l'Empire, 'pour ce que a notre povoir nous sommes employée au bien de la paix de ce royaulme' (M.-A. Arnould, *Les Dénombrements de foyers dans le comté de Hainaut*, Bruxelles, 1956, p. 432, acte n° 25, sur lequel je remercie M. Arnould d'avoir attiré mon attention).

2 Voir mon *Philippe le Bon*, pp. 50, 122-127, 136 et, pour la bibliographie, pp. 150-151.

punt, dat de ‘Grand Conseil’ heeft ingenomen, niet altijd gelijk geweest is aan dat van Philips de Goede, zoals aan de dag getreden is na de vlucht van de Franse dauphin naar Bourgondië. Over het beroep op het Parlement van Parijs kan spr. zich niet uitspreken, daar hij de bronnen niet bestudeerd heeft. Prof. van Caeneghem denkt deze uit te geven.

Op een vraag van Prof. Verbist, of Philips de Goede ondanks zijn jagen naar levensgenot terecht ‘très pieux’ genoemd is, antwoordt Prof. Bonenfant met een verwijzing naar het overgangskarakter van de tijd, waarin de vorst geleefd heeft. Grote tegenstrijdigheden in het optreden hebben zich daarbij voorgedaan. Verder bevestigt spr. een opmerking van Prof. Verbist over het streven naar een koningskroon door Karel de Stoute. Deze heeft in tegenstelling met zijn vader een politiek van ‘los van Frankrijk’ gevolgd, getracht zich tot Rooms Koning te laten verkiezen en zich zo de successie in het Rijk te verzekeren, en over zijn landen wel gesproken als ‘royaume de Bourgogne’.

Prof. Post vraagt, of Philips zich ten aanzien van de Franse dauphin niet méér heeft laten leiden door ridderlijke ideeën, zoals Huizinga gesteld heeft, dan door politieke. Prof. Bonenfant wil het ridderlijke element niet uitsluiten, doch acht dit niet primair. De beraadslaging met zijn raadgevers betrof de te volgen politiek.

De Heer Van Voorst tot Beest stelt een vraag naar het tijdstip, dat Philips de bijnaam de Goede ontvangen heeft. Prof. Bonenfant antwoordt, dat deze onder Maria van Bourgondië opgekomen is. Na de geboorte van haar zoon is haar verzocht deze Philips te noemen ter herinnering aan de goede hertog. Diens regering stak gunstig af bij die van Karel de Stoute[1].

De Heer Goslinga ontvangt op de door hem gestelde vraag het antwoord, dat Brussel in de tijd van Philips nog niet als de hoofdstad beschouwd kan worden. Het regeringscentrum verplaatste zich met de vorst. In de laatste jaren van zijn leven heeft deze echter wel vaak te Brussel vertoefd.

De Voorzitter dankt na afloop van de discussie de spreker zeer hartelijk voor zijn voordracht en schorst daarna de vergadering.

Na de heropening te 2 uur geeft de Voorzitter het woord aan Prof. Dr. I.J. Brugmans, die op zich genomen heeft te spreken over:

1 Cf. P. Bonenfant, *L'origine des surnoms de Philippe le Bon*, Annales de Bourgogne, t. XVI (1944), pp. 100-103.

Standen en klassen in Nederland gedurende de negentiende eeuw

I

De Nederlandse maatschappij in de eerste helft der 19e eeuw was een standenmaatschappij. Zij bestond uit twee standen. Daar was vooreerst de brede onderlaag van de grote massa, die werd aangeduid als 'het volk' of als 'de armen'; deze groep omvatte niet enkel degenen, die niet in hun eigen levensonderhoud konden voorzien en dus armlastig waren, maar evenzeer de valide arbeiders in loondienst[1]. Het loonniveau was zo laag, dat het werkende volk op den rand van het bestaansminimum leefde en dientengevolge in even 'armoedige' omstandigheden verkeerde als zij, die door bedeling of bedelarij werden onderhouden. Vandaar, dat het bestaan van een arbeidende klasse tot het midden der eeuw niet werd onderkend. Men kende als sociaal vraagstuk niet het arbeidersvraagstuk met zijn aspecten van arbeidsduur, vrouwen- en kinderarbeid, veiligheid en gezondheid in werkplaatsen of fabrieken; men kende alleen het vraagstuk van de armoede of, zoals men het toentertijd gaarne noemde, het pauperisme. Men beschouwde, anders gezegd, den loonarbeider slechts als consument, niet als producent[2]. Sociaal besef ontbrak geenszins; de welhaast overstelpende litteratuur over het pauperisme deed S. Vissering in 1852 verklaren, dat de armoede een rijke materie was[3]. Maar het bleef beperkt en eenzijdig.

Tegenover de omvangrijke groep van de armen stond die van de heren en dames, die behoorden tot den 'gegoeden', 'deftigen', 'aanzienlijken', 'fatsoenlijken' stand. Alvorens de kenmerken van dezen stand in zijn tegenstelling tot de 'armen' uit te werken, dienen wij de begrippen stand en klasse te analyseren. Klassen zijn economische groeperingen; bezit, inkomen, economische macht zijn de criteria van iedere klasseindeling. 'Besitz und Besitzlosigkeit sind die Grundkategorien aller

1 Hogendorp onderscheidde in 1800 twee soorten armen: valide arbeiders en zij, die niet tot arbeiden in staat waren. Zie L.G.J. Verberne, Het sociale en economische motief in den Bataafschen tijd (1947), blz. 12.

2 I.J. Brugmans, De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw[4] (1959), blz. 194.

3 De Gids 1852, II, blz. 318.

Klassenlagen' (Max Weber)[1]. Een stand[2] daarentegen wordt niet door economische factoren bijeengehouden, maar door sociaal-psychologische. Men huwt niet met personen van 'minderen' stand en gaat ook niet met ze om; de stand is een eenheid van innerlijke geestescultuur en beschaving, waarbij afkomst, opvoeding en beroep een rol spelen - en niet te vergeten traditie. Vandaar dat jonge landen zonder traditie zoals de Verenigde Staten wel klasse-, maar geen standsonderscheidingen kennen[3]. Iedere stand heeft een bepaald maatschappelijk aanzien; tegenover 'mindere' standen staan 'hogere' of 'betere'. Een klasse kan zich organiseren en naar buiten optreden als doelgemeenschap; een stand nimmer. In de terminologie van Tönnies: een klasse is een Gesellschaft, een stand is een Gemeinschaft. Convivium, connubium en sociaal prestige zijn de belangrijkste criteria van de standenindeling[4].

Het zou kunnen schijnen, alsof de onderscheiding tussen stand en klasse, hoezeer theoretisch verdedigbaar, in de praktijk weinig of geen betekenis heeft, omdat de hogere standen in het algemeen een groter inkomen hebben dan de lagere. Inderdaad vallen stand en klasse dikwijls samen, doch lang niet altijd. Het verarmde lid ener adellijke familie, de predikant met het karige inkomen, zij blijven behoren tot de hogere standen, terwijl anderzijds de parvenu vele toegangen tot hogere standsgroepen voor zich versperd ziet. Men bedenke daarbij, dat binnen iederen stand weder sub-standen of trappen voorkomen; de adel en de geschoolde arbeiders vormen daar een voorbeeld van. Bij het voortschrijden van de modern-kapitalistische ontwikkeling gaan de standsverschillen vervagen, om ten slotte in de klasseverschillen op te gaan.

Keren wij na deze theoretische uitweiding tot Nederland tijdens de eerste helft der 19e eeuw terug. Het verschil tussen de twee standen uitte zich op talrijke wijzen. Al dadelijk in de kleding. De armen droegen geen hoeden, maar petten; geen schoenen, maar klompen of pantoffels; geen gekochte kleding, maar kleren in eigen woning gemaakt of door de beter gesitueerden

1 Geciteerd door J. Janssens, Klasse en stand (1938), blz. 71.
2 Tegenwoordig wordt veelal de term 'rangstand' gebruikt, omdat het woord 'stand' nog andere betekenissen heeft, b.v. geboortestand, beroepsstand. Zie Janssens, blz. 14 vlg.
3 Dit gold ook voor de Europese maatschappij in Nederlands-Indië; op de sociëteit te Batavia kende men de 'tweeduizend-guldenclub'.
4 Vgl. Janssens, blz. 37-66.

afgestaan. Typerend is dan ook de klacht uit 1847, dat de kleding geen standsverschil meer uitdrukte[1]. De sociale positie van de vrouw was voorts voor de beide standen diametraal verschillend. De vrouw uit de betere standen nam geen betaalden arbeid aan; zij verrichtte geen handwerk doch vervaardigde handwerken. Ook in de titels en aanspreekvormen kwam het standsverschil tot uiting: de gehuwde vrouw uit het volk werd niet 'mevrouw' genoemd, doch 'juffrouw' of 'vrouw'[2], en de hogere standen plachten de lagere te tutoyeren ook waar persoonlijke bekendheid ontbrak.

De befaamde proclamatie van 17 november 1813, die Nederlands vrijwording inluidde, kende de aangegeven dichotomie. 'Alle de aanzienlijken komen in de regeering', heet het daar. Maar het volk wordt niet vergeten: 'Het volk krijgt een vrolijken dag op gemeene kosten', echter - de feestvreugde mocht niet te hoog oplaaien - 'zonder plundering noch mishandeling'.

Het is mogelijk, den numerieken omvang van de beide standen zo niet vast te stellen, dan toch te benaderen. De grondwet van 1848 bracht rechtstreekse verkiezingen voor de tweede Kamer, de provinciale staten en de gemeenteraden in dier voege, dat het actieve kiesrecht slechts aan de hogere standen toeviel; het gewone volk bleef ervan verstoken. De kiezers voor de kamer en de provinciale staten moesten in de directe belastingen een bedrag van ten minste *f* 20 betalen (artt. 76 en 123), die voor de gemeenteraden ten minste *f* 10 (art. 139). Aldus kan men berekenen[3], dat van de mannelijke Nederlanders van 23 jaar en ouder in 1850 10,70% het kiesrecht voor de kamer en de provinciën, 18,08% het kiesrecht voor de gemeenteraden verkregen. In aanmerking nemend dat niet alle leden der 'betere' standen in de grond-, patent- of personele belasting werden aangeslagen - kunstenaars en renteniers konden er b.v. buiten vallen - kan men concluderen, dat de aanzienlijken een 15 à 20% van de bevolking uitmaakten.

De twee standen bestonden niet slechts, de tijdgenoten beseften het ook en waren van mening, dat het zo behoorde te

1 Geldersche Volksalmanak 1847, blz. 4-21: 'Hoe alles op weg is een Heer of eene Juffer te worden, en wat al kwaad daaruit voortspruit'.

2 Uitvoeriger hierover M. Hanot, Nederlandse aanspreektitels en -woorden van dames, vroeger en nu, in: Wetenschappelijke tijdingen (Gent) 17, 1957, Kol. 299-310, 405-412. Dr. A.C.F. Koch te Deventer was zo vriendelijk, mij op dit artikel opmerkzaam te maken.

3 De berekeningen zijn verricht door Dr. Joh. de Vries.

zijn. ‘God wilde 't onderscheid van gaven, rijkdom, rangen’ verklaarde Da Costa in zijn gedicht ‘1648 en 1848’, en hij vertolkte daarmede een wijd verbreide opvatting, die nog uit de Middeleeuwen stamde. Verzwakking van het standsbesef bij de minder gesitueerden leek daarom uit maatschappelijk oogpunt gevaarlijk en afkeurenswaardig. De toespraken, gehouden bij de jaarlijkse prijsuitdelingen voor de stadsarmenscholen te Amsterdam, hameren steeds op hetzelfde aambeeld: de leerlingen mogen zich niet boven hun stand verheffen, maar moeten ‘achting en liefde’ voor de hogere standen koesteren[1]. Een in 1845 gepubliceerde brochure ‘Over de zucht naar standsverheffing, beschouwd in verband met het lager onderwijs’ nam een ‘zorgwekkend verschijnsel’ waar: de zucht bij kinderen, ‘om zich boven den stand hunner ouders te verheffen, en naar hoogere staat of meer aanzienlijke betrekking te streven.’ Het opmerkelijke is, dat de brochure een uitgave was van de Maatschappij tot Nut van het algemeen, die in 1839 een prijsvraag over dit onderwerp had uitgeschreven.

Het ‘volk’ moest dus klein worden gehouden. Gedachten en wensen, die uit het volk oprezen, vonden geen aandacht. Een typerend staaltje: wanneer Van Pallandt van Keppel, directeur-generaal van hervormden eredienst, in 1824 een verzoekschrift uit Zeeuws-Vlaanderen ontvangt, maakt hij den Koning er op opmerkzaam, dat geen der ondertekenaars ‘wegens zijnen stand in de maatschappij of vermogen onderscheiding verdient’[2].

II

De meest opmerkelijke gevolgtrekking, die uit het vorenstaande kan worden gemaakt, is deze: gedurende de eerste helft der 19e eeuw ontbrak in Nederland de middenstand. De middenstand omvat niet slechts de winkeliers, zoals men zich somtijds voorstelt, maar ook zelfstandige ambachtslieden en boeren, alsmede ten slotte den zogenaamden nieuwen middenstand: de wassende groep van administratief en technisch personeel, die zich in het moderne kapitalisme tussen de patroons en de werklieden inschuift. Gaan wij na, hoe het met elk dezer categorieën vóór het midden der eeuw was gesteld.

Waren er geen winkeliers in Nederland vóór 1850? Zij waren

1 Brugmans, Arbeidende klasse, blz. 194-195.
2 Verberne, Sociale en economische motief, blz. 10.

er, maar hun aantal was gering. Ten plattenlande ontbraken zij nagenoeg. De boeren vervaardigden hun levensmiddelen en andere benodigdheden zelf, of kochten deze hetzij van marskramers, hetzij op de stedelijke markten. De cijfers spreken: in 1850 waren in de patentbelasting aangeslagen 61.000 winkeliers, 47.000 'kramers en vreemde kooplieden'[1]. In de steden lagen de verhoudingen enigszins anders; hier vond men natuurlijk winkeliers. Maar ook in de steden was meer eigenproduktie dan tegenwoordig; nog in 1858 heerste te Utrecht de gewoonte, dat de ingezetenen hun eigen brood bakten[2]. Vele artikelen, die thans door den kruidenier worden geleverd, waren onbekend of werden in het gezin gemaakt: jams, kindermeel, vermicelli, macaroni, maizena, havermout, puddingpoeder, sausen, soepen, blikconserven, limonades, vruchtensappen, biscuits, zeeppoeder[3]. Daar kwam bij, dat vele aankopen niet geschiedden in winkels, doch op markten of rechtstreeks bij de industriële producenten: schoenen bij den schoenmaker, meubelen bij den meubelmaker, boekweitengort bij den grutter, olie bij den olieslager, zeep bij den zeepzieder. Bovendien geschiedde de aflevering der produkten van landbouw en veeteelt rechtstreeks door de agrarische producenten. Onze taal bewaart nog de herinnering aan dien vroegeren toestand; wij noemen den man, die groente of melk bij den consument bezorgt, 'groenteboer' of 'melkboer', hoewel hij allang geen boer meer is doch de baas of knecht van een groentewinkel of een melkhandel (c.q. melkfabriek).

Uit de constatering van het feit, dat het aantal winkeliers gering was, volgt nog niet dat de winkelier-middenstander niet bestond. Dit blijkt eerst uit iets anders: het lage inkomenspeil der winkeliers. Een overzicht van de middelen van bestaan te Amsterdam in 1850 spreekt hier duidelijke taal. Wij vernemen daar, dat van de winkels '⅔ geen of althans slechts een sober bestaan opleveren, en daarom meestal gepaard gaan met een ander ambacht voor man of vrouw'. En even verder heet het 'dat de geringe winkels meestal door de vrouwen van weinig verdienende mannen worden ter hand genomen'[4]. Wenst men,

1 Jaarcijfers 1881, blz. 76-77.
2 Statistisch Jaarboek 1860, blz. 287.
3 C.D. Jongman, De historische ontwikkeling van het kruideniersbedrijf (in: Het kruideniersbedrijf, red. F.L. van Muiswinkel en J.C. Berk, 1951) blz. 78.
4 J. Kuyper in Economist 1852, blz. 150.

gedachtig aan den regel ‘unus testis nullus testis’, een ander voorbeeld, dan raadplege men het in 1841 verschenen verzamelwerk ‘De Nederlanden’, waaraan mannen als Jacob van Lennep, Hasebroek[1], Ten Kate en Hildebrand medewerkten. In dit boek, dat ‘karakterschetsen, kleederdragten, houding en voorkomen van verschillende standen’ wil brengen, komt ook een schets ‘De kruidenier’ voor. Deze winkelier blijkt een klein zaakje te hebben; wanneer hij des avonds zijn centen(!) telt is hij verheugd, als hij op een dag vijftien gulden meer heeft ontvangen dan gewoonlijk[2].

De winkelier was derhalve een uiterst bescheiden figuur, die zeker niet behoorde tot den gegoeden stand, maar tot het lagere volk werd gerekend. Dit geldt ook voor de vele winkeliers die tevens een ambachtsbedrijf exploiteerden, want ook de ambachtsbazen behoorden, naar aanstonds blijken zal, tot het volk. Slechts enkele soorten van winkeliers maakten deel uit van den deftigen stand, zoals de wijnhandelaars en de boekhandelaars. De handelaar stond van oudsher in Nederland in hoog aanzien, zodat ook de wijnkoper en de boekverkoper het aureool van den handel kreeg. Trouwens, ook wat inkomen betreft staken deze winkeliers boven de overigen uit. De boekhandelaar Hendrik Blikman te Amsterdam, die in 1854 overleed, was een vermogend man; hij was tevens drukker, binder en uitgever, en was eigenaar van het pand waarin hij zijn bedrijf uitoefende[4]. Dergelijke winkeliers maakten uiteraard deel uit van den deftigen stand, en hetzelfde geldt voor de fabrikanten, die annex hun industrieel bedrijf een winkel exploiteerden, hetgeen toenmaals geen zeldzaamheid was. Te Enschede hielden in het midden der 19e eeuw vele kleine textielondernemers tevens een winkel[5]; Bekkers' blikfabriek te Dordrecht verkocht zijn produkten nog in de jaren 'zeventig niet alleen en gros, maar ook en détail in een winkel ter plaatse[6]. Te 's Hertogenbosch waren bij den aanvang der eeuw vele winkeliers tegelijk koopman of industrieel,[3]

1 J.P.H. is J.P. Hasebroek en niet J.P. Heye, zoals de catalogus van de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek opgeeft.
2 De Nederlanden (1841). blz. 152.
4 C.C. van de Graft, Lotgevallen van een Amsterdams koopmanshuis, 1749-1949 (1949), blz. 107, 114.
5 J.A.P.G. Boot, De Twentsche katoennijverheid 1830-1873 (1935), blz. 263.
6 J.C. Westermann, Blik in het verleden (1939), blz. 155.
3 H.F.J.M. van den Eerenbeemt, 's-Hertogenbosch in de Bataafse en Franse tijd, 1794-1814 (1955), blz. 137.

hetgeen betekent dat zij tot den deftigen stand behoorden[1].

Ontbrak dus in de eerste helft der 19e eeuw de winkelier als middenstander, hetzelfde kan worden gezegd van den ambachtsman, den kleinen patroon in de nijverheid. Hun aantal was, anders dan bij de winkeliers het geval bleek, groot; dat spreekt vanzelf, want het eigenlijke fabriekswezen stond nog in de kinderschoenen en de industriële produktie had voor het overgrote deel in kleine handwerkbedrijven plaats. Maar deze talrijke ambachtsbazen waren geen middenstanders; zij behoorden tot het lagere volk. Zij verrichtten in de werkplaats denzelfden arbeid als hun knechts; van een klassescheiding tussen werkgever en werknemer was geen spoor te bekennen. Dit laatste mede, doordat de knechts dikwijls bij hun baas inwoonden en in hun levensomstandigheden nauwelijks van hem verschilden. De inkomsten van de ambachtsbazen waren weinig hoger dan die van hun knechts. Te Oud-Vossemeer op Tholen verdienden in de hoefsmederijen en kuiperijen de bazen in 1819 *f* 1,50 per dag, de knechts *f* 1, -; voor de metselaars aldaar was het verschil nog geringer: resp. *f* 1,50 en *f* 1,20. Ook de blikslagerspatroons te Zierikzee ontvingen slechts *f* 1,50 per dag[2].

Er bestonden ook leiders van industriële bedrijven, die geen ambachtsbazen waren, maar ondernemers die met eigen kapitaal of dat van familieleden en vrienden een klein fabrieksbedrijf exploiteerden: zout- of zeepziederijen, suikerraffinaderijen, azijnmakerijen, bierbrouwerijen en dergelijke. Deze patroons werkten niet in het technische produktieproces mede; zij lieten den gang van zaken aan den meesterknecht over - Sombart spreekt van het 'Werkmeistersystem' - kwamen elken dag eens kijken en hadden aldus voldoenden tijd over om zich bezig te houden met de openbare zaak, met liefdadigheid en met culturele aangelegenheden. De fabrikant-dichter was in dien tijd een veelvuldig voorkomende figuur. Hendrik Harmen Klijn was er een van; hij exploiteerde met zijn broeder Barend, die ook al de dichtkunst beoefende, in de jaren 'dertig een suikerraffinaderij te Amsterdam. Zijn schoonzoon Gideon Jérémie Boissevain schreef ervan: 'Bij de toenmalige hoogte, waarop het fabriekswezen stond, waarbij alles naar eene eenmaal vastgestelde wijze ging en het voornaamste werk op den meesterknecht aankwam, bleef er voor den fabrikant veel tijd overig. Deze werd

1 Van den Eerenbeemt, blz. 132-134.

2 I.J. Brugmans, Statistieken van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft der 19e eeuw (R.G.P. No. 99) (1956), blz. 770-774.

door Klijn besteed tot eigen oefening in de taal en dichtkunde'[1]. Deze categorie van industriëlen behoorde inderdaad tot den stand der aanzienlijken. Het bedrijf leverde trouwens dikwijls slechts een deel van het inkomen op; menig fabrikant zal daarnaast revenuen uit vermogen hebben gehad. Aldus was er een groot standverschil tussen de deftige fabrikanten en de tot het gewone volk behorende ambachtsbazen; den middenstander zou men hier tevergeefs zoeken.

Nu de boeren. De boerenstand vormde niet, zoals later, een onderdeel van den middenstand, maar behoorde tot het lagere volk. De boer was gemeenlijk weinig ontwikkeld; door kleding en spraak onderscheidde hij zich van de landelijke aristocratie en de meer ontwikkelde stedelijke burgers, die dan ook op hem neerzagen en het woord 'boer' in pejoratieven zin bezigden. Alleen in Groningen was het anders; daar waren de boeren waarlijk landbouwondernemers, die niet produceerden voor eigen behoeftenbevrediging maar voor de markt. Zij werden dan ook typerend als hereboeren aangeduid. Hoezeer de landbouwer tot het lagere volk behoorde en bij de hogere standen niet in tel was, blijkt uit de oprichtingsgeschiedenis van de in 1805 ingestelde commissiën van landbouw. Toen Van Stralen, secretaris van staat voor binnenlandse zaken, in dat jaar een viertal 'geoefende landbouwers' naar Den Haag liet komen om hierover te adviseren, nodigde hij daartoe uit: J.N. van Erp, wethouder van Amsterdam en directeur van de maatschappij ter bevordering van den landbouw; Mr. A.P.R.C. van der Borch van Verwolde, lid van het departementaal bestuur van Gelderland; Mr. P.E. de la Cour, lid van het departementaal bestuur van Brabant; H.W. van der Kolk, med. doct., secretaris van Hennaarderadeel. Van geoefende landbouwers gesproken... In de verschillende provinciale landbouwcommissies werden ten slotte in totaal slechts drie werkelijke boeren benoemd. De 'huislieden' of gewone boeren bleven deze commissies dan ook met wantrouwen beschouwen; zij hadden weinig fiducie in de werkzaamheden van de 'heren'. Ook toen na 1840 particuliere landbouworganisaties in de provinciën tot stand kwamen, vielen de bestuursfuncties aan de 'heren' toe, al kwamen vele leden dier genootschappen uit den boerenstand voort. Deze gegevens, ontleend aan de dissertatie van J.M.G. van der Poel over de

1 Ch. Boissevain, Onze voortrekkers (1906), blz. 209. Over de gebr. Klijn: G. Kalff, Gesch. der Ned. letterkunde VII (1912), blz. 50-55. Kalff schrijft ten onrechte Herman in plaats van Harmen.

commissiën van landbouw, die terecht den typerenden titel 'Heren en boeren' draagt[1], wijzen uit dat de leden van den boerenstand niet middenstanders waren, doch mensen uit het volk. Ook in den agrarischen sector kwam het bestaan der twee standen derhalve duidelijk uit.

Hoe stond het, ten laatste, met den 'nieuwen middenstand', het administratief en technisch personeel, dat weliswaar in loondienst is maar zich in ontwikkeling en vooral ook in maatschappelijk aanzien van de groep der loonarbeiders of werklieden onderscheidt? Het antwoord is eenvoudig: het aantal leden van dezen nieuwen middenstand (het 'witte-boord-proletariaat') was zo gering, dat van een afzonderlijken stand geen sprake kon zijn[2]. Geven wij enkele cijfers. Te 's Hertogenbosch telde men in 1806 17 kantoorklerken[3]. Te Rotterdam bedroeg het getal kantoorbedienden omstreeks 1830:459 (tegenover 1741 winkeliers)[4]. Voor Amsterdam werd in 1850 het aantal 'koopmansbedienden, boekhouders, chefs de bureau enz.' op 1500 gesteld (naast 9265 fabrikanten en werkbazen)[5]. Vergelijkt men deze 1500 kantoormensen van 1850 met de gegevens van de volkstelling van 1920, dan blijkt hun aantal te zijn aangegroeid tot 40.000[6]; een getal dat 27 maal zo groot is, terwijl de totale bevolking der stad in 1920 2,8 maal zo groot als in 1850 was geworden. Dit is, in cijfers uitgedrukt, de bureaucratisering van de maatschappij.

De vraag rijst, hoe het bedrijfsleven het zonder een noemenswaard aantal kantoorbedienden kon stellen. Het antwoord is, dat de patroon de administratie persoonlijk voerde; hij trok zich daartoe terug in zijn 'comptoirken', een minuscuul vertrekje meestal, dat met een schuine schrijftafel en een hogen kantoorstoel of -kruk geheel gevuld was[7]. De directeur van de in 1807

1 J.M.G. van der Poel, Heren en boeren. Een studie over de commissiën van landbouw, 1805-1851 (1949), blz. 79, 86, 128.
2 Thans maken de hoofdarbeiders 24% van de bevolking uit, de handarbeiders 55%: J.P. Kruyt, Arbeiders en nieuwe middenstand (1947), blz. 8.
3 Van den Eerenbeemt, blz. 123.
4 P.A.A. van Mechelen, Zeevaart en zeehandel van Rotterdam 1813-1830 (1929), blz. 7.
5 J. Kuyper in Economist 1852, blz. 148.
6 Statistische mededelingen van het Bureau van Statistiek der gemeente Amsterdam, No. 77 (1926).
7 In het Rijksmuseum te Amsterdam bevindt zich een schilderij van Joh. Jelgerhuis Rz., voorstellende den boekwinkel van P.M. Warnars op den Vijgendam te Amsterdam in 1820, met zulk een kantoortje. Een fotografische afbeelding daarvan bij Van de Graft, blz. 25.

opgerichte Hollandsche Societeit van Levensverzekeringen verrichtte gedurende de eerste twintig jaren het werk alleen; hij verzorgde eigenhandig de correspondentie, verrichtte de berekeningen, schreef de polissen uit, hield de boeken bij, inde en stortte gelden, zorgde ook voor de beleggingen. Niet vóór 1826 werd de eerste vaste bediende van de Hollandsche Societeit aangesteld[1]. Karakteristiek is ook de situatie in De Muinck Keizer's ijzergieterij te Martenshoek; daar voerde de directeur de gehele administratie persoonlijk en ging hij eerst kort vóór 1900, toen het bedrijf bijna honderd arbeiders telde, tot de aanstelling van een boekhouder en een tekenaar over[2]. In de papierfabrieken kwam de tussengroep van administratieve werkers pas naar voren na 1850, toen de mechanisering van de papierfabricage ingang vond; daarvóór, in de door wind gedreven wit- en grauwpapiermolens, verrichtte de directeur de administratie en correspondentie zelf[3].

Anders lagen de verhoudingen uiteraard bij de handels- en scheepvaartbedrijven; hier waren kantoorbedienden onmisbaar. Doch wie waren dit? Zij werden gerecruteerd uit de zoons en familieleden of relaties van den ondernemer. De jongelieden uit dien kring kwamen reeds op jeugdigen leeftijd op kantoor en leerden daar de praktijk van het bedrijf van onder op. Jan Boissevain, de latere oprichter van de Stoomvaart Maatschappij 'Nederland', kwam als veertienjarig jongmens op het rederijkantoor van zijn vader; daarna werkte hij bij zijn grootvader Van Heukelom, om ten slotte bij Boissevain & Co. terug te keren[4]. Potgieter, zelf handelsman, constateerde hetzelfde in ''t Is maar een pennelikker!' van 1842: de kantoorbedienden zijn òf kinderen van 'gemeene lieden, die zich de nering hunner ouders zullen schamen', òf het zijn 'de zonen eener weduwe van goeden, maar armen huize'. En van de makelaarsklerken heet het dat zij zijn: 'doorgaans vrijwilligers, zonen, neven, vrienden, en dus jongelui, die vermogen genoeg hebben, om uit eigen beurs niet alleen de leerjaren goed te maken, maar ook de teleurstellingen te bestrijden, aan het beginnen van elk beroep

1 Gedenkboek 150-jarig bestaan Holl. Societieit van levensverzekeringen (1957), blz. 19.
2 J.C. Westermann, Geschiedenis van de ijzer- en staalgieterij in Nederland (1948), blz. 140, 191.
3 B.W. de Vries, De Ned. papiernijverheid in de 19e eeuw (1957), blz. 337.
4 M.G. de Boer, 100 jaar Nederlandsche scheepvaart (1939), blz. 52, 54.

verknocht'[1]. Geheel in overeenstemming hiermede is het opstel 'De kantoorbediende' in een boekje uit hetzelfde jaar 1842, alwaar wordt vastgesteld, dat de kantoorbedienden vroeger uit den 'deftigsten en fatsoenlijksten stand' voortkwamen, terwijl men er thans lieden van allerlei slag onder aantreft, zoals gedropen studenten en verongelukte schoolmeesters[2]. Hieruit blijkt, dat ook de afvalprodukten van de hogere standen op de kantoorkruk terecht kwamen, maar dat een afzonderlijke 'nieuwe middenstand' nog niet bestond.

Dit laatste geldt ook voor den publieken dienst. De geschiedenis van onze overheidsadministratie is nog nimmer geschreven, zodat men moet volstaan met het weergeven van een algemenen indruk en wel deze, dat de lagere ambtenaren niet deel uitmaakten van een nieuwen middenstand, doch jong gerecruteerd werden uit de betere standen ten einde al schrijvende tot de hoogste rangen op te klimmen. De lage bezoldiging van de ambtenaren, ook de hogere, waarover reeds in 1810 wordt geklaagd[3] wijst erop, dat zij niet volledig van hun salaris behoefden te leven. Bovendien, het aantal ambtenaren was uiterst gering. Wil men een kenmerkend staaltje? Wanneer Hogendorp als voorzitter van de grondwetscommissie van 1813 secretarishulp nodig heeft, kan de regering hem deze blijkbaar niet verschaffen; en dus belast hij zijn beide dochters met deze taak[4].

Bestond derhalve het kantoorpersoneel als middenstandsgroep nog niet, hetzelfde geldt voor het technisch personeel. Waar waren vòòr het midden der 19e eeuw al die opzichters, monteurs, instrumentmakers, ontwerpers, constructeurs, calculators, tekenaars enz., die men thans vooral in de grote ondernemingen aantreft? Zij ontbraken eenvoudig, en wel omdat zij niet nodig waren wegens het traditionalisme, dat den bedrijfsgang beheerste. Vandaar dan ook, dat van technisch- en ambachtsonderwijs geen sprake was. Toen tegen het midden der eeuw zich in Nederland de industriële revolutie aankondigde moesten het dus buitenlanders zijn, die de gemechaniseerde nijverheid hier introduceerden. Engelse ingenieurs en arbeiders waren het, die

1 In den bundel: Liedekens van Bontekoe, vijf novellen[3] (1912, ed. Wereldbibl.), blz. 80, 110.
2 H.H. Hageman Jr., Nederlanders door Nederlanders geschetst (1842), blz. 162-163. Vgl. Alg. Gesch. der Nederlanden X (1955), blz. 261.
3 H.T. Colenbrander, Gedenkstukken VI, 1e stuk (R.G.P. 13), blz. 97.
4 H.L.T. de Beaufort, Gijsbert Karel van Hogendorp (1948), blz. 252.

de eerste spoorwegen aanlegden en de eerste waterleidingen; de machinefabrieken te Rotterdam en Amsterdam, in de jaren 'dertig ontstaan, begonnen het bedrijf met Engelse werklieden; de grote Haarlemse textielondernemers, die na 1830 uit België naar het noorden waren overgekomen, bezigden Belgisch, Duits en Zwitsers werkvolk[1]. Kenmerkend is, dat nog in de jaren 'tachtig in Twente de functie van fabrieksmachinist als ‘Engelsman’ werd aangeduid[2]. Ook in de machinale papierfabrieken na 1850 trof men veelvuldig Engelse, Belgische, Franse en Duitse arbeidskrachten aan[3]. Dit alles wijst erop, dat de technische sector van een ‘nieuwen middenstand’ in Nederland nog niet voorkwam.

Twee standen waren er dus in het Nederland in de eerste helft der negentiende eeuw: het volk en de aanzienlijken. Deze beide standen gingen inderdaad niet met elkander om, of het moest zijn op de kolfbaan, die volgens een beschrijving uit 1841 ‘het eigenaardige der verschillende standen en betrekkingen in onze vaderlandsche maatschappij te zamen brengt’: men zag er naast personen uit den deftigen stand ook den timmerman, den schipper, den landman[4]. Ook bij het ijsvermaak had van ouds een standenverbroedering plaats.

Het ontbreken van een middenstand was geen specifiek Nederlands verschijnsel; de situatie was elders somtijds dezelfde. Het zou te ver voeren, op dit punt thans een vergelijkend onderzoek in te stellen; volstaan worde daarom met één voorbeeld. Als in Oostenrijk in 1838 een bestuurshandboek verschijnt komen daarin zes standen voor: drie erfelijke (adel, burgers, boeren) en drie persoonlijke (geestelijkheid, beambten en officieren). Van middenstanders is daar geen sprake[5].

III

Wat de oorzaak is geweest van het ontbreken van een middenstand in het toenmalige Nederland kan niet met enkele woorden worden aangegeven, omdat de structuur van de gehele

1 Brugmans, Arbeidende klasse, blz. 89.
2 S.J. Fockema Andreae, Een mensenleven in Nederland (1957), blz. 68.
3 De Vries, Papiernijverheid, blz. 234.
4 De Nederlanden (zie noot 2, blz. 35*), blz. 93.
5 L. Gr. Barth-Barthenheim, Das Ganze der österreichischen politischen Administration (1838), blz. 170, geciteerd bij O. Brunner, Neue Wege der Sozialgeschichte (1956), blz. 27.

maatschappij ermee samenhangt. Het vroegkapitalistische stadium, waarin Nederland verkeerde, bracht mede dat de nijverheid nog in de oude ambachtelijke vormen was opgebouwd; dat de landbouwer weinig in het marktverkeer was ingeschakeld; dat het gezin nog in sterke mate een produktiehuishouding was; dat de kapitalistische geest met zijn 'Rechenhaftigkeit' en het daarmede gepaard gaande administratieve perfectionisme nog niet was doorgedrongen. Er is slechts één factor, die afzonderlijk in beschouwing moet worden genomen, omdat hij de splitsing in twee standen heeft versterkt. Die factor is: de invloed van de gebeurtenissen in den Bataafsen en Fransen tijd.

Wie zich verdiept in de geschiedenis der Nederlanden gedurende de periode 1795-1813, komt bij herhaling de constatering tegen, dat de middengroepen verdwijnen, zodat slechts rijken en armen overblijven. Reeds vóór 1795 viel deze tendentie waar te nemen. IJsbrand van Hamelsveld zag in 1791, hoe de burgerstand zich wilde verheffen en de aanzienlijken ging naderen. 'Indien dit zoo voortga', schrijft hij verder, 'zal men dra in Nederland niet meer dan twee standen tellen kunnen, rijken of grooten, en armen of geringe lieden; en de deftige wel gezeten burgerstand, die nogthans door alle wijzen in alle vrije gemeenebesten voor de bloem der natie en de onwankelbaarste steun des vaderlands gehouden wordt, zal niet meer zijn'[1]. Eerder dan deze moraliserende predikant vermoedde kwam zijn voorspelling uit. De steeds sterkere insnoering van het zeeverkeer, waarin de afkondiging van het Continentaal stelsel in 1806 niet meer dan een phase was, veroorzaakte een algemene daling van de volkswelvaart. De toestand van de 'armen', toch reeds precair, werd door stijgende werkloosheid nog ernstiger. De gegoede koopmanswereld wist langs allerlei omwegen, en ook wel door smokkelhandel, haar bestaansniveau te handhaven, mede doordat de boerenstand veel minder door de oorlogsomstandigheden werd getroffen en dus zijn pachten en huren kon blijven opbrengen. Wel daalden de inkomsten uit het papieren vermogen, doordat verschillende landen hun rentebetalingen staakten, maar toch konden de beter gesitueerden hun levenspeil handhaven door af te zien van de van ouds bestaande gewoonte, een derde gedeelte van hun inkomsten niet

1 IJ. van Hamelsveld, De zedelijke toestand der Nederlandsche natie op het einde der achttiende eeuw (1791), blz. 503.

te verteren doch te besparen[1]. Het waren de middengroepen, die het meest werden getroffen en veelal tot het peil van de 'armen' afzakten. Gogel constateerde in 1804: 'De rijken verlaten het land, zoodat slechts overblijven enkele zeer rijken (of woekeraars), employés en armen'[2]. Twee jaren later heet het in een rapport over Nederlands economischen toestand: 'Vooral de middelstand heeft zeer veel geleden'[3]. Niebuhr ging zelfs zo ver te verklaren 'Es ist schon fast dahin gekommen dass es hier nur Reiche und Bettler gibt'[4]. Dit laatste was natuurlijk een overdrijving, maar het geeft toch te denken, dat de bekende bankier Saportas in 1810 niet veel anders berichtte: 'La classe moyenne se trouve réduite à la besace et n'a pas de quoi subsister'[5].

Aldus blijkt, dat in deze revolutiejaren de kloof tussen rijk en arm is verbreed als gevolg van de verdwijning der middengroepen. Dat deze tendentie ook reeds vóór 1795 bestond zag een scherp waarnemer als Hogendorp. In 'Mijne verantwoording voor God en menschen' van 1792 schreef hij: 'De bezittingen van de grooten en rijken worden beschermd door wetten, die zij zelven hebben gemaakt, en onder die bescherming worden zij nog daaglijksch rijker. Inmiddels groeit, naarmate van den rijkdom aan de ééne zijde, de armoede aan de andere. Daar zijn nooit zo rijke, noch zo arme lieden als tegenwoordig in ons land geweest'[6]. Het lijkt het exordium bij Marx' theorie der 'Verelendung'.

Was er dus toch een middenstand in den Bataafsen tijd, hoezeer deze verpauperde en tot ondergang was gedoemd? Het zou kunnen schijnen, ook omdat woorden als 'middelstand', 'classe moyenne' en 'classe mitoyenne' in deze periode herhaaldelijk voorkomen. Zo zegt Hogendorp in een kritische bespreking van een in 1800 uitgebracht 'rapport tot een stelsel van algemeene belastingen': 'Het rapport brengt de belastingen slegts over van den daglooner op den middelstand en de rijken,

1 B.G. Niebuhr, Circularbriefe aus Holland (in: Nachgel. Schriften nichtphilologischen Inhalts, 1843), blz. 88.
2 Colenbrander, Gedenkstukken IV, 1e stuk (R.G.P. 5), blz. 113.
3 Aldaar V, 2e stuk (R.G.P. 12), blz. 628.
4 Circularbriefe, blz. 310.
5 Colenbrander, Gedenkstukken VI, 2e stuk (R.G.P. 16), blz. 833.
6 Aangehaald bij L.G.J. Verberne, In den spiegel van het verleden (1947), blz. 23.

welken reeds zwaar belast zijn'[1]. Maar reeds dit enkele citaat doet zien, dat Hogendorp met 'middelstand' een inkomensklasse bedoelde, gesitueerd tussen rijk en arm; zijn indeling is een economische, niet een sociale. Ditzelfde geldt voor het doorwrochte en magistrale boek, dat Slicher van Bath schreef over het platteland van Overijsel vooral in de 17e en 18e eeuw. De 'middenstand', die daar wordt behandeld en daarbij nog onderscheiden wordt in 'gegoede' en 'kleine middenstand', is een vermogensklasse, niet een stand in den zin van onze uiteenzettingen. Tot de gegoede middenstanders rekent de auteur de personen met een vermogen van f 2.000 tot f 10.000; daar vallen dan advocaten, predikanten, officieren, molenaars, brouwers onder, 'in het algemeen personen, wier opleiding langer is geweest en met groter kosten is gepaard gegaan, of personen, die tot een zekere stand moeten behoren om het ambt te kunnen bekleden'[2]. Het zal duidelijk zijn, dat officieren, advocaten en dergelijke geen middenstanders zijn in den zin dien wij bedoelen, en het spraakgebruik is stellig op onze hand. De aanduiding 'middenklassen' of 'middengroepen' ware in Slicher's betoog verkieselijk geweest, al verkeert de auteur in het goede gezelschap van Gogel, die minvermogenden, middenstand en meervermogenden onderscheidde[3].

IV

De gevolgen van het ontbreken van een middenstand gedurende de eerste helft der 19e eeuw zijn van ingrijpende betekenis geweest. Het voornaamste punt was zeker dit, dat opklimming op de maatschappelijke ladder vrijwel onmogelijk was; de afstand tussen de rangstanden was daarvoor te groot. Het middel bij uitstek om zich uit een lageren stand omhoog te werken is altijd: het onderwijs. Maar de inrichting van het onderwijs in het toenmalige Nederland was zodanig, dat het gewone volk niet meer dan lager onderwijs kreeg, voor zover tenminste schoolbezoek plaats had: het analfabetisme bleef hoog. De deftige

1 Hogendorp, Gedagten over 's lands finantien (1802), blz. 55. Vgl. aldaar blz. 64, 78 en 81.
2 B.H. Slicher van Bath, Een samenleving onder spanning. Geschiedenis van het platteland in Overijssel (1957), blz. 319.
3 J.A. Sillem, De politieke en staathuishoudkundige werkzaamheid van Isaac Jan Alexander Gogel (1864), blz. 187.

stand bezocht na de lagere school de ‘Franse’ school of de Latijnse school. Voor de grote massa waren deze inrichtingen echter onbereikbaar. De Franse scholen waren particuliere instituten die van de hoge schoolgelden moesten bestaan; de Latijnse scholen, de later gymnasia, gaven voorbereidend hoger onderwijs en waren uitsluitend voor den ‘geleerden stand’ bestemd. De universiteiten, waar tot 1876 het Latijn als voertaal werd gehandhaafd, bleven voor de ‘mindere’ standen in de praktijk volstrekt gesloten. Technisch- en vakonderwijs, die toegangspoorten tot den middenstand, bestonden niet, ondanks artikel 3 van de Schoolwet van 1806, dat ‘het aanleggen van arbeid- of industriescholen bij de openbare scholen en die in de godshuizen’ aan de departementale -en gemeentebesturen aanbeval[1]. De overheidszorg bleef zich beperken tot de oprichting van openbare lagere scholen, bestemd voor de mindere standen; vandaar dat onze grondwet nog altijd in eenzelfde hoofdstuk ‘Onderwijs en armbestuur’ samenbrengt.

De vraag rijst, of er dan geen beurzen of andere middelen waren, die begaafde jongelieden uit het volk gelegenheid boden, hun studie na de lagere school voort te zetten. Het antwoord is gegeven door den anoniemen auteur van de brochure ‘Beschouwingen over het Athenaeum Illustre en het onderwijs in Amsterdam’ uit het jaar 1861. Daar leest men (blz. 19): ‘Aan den kleinen en midden-burgerstand ontbreekt ten eenenmale de gelegenheid, zijne kinderen meer dan het lager onderwijs te doen genieten. Wij hebben geene openbare scholen, waar de mingegoede.... voor weinig geld en des noods gratis tot zijn 16de, 17de of 18de jaar een onderwijs kan genieten, hetwelk hem beschaaft, volledig ontwikkelt en geschikt maakt om in de meeste gevallen, waartoe niet speciale kennis behoort, uit te munten’. Beurzen bestonden in onze periode wel, maar zij waren meestentijds bestemd voor aanstaande predikanten en R.K. priesterstudenten en kwamen als regel ten goede aan jongelieden uit ‘betere’, maar onbemiddelde kringen. De vicarieën, oorspronkelijk geestelijke instellingen tot het doen lezen van R.K. missen, werden na de Hervorming aangewend tot het onderhoud van theologanten. De vele in Friesland bestaande ‘lenen’ kwamen, voor zover niet uitsluitend bestemd voor verwanten en afstammelingen van den stichter, in het algemeen

1 De tekst der wet bij J. van de Poll, Verzameling van vaderl. wetten en besluiten, (1840), blz. 309 vlg.

ten goede aan onvermogende leden van de betere standen[1]. Met name een arme predikant kon altijd bronnen vinden, waaruit de theologische studie van zijn zoon kon worden bekostigd.

Ook de andere middelen, die verheffing uit een lageren stand naar een hogeren mogelijk maken, ontbraken in het toenmalige Nederland. Het bankwezen stelt in den modernen tijd gaarne credieten beschikbaar aan hen, die nieuwe bedrijven of ondernemingen willen stichten doch de daartoe benodigde geldmiddelen missen. Maar de algemene banken in Nederland dateren uit de jaren 'zestig der vorige eeuw; de bankierskantoren, die daarvóór bestonden, gaven wel korte credieten aan den handel doch hielden zich van investeringscredieten verre. Wie derhalve een eigen zaak wilde beginnen, was aangewezen op de hulp van familieleden en vrienden; ontbraken deze, dan kon van de beste plannen niets komen.

De opklimmingsmogelijkheden waren ook al beperkt wegens het ontbreken van een trek naar de steden. De stad biedt kansen, die het platteland met zijn stabiele economische en sociale structuur mist. De stad heeft meer ‘liften’; zij biedt meer mogelijkheden tot verandering van beroep, en de naar verhouding geringe huwelijksvruchtbaarheid van de hogere standen brengt mede, dat deze steeds aanvulling behoeven[2]. Maar in Nederland is de trek naar de steden eerst omstreeks 1870 begonnen; het percentage stadsbewoners was in dat jaar even groot als in 1830. In het begin der eeuw was er zelfs in verschillende steden een daling van de bevolking geweest; Amsterdam telde in 1795 217.000 inwoners, in 1815 180.000[3].

Er was dus, zo kon men concluderen, niet alleen de onderscheiding tussen de twee standen, er was ook het ontbreken van de mogelijkheid, van den lageren stand naar den hogeren over te gaan. Volstrekt waterdicht waren de schotten tussen de standen echter niet; vertikale sociale mobiliteit ontbrak niet geheel. In de zeevaart kon een flinke jonge matroos altijd den kapiteinsrang en daarmede een hogeren rangstand bereiken.

1 Jos. Habets, De studiebeurzen in Nederlands Limburg (1881); A. van der Does de Willebois, Beurzenstichtingen van de Stad en voormalige Meyerij van 's Hertogenbosch (4 dln, 1904); W. Wynaendts van Resandt, De vicarieën in Gelderland (1943). De gehele materie verdient een nader onderzoek.

2 Vgl. F. van Heek, Stijging en daling op de maatschappelijke ladder (1945), blz. 138-139.

3 Statistisch Jaarboek der gemeente Amsterdam 1938-1939, blz. 32

Dat was reeds in de 17e eeuw zo: ‘De dienst ter zee heeft niet alleen sterk natievormend gewerkt, maar ook sociaal-amalgameerend. Onze vlootvoogden... kwamen voort uit alle klassen der bevolking’[1]. Ook het onderwijzersambt kon een toegangsweg naar een hoger sociaal niveau zijn; doch men krijgt den indruk, dat van dezen weg weinig gebruik werd gemaakt. Het Koninklijk besluit van 1816, dat de kweekschool te Haarlem instelde - de eerste rijkskweekschool in ons land - bevatte wel de bepaling, dat er jaarlijks 10 beurzen van *f* 250 en 5 van f 125 beschikbaar zouden zijn[2]; maar nog in 1857 waren de leerlingen ‘bijna alle uit de gegoede stand’[3]. Dit stemt overeen met de recente waarnemingen van Van Heek te Enschede, blijkens welke het aantal gevallen van sociale stijging bij het onderwijzersambt betrekkelijk gering is[4]. Voorts bestond voor de leden uit het gewone volk ook de mogelijkheid, bedienaar van den Protestantsen of Katholieken godsdienst te worden; het bleek reeds, dat op dit gebied beurzen beschikbaar waren. Een middel tot bereiken van een hogeren rangstand was ten slotte ook de uitzending naar Nederlands-Indië; maar het aantal personen, die van deze gelegenheid konden gebruik maken, was niet groot zolang de Indische regering den westersen ondernemer weerde en de omvang van de gouvernementsadministratie in de Oost beperkt bleef. Al met al: behoudens de vermelde uitzonderingen was de opklimming naar den hogeren stand niet mogelijk.

V

Grondig heeft zich de hierboven geschetste situatie gewijzigd na het midden der 19e eeuw, toen in Nederland de industriële revolutie haar intrede deed en de maatschappelijke structuur geheel veranderde. Het fabriekswezen verving de ambachtelijke structuur van de nijverheid. Daarmee ontstond niet alleen een nieuwe behoefte aan technisch en administratief personeel, maar had ook een democratisering van de luxe plaats, die de standsverschillen begon uit te wissen. De mechanisatie van de schoenenindustrie - Waalwijk kreeg zijn eerste stikmachine in 1859 -

1 J. Huizinga, Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw (1941), blz. 56.
2 L.W. de Bree, Het platteland leert lezen en schrijven (z.j.), blz. 103.
3 Gedenkboek 1874-1934 Bond van Ned. onderwijzers, blz. 295.
4 Van Heek, Stijging en daling, blz. 295.

opende voor het lagere volk de mogelijkheid, schoenen te kopen. In de kledingindustrie begon omstreeks 1870 de vervaardiging van confectie-bovenkleding, zodat de 'kleine man' zich ging kleden als de leden der hogere standen. De boerenstand verloor zijn isolement naarmate de marktproduktie de produktie voor de eigen gezinsbehoeften verving; de talrijke stoomtramwegen, sedert 1880 aangelegd, brachten het platteland in contact met de steden, en op korteren afstand deed het later in zwang gekomen rijwiel het zelfde. De predikant J.H. Gunning zag in 1875 het veranderingsproces reeds: 'Zelfs de landhoeve is een fabriek geworden, die mest omwerkt tot gras, koren of vleesch, met zooveel procent winst'[1]. Een gevolg van de gewijzigde produktieverhoudingen was ook, dat het winkelbedrijf sterk uitgroeide, want de eigenproduktie in het gezin ging achteruit en de winkelhoudende ambachtsman werd vervangen door den zelfstandigen winkelier, die fabrieksprodukten verkocht. En de boer bracht zijn agrarische artikelen niet langer bij den consument, doch bij de zuivelfabriek of den groentehandelaar.

De onderwijsbehoefte van de maatschappij was nu ook een geheel andere geworden, en het onderwijsstelsel richtte zich daarnaar. Het jaartallenboekje geeft het reeds aan: 1857 instelling van het meer uitgebreid lager onderwijs ('mulo'); 1861 oprichting van de eerste ambachtsschool (Amsterdam); 1863 omzetting van de Delftse academie voor burgerlijke ingenieurs van 1842 tot Polytechnische school; 1867 opening van de eerste middelbare meisjesschool; 1876 oprichting van de rijkslandbouwschool te Wageningen. De handelsschool, in 1846 te Amsterdam in het leven geroepen door Dr. S. Sarphati, bleef voorshands een eenling[2]. Maar het belangrijkst van al was het middelbaar onderwijs, in 1863 door Thorbecke geïntroduceerd. Dit onderwijs, met zijn burgerdagscholen, burgeravondscholen en hogere burgerscholen met drie- of vijfjarigen cursus, was bestemd voor 'die talrijke burgerij welke, het lager onderwijs te boven, naar algemeene kennis, beschaving en voorbereiding voor de onderscheidene bedrijven der nijvere maatschappij tracht'. Men zou kunnen zeggen: al deze schooltypen brachten een opleiding tot middenstander.

Daarmede werd de oude indeling in twee standen doorbroken.

1 J.H. Gunning, Literarisch-ethische fragmenten, verzameld door F.J. van der Tak (1908), blz. 15.

2 W. Sleumer Tzn., Het economische onderwijs maatschappelijk beschouwd (1938), blz. 40-42.

Er was een sport in de maatschappelijke ladder bijgekomen als gevolg van een wijziging in de sociaal-economische verhoudingen. En het daardoor noodzakelijk geworden nieuwe onderwijs was weder behulpzaam, om de structuurverandering van de maatschappij vlot te doen verlopen. De standengeleding werd een trichotomie in plaats van een dichotomie. Juist anders dan Marx zich voorstelde bracht de komst der modern-kapitalistische verhoudingen niet een verdeling in twee sociale groepen, het proletariaat en de 'bourgeoisie', maar een verdeling in drieën: proletariaat, middenklasse en aanzienlijke burgerij. Deze indeling was meer (of liever: werd meer en meer) een klassedan een standsindeling, want in de modern-kapitalistische maatschappij worden de groeperingen steeds meer door economische criteria onderscheiden, dus door verschillen in vermogen, inkomen en economische macht. De standsverschillen beginnen te vervagen, het standsbesef verzwakt. Maar verdwenen is het standsverschil nog niet. Nog diep in de twintigste eeuw droegen bij onze spoorwegen de voor vrouwelijke passagiers bestemde coupés in de eerste en tweede klasse het opschrift 'dames', in de derde klasse het opschrift 'vrouwen'. En eerst na den tweeden wereldoorlog worden door de dagbladen alle mannelijke personen als 'heer' aangeduid, onverschillig hun positie in de maatschappij. Standsgevoel heeft altijd een taai leven.

De constatering, dat de Nederlandse samenleving in de eerste helft der 19e eeuw in twee standen was verdeeld, die rigoureus waren gescheiden zonder noemenswaardige overgangsmogelijkheid van den lagen stand naar den hogeren, kan bijdragen tot de verklaring van Nederlands lethargischen toestand in die dagen. Het beeld is bekend genoeg. Er was in de bedrijfswereld gebrek aan energie, aan durf, aan ondernemingslust; de kunst was traditionalistisch en huisbakken; in de wetenschap heersten 'ideeën van ontwikkeling, verlichting en vooruitgang, helaas gedragen door een ouderwetschen en bekrompen geest'[1]. Een verklaring van dit verschijnsel is echter tot dusver uitgebleven. En nu schijnt het aannemelijk, dat de verklaring vooral gezocht moet worden in het ontbreken van sociale doorstroming. Er kwam geen vers bloed in de bovenlaag der samenleving, en een stand, die geen aanvulling ontvangt van onderop, is tot verkwijning gedoemd.

1 J. Huizinga, geciteerd bij Fockema Andreae, blz. 16.

Het moderne sociografische onderzoek heeft aangetoond, dat het grootste deel van de vertikale sociale mobiliteit uit de arbeidersklasse naar het lagere kantoor- en winkelpersoneel gaat, terwijl de aanvulling van de hoogste klassen der maatschappij vooral uit de middengroepen komt[1]. Waar die middengroepen ontbreken, daar is dus stijging op de maatschappelijke ladder vrijwel uitgesloten en blijven de hogere standen de onontbeerlijke toestroming van nieuw bloed uit de diepere lagen der maatschappij missen. En zo kan men zeggen, dat democratie niet slechts een eis van rechtvaardigheid is, maar evenzeer een eis van economische doelmatigheid.

Op de voordracht van Prof. Brugmans volgt een korte theepauze. Daarna geeft de Voorzitter gelegenheid tot gedachtenwisseling met de spreker.

De Heer *Boer* zou de verschillen in stand genuanceerder willen zien, dan de spr. gedaan heeft. Hij wijst op de positie van de boeren in de Noordelijke provincies, die daar niet tot de 'heren' behoorden, zich de gelijken achtten van de dominé en de notaris, maar neerzagen op de schoolmeester. Ook Hildebrands Camera Obscura geeft aanleiding tot het aannemen van een driedeling. De trits: mevrouw, juffrouw, vrouw, wijst in dezelfde richting. Prof. *Brugmans* erkent de verschillen, die de Heer Boer aangeeft, doch wil deze als nuancering binnen de hogere stand interpreteren.

Prof. *van Dillen* acht meer de omstandigheden schuld aan het gebrek aan verticale mobiliteit, dan geestelijke factoren als energieloosheid. Prof. *Brugmans* ontkent niet, dat de wind tegen was, doch stelt, dat men niet, zoals later, in staat gebleken is er tegen in te zeilen. Hierbij waren psychische factoren in het spel.

De Heer *Kastelein* ziet hèt probleem in het ontstaan van een nieuwe ondernemende klasse. Gingen de sluizen niet open, toen de kentering in de economische structuur was opgetreden? Prof. *Brugmans* zou in dit geval wel van wisselwerking willen spreken, maar meent toch, dat er ten gevolge van standsvooroordeel geen behoefte aan sluisdeuren aanwezig geweest is.

Prof. *Boogman* zou eveneens een meer gedifferentieerd beeld willen geven en wijst op uitlatingen van de Engelse gezant in 1848, op het oordeel over Lightenvelt als gezant te Parijs en op

1 Van Heek, blz. 94, 111-112.

de kwalificatie van het 2de ministerie Thorbecke als een ministerie van burgerlui. De eigenlijke aristocratie of notabelen keken neer op wie niet tot hun kring behoorden. Met het materiaal, dat de kiezerslijsten verschaffen, moet men voorzichtig zijn: Busken Huet behoorde ongetwijfeld tot de hogere standen, maar bezat geen kiesrecht. Prof. *Brugmans* stemt toe, dat de kiezerslijsten slechts een globale taxatie toelaten en wil binnen de hoofdindeling gradaties aannemen, ook bij de lagere stand. Doch een hoofdindeling in twee standen meent hij te moeten vasthouden.

De Heer *Meihuizen* wijst er op, dat de boeren in de Noordelijke gewesten ca. 1840 als aparte stand gehoord wensten te worden. Prof. *Brugmans* bevestigt, dat de situatie in het Noorden eigen trekken vertoonde, doch acht hiermede geen afbreuk aan zijn these gedaan. In de Commissies voor de Landbouw hebben slechts drie boeren zitting gehad.

Prof. *Coolhaas* staat ook een meer genuanceerde beschouwing van de zaken voor en vraagt of in Potgieters pennelikker niet een afzonderlijke categorie naar voren treedt. Prof. *Brugmans* verklaart, dat deze groep slechts een beperkt aantal personen omvat heeft.

Prof. *Baudet* acht het mogelijk, dat op de ongunstige beoordeling van de kruidenier het voorbeeld van Balzac ingewerkt kan hebben. Prof. *Brugmans* lijkt dit niet waarschijnlijk.

De Heer *ten Brink* wijst op adellijke ambtenaren bij de post, hetgeen Prof. *Brugmans* een aardige illustratie van zijn opvatting ter zake acht.

Prof. *van Winter* ziet in de toestroming van Duitse winkeliers en technici een factor, die meegewerkt heeft tot het ontstaan van de drang naar beter onderwijs. Prof. *Brugmans* neemt aan, dat het voorbeeld van de Duitsers stimulerend gewerkt heeft, doch het ontstaan van de behoefte aan beter onderwijs heeft niet minder een grote rol gespeeld.

De Heer *Ketner* vraagt welke groepen tot de middenstand vóór de 19de eeuw behoord hebben. Prof. *Brugmans* acht hierop geen uniform antwoord mogelijk.

De Heer *de Jongh* lijkt het mogelijk, dat bij de minder gunstige waardering van de kruideniers vooral hun geestesgesteldheid afgekeurd wordt. Heeft van Hogendorp met de uitdrukking ‘aanzienlijken’ het oog gehad op allen, die niet tot ‘het volk’ behoorden? Prof. *Brugmans* antwoordt, dat van Hogendorp oud-regeringspersonen op het oog gehad heeft, geen standsvoorstellingen als spr. in zijn voordracht heeft gebruikt.

De Voorzitter wijst nog op de moeilijkheid, die het woord ‘middenstand’ oplevert. Men zou de groei van het begrip moeten nagaan. Hij acht meer nuance mogelijk. Prof. Brugmans heeft een provocatieve voordracht gehouden en daarmee opgewekt tot nader onderzoek van de sociale geschiedenis van de 19de eeuw. Spr. brengt hem hartelijk dank voor zijn pionierswerk.

Daarna sluit de Voorzitter te circa half vier de vergadering.

Bijdragen en Mededelingen

Bartholomee Wasowski S.J. Foederatorum ordinum Batavorum Descriptio
Editée et présentée par Bozena Zboinska Daszynska[1].

Introduction

E u r o p a e a P e r e g r i n a t i o . Les premiers récits des voyages faits par des Polonais à l'étranger datent du commencement du XVe siècle[2]. Il s'agit ici non pas de voyages diplomatiques ou d'affaires, mais de voyages dont le seul but était de mieux connaître les pays visités. Parmi ces derniers il faut mentionner les séjours à l'étranger des jeunes nobles polonais qui cherchaient à s'instruire dans les universités occidentales ou simplement à étendre leur culture. Ces séjours duraient plusieurs années et coûtaient évidemment beaucoup d'argent. Prenant Vienne comme première étape, ces voyageurs poursuivaient leur route à travers les pays de l'Empire pour se rendre en France, en Italie, parfois aux Pays-Bas, ou en Angleterre et, très rarement, en Espagne. L'Autriche, l'Italie et la France étaient à cette époque les pays visités de préférence par les Polonais, qui, même s'ils commençaient par les pays du nord, finissaient toujours par se diriger vers l'Italie. Parmi les récits, malheureusement peu nombreux de ces voyages, l'un des plus intéressants est sûrement celui du Père Barthélémy Wasowski, intitulé 'Europaea Peregrinatio'.[3] Cette *Peregrinatio* eut lieu entre 1650 et 1656.

1 L'introduction et les notes 9^3, 18^1, 28^1, 28^2, 31^1, 31^2, 38^5, 38^6, 41^1 par Bozena Zboinska Daszynska, les autres notes par J.C. Boogman.

2 *Notatki kupca krakowskiego w podrozy do Flandrii (1401-1402)* éd. Adolphe Pawinski, Biblioteka Warszawska 1872, III, doivent être considérées comme premiers spécimens de ce genre de littérature polonaise.

3 Ms. 3031 de la Bibliothèque Czartoryski à Cracovie: Europaea Peregrinatio quam perillustrium ac magnificorum dominorum Nicolai a Grudna Grudzinski tunc Ustiensis, postea Golubensis, Griboviensis capitanei, et Sigismundi a Grudna Grudzinski tunc Bolemoviensis capitanei germanorum fratrum peregrinationis comes, p. Bartholomeus Nathanael Wasoski S. Jesu omnium opere hoc contentorum spectator caloma manuque propria descripsit et reliquit collegio Posnaniensi S.J. Anno a peregrino in terris Verbo Dei 1650 ad 1656.

Les riches expériences et les descriptions pittoresques contenues dans cet ouvrage permettent de le comparer aux célèbres mémoires de Jean Chrysostome Pasek, gentilhomme polonais, qui en 1658 prit part à l'expédition du général Czarniecki au Danemark.

Biographie de l'auteur.

Les Archives Centrales des jésuites à Rome[1] fournissent sur la vie du Père Wasowski certains détails qui ont principalement trait à sa carrière religieuse. Il est né le 24 août 1617 dans la province occidentale de notre pays, appelée Grande Pologne. Après des études faites dans une école secondaire, Wasowski entre en 1634 chez les jésuites au noviciat Saint-Etienne; il étudie la philosophie au collège Saint-Pierre à Cracovie, d'où il sort licencié en 1640. Pendant les trois années qui suivent il enseigne la grammaire, la syntaxe et la poésie aux collèges de Bydgoszcz et de Torun. On peut supposer que c'est alors qu'il s'intéresse à l'architecture et aux sciences voisines, comme les mathématiques et la méchanique. Entre 1643 et 1647 il étudie la théologie à Poznan et est ordonné prêtre. Après une année passée à Gdansk il est envoyé à Jaroslav (Pologne méridionale), mais c'est pendant son séjour à Poznan qu'il met ses connaissances d'architecture en pratique et qu'il exécute les plans de l'église des jésuites dans cette ville[2]. Ses aptitudes dans ce domaine, il les met également au profit dans ses cours sur l'architecture, qui en 1678 ont été imprimés à Poznan sous le titre: *Callitectonicorum seu de Pulchra Architecturae...*

Le 11 octobre 1650 Wasoski quitte Poznan pour entreprendre un voyage à travers l'Europe; les Catalogues de la Compagnie de Jésus mentionnent: ‘in missione per provincias Europae varias fuit annis 6.’ Il retourne en Pologne le 9 septembre 1655 (Peregr. 460). Entre 1657 et 1660 il est recteur du collège de Bydgoszcz et ensuite il passe dix ans à Lancut dans l'entourage du palatin de Cracovie, Alexandre Lubomirski[3]. Puis il est nommé recteur des collèges de Jaroslaw et de Poznan et entre 1678 et 1681 il exerce les fonctions de provincial des jésuites en Pologne. En 1675 il va à Rome comme délégué de la Province polonaise. Plus tard, s'étant retiré de ces fonctions il séjourne souvent à la cour

1 Catalogues trisannuels.
2 St. Loza, *Architekci i budowniczowie w Polsce*, Warszawa 1954.
3 Niesiecki, *Herbarz polski*, Lipsk 1859.

du roi Jean Sobieski. Recteur du collège des jésuites à Poznan, il meurt le 4 octobre 1687.

Entre 1643 et 1647, lors de son séjour à Poznan, Wasowski s'était mis en rapport avec une famille de la haute noblesse, qui occupait une place importante dans ces régions, les Grudzinski. En 1640, Constance Grudzinska, femme d'Etienne Sigismond, devenue veuve, confia ses deux jeunes fils, Nicolas et Sigismond (appelés dans le texte 'capitaneos') au Père Wasowski, âgé alors de 33 ans. C'est avec ces deux garçons qu'il a voyagé pendant plusieurs années dans les pays d'Europe.

Le manuscrit de la Peregrinatio.

Les notes que Wasowski avait prises pendant son voyage lui fournirent de matériel pour le volume imposant de son récit, dont le manuscrit, conservé à la Bibliothèque des Czartoryski à Cracovie, compte 584 pages in-folio, couvertes d'une belle écriture ornée, caractéristique du XVIIe siècle. Au XIXe siècle le manuscrit fut relié à nouveau en demi-cuir et c'est à cette occasion que le relieur coupa une partie des marges. Le manuscrit contient un certain nombre de dessins exécutés à la plume par l'auteur ainsi que des gravures et des imprimés de l'époque[1]. Le style de la *Peregrinatio* est vif et pittoresque. Wasowski manie le latin avec aisance et l'emploi fréquent d'expressions recherchées témoignent de sa parfaite connaissance de cette langue. Outre le latin, Wasowski savait aussi le français, l'italien et l'allemand.

Le Père Wasowski et ses deux compagnons partirent en voyage à une époque favorable à une telle entreprise: dans les provinces occidentales de la Pologne surtout on profitait de la paix, qui pendant les vingts dernières années y avait apporté beaucoup de bien-être: elles n'avaient pas été touchées par l'émeute des Cosaques, qui depuis 1648 sévissait au loin, dans le sud-est du pays. Ce n'est qu'en 1655, lors de l'invasion suédoise, qui, avec la défaite, apporta à la Pologne la ruine économique, que ce pays connut le désastre dont elle ne put plus se relever. En automne 1650 Wasowski et ses disciples quittèrent Poznan et, après avoir passé par Wroclaw, arrivèrent à Vienne le 28 octobre. Ici les jeunes Grudzinski passèrent deux ans à l'Université sans pourtant négliger les fêtes données à la cour impériale. En automne 1652 les voyageurs partirent pour Strasbourg

1 Le premier qui s'intéressa au manuscrit fut Henryk Barycz qui en profita pour son étude '*Podroze polskie do Neapolu w XVII i XVIII wieku*, Warszawa, 1939.

et traversèrent l'Allemagne du Sud; à Strasbourg, pendant dix mois, les jeunes gens s'instruisirent ‘à la mode de l'aristocratie allemande’, chez des maîtres privés, qui, outre la philosophie, les mathématiques et les langues étrangères, leur enseignaient la danse, l'équitation, les bonnes manières, bref l'usage du monde. Ils firent des excursions en Saxe et en Westphalie et retournèrent à Strasbourg par le Bas-Palatinat.

De Düsseldorf, les trois Polonais se mirent en route pour la Hollande, où leur séjour dura presque un an; de là ils partirent, le 15 avril 1654, pour l'Angleterre et, après un mois passé dans ce pays, ils se trouvèrent en Belgique. Le 26 juin, nous les rencontrons à Sedan en route pour Paris. En automne 1654 ils allèrent en Normandie, visitèrent ensuite le Centre de la France et suivirent les bords de l'Océan pour passer en Espagne. En hiver ils retournèrent vers le nord, visitèrent le Midi de la France, et le 11 mars 1655 se trouvèrent à Gênes, où ils prirent la route de Rome, qui passait normalement par Sienne et Florence. Le 18 mai 1655 ils firent une excursion à Naples, mais les premiers jours de juin leur apportèrent de mauvaises nouvelles de Pologne, menacée par l'invasion suédoise. Ils se mirent donc en route pour rentrer dans leur patrie et, ayant passé par Bologne, Venise et Prague, ils regagnèrent leurs terres en septembre 1655.

L'intérêt que Wasowski portait aux arts.

Les notes du Père Wasowski ne sont pas un simple compte rendu, tel un journal de maître d'école; grâce à la position sociale de ses disciples et aux relations de leur famille, ce voyage avait un caractère un peu officiel, que leur précepteur cherchait du reste à souligner. Son intelligence, son exactitude et son don de l'observation ont enrichi son récit de maint détail intéressant. Les trois Polonais fréquentaient la plus haute société partout où ils venaient et ils étaient témoins d'événements d'importance européenne, comme le mariage de l'empereur Ferdinand III avec Eléonore de Mantoue, l'intronisation du pape Alexandre VII, etc. Ils visitaient les palais des princes régnants; la description de la résidence princière à Florence est, par exemple, un des passages les plus intéressants du récit. Les hôtels de ville, les cathédrales, les trésors, les fortifications, les universités, rien de tout cela n'échappait à la curiosité des Polonais, pas plus que les collections d'objets bizarre, les peintures et les sculptures. Wasowski ne se contentait pas de décrire les monuments et les objets d'art qui l'avaient frappé, il s'intéressait également à leur facture; il fut, je crois, le premier des voyageurs polonais

qui s'est penché sur le métier même de l'artisan avec tous ses problèmes, auxquels il s'est appliqué de trouver une solution.

Les domaines, autres que celui de l'art, auxquels Wasowski s'intéressait. L'art et ses monuments n'étaient pas seuls à passionner l'auteur de la *Pérégrinatio*, qui ne dédaignait pas d'observer la technique de son temps et son application dans la vie de tous les jours. Il notait minutieusement chaque nouveauté qu'il avait rencontrée: depuis la broche compliquée dans la cuisine du collège des jésuites d'Aquapendente jusqu'au bateau hollandais 'Narschip' (p. 271), qui naviguait sans voiles et sans rames. S'occupant aussi de chimie et d'astronomie Wasowski décrit les collections techniques, surtout celle du *Museo Kircheriano*, au collège des jésuites, qui l'avait fortement impressionné.

La *Pérégrinatio* contient aussi de nombreux jugements sur la politique de l'époque, surtout sur celle de l'Empire et de la Suède; ce dernier pays pesait évidemment de tout son poids sur l'Europe de ces temps. Wasowski n'était pas indifférent non plus aux phénomènes de la nature: les descriptions qu'il donne d'un 'stroom' sur les côtes des Pays-Bas (p. 254), des Landes en France, de la chasse à la baleine à Bayonne et de la chasse au canard en Hollande, prouvent qu'il savait observer la nature et son influence sur la vie des hommes. Il décrivait tout ce qu'il voyait: les voyous parisiens, les bandits de Naples, les vendeuses de sucreries et de noix près du monument imposant d'Erasme sur une des places de Rotterdam.

Le voyage en Hollande. Dans le cadre de cette randonnée à travers l'Europe le séjour de nos trois Polonais en Hollande est un épisode intéressant. Ce séjour qui dura de mi-mai 1653 à mi-avril 1654, coïncida avec une période où ce pays connaissait un grand essor dû à la victoire de la cause de la liberté sur la tyrannie espagnole, à son expansion coloniale, au développement de sa flotte marchande et de sa marine de guerre, aux succès économiques qui apportaient des richesses énormes dans cette partie de l'Europe. D'autre part, il ne faut pas oublier qu'à la même époque nous assistons à la naissance de l'âpre rivalité qui opposera Anglais et Hollandais.

Quelques mois après l'arrivée des touristes polonais en Hollande, eut lieu au large de Schéveningue la grande bataille navale entre Anglais et Hollandais, où le célèbre amiral Maarten Tromp périt en héros (p. 245). Il semble que les Polonais furent témoins de cet événement (p. 463).

Dans sa description de la Hollande le Père Wasowski fait ressortir deux problèmes, dont le premier concerne l'oppression dont souffraient les catholiques de la part des vainqueurs protestants, fait qui choqua Wasowski en sa qualité de religieux catholique. Il note donc scrupuleusement chaque symptôme de l'*oppressio catholicorum*, parle des méthodes appliquées par les Protestants, des restrictions et des peines pécuniaires qu'ils imposaient aux Catholiques, ainsi que des subterfuges qu'employaient ces derniers pour se défendre contre ces chicanes. En admirateur ardent de la pompe du style baroque, il s'étonne de la simplicité des enterrements protestants (description des funérailles de l'amiral Tromp, p. 245) et de la nudité des églises protestantes, dépourvues de tout ornement. Il note aussi la coutume hollandaise de célébrer les fêtes nationales par un jeûne strict et autres pratiques austères. Certaines cérémonies de la liturgie calviniste provoquent chez le Père Wasowski des remarques ironiques et même grossières; à titre d'exemple on peut citer la façon dont il parle du synode calviniste (p. 266) à Dordrecht. Il se moque aussi de la thèse *de cathalepsia* défendue à l'Université d'Utrecht (p. 239); ces passages de son récit manquent certainement de tact.

Le second sujet qui semble passionner Wasowski autant que l'oppression des catholiques, c'est la navigation et la prospérité dont jouit un pays qui possède une flotte marchande. Tout ce que l'auteur écrit à ce sujet est d'autant plus remarquable que ses compatriotes méprisaient tout ce qui avait rapport à l'industrie et au commerce; ce mépris fut une des causes de la débâcle de la Pologne. Wasowski énumère les marchandises importées en Hollande par la flotte des Indes, analyse longuement l'organisation de la Compagnie (p. 255) et décrit ses vaisseaux. Un des passages les plus pittoresques de son récit concerne les bâtiments marchands et les navires de guerre rassemblés contre les Anglais dans le port d'Amsterdam (p. 267). Les trois Polonais firent en barque le tour du port et admirèrent les vaisseaux des catholiques avec leur poupe ornée de l'effigie d'un saint patron, mais aussi ceux des protestants portant des têtes de nègres (Ethiopiens), de taureaux, d'aigles et parfois de monstres inconnus.

Parmi les objets qui ont frappé le Père Wasowski, mentionnons les tombeaux d'hommes illustres qu'il a vus en Hollande et dont il a soigneusement copié les épitaphes; le mausolée de

Guillaume d'Orange à Delft a fait grande impression sur lui; il en fit même un plan.

Attirons encore l'attention sur sa description du jardin de l'Université de Leyde (p. 249) et des objets très originaux qu'il vit dans la salle d'anatomie de cette Université (p. 250), sans oublier la description minutieuse de sa visite à la foire d'Utrecht, dont l'ouverture donna lieu à un magnifique défilé militaire.

Foederatorum Ordinum Batavorum Descriptio

Inferior Germania. Belgium ingressi sumus primum[+] ea parte, qua per Rhenum et Cliviam descenditur in Hollandiam Geldria et Zuphania Belgii primis provinciis (qua Superiorem Germaniam respicit) a sinistra et dextra relictis, eas enim Clivia introrsus intersecat. [+]p. 237.

Geldria. (Schenckenschantz.) Primum fortalitium Batavorum in eorum proprio fundo est Schenckenschantz ubi Rhenus dividitur in Vahalim et seipsum; qua enim currit versus occidentem nominatur Vahalis, Vähel, qua a dextra descendit Rheni nomen retinet.

Schenckius[1] erat olim desertor Hispanorum sub Farnesio Parmensi ac pro Foederatis plurimum laborans. In divortio Rheni et Vahalii ante Neomagum excitavit munitionem in capite insulae, ut ad eam se reciperet quoties Geldriam depopularetur et Colonienses agros. Tunc idem Bonnam occupaverat pro parte Truchsesii, apostatae Electoris[2], eo astu, quod pettardum seu mortarium pulvere fartum portae applicuisset, quam aperuit, primusque inventor eius extiterit. Strada, dec: 2, liber 10[3]. Tandem Neomagi fugientibus suis virtutem Neomagensium, cum pontonem ascendisset multitudine gravatum submersus est.

1 *Maarten Schenck van Nijdeggen* (env. 1540-1589), né dans la région limbourgeoise, condottiere célèbre au service des Etats-Généraux; passa à celui d'Alexandre Farnèse, prince de Parme. Fait prisonnier en 1582, entra de nouveau au service des Etats-Génèraux. Se noya dans le Waal en 1589, lors d'une tentative infructueuse de surprendre la ville de Nimègue.

2 *Gebhard Truchsess von Waldburg* (1547-1601), archevêque de Cologne (1577-'83). Après son apostasie officielle (1582) perdit son archevêché.

3 Famiani Stradae... *de Bello belgico decas secunda*, *ab initio praefecturae Alexandri Farnesii... an. 1578 usque ad an. 1590*, 1648. Parisiis apud Du Val. In 8°, XII. Le même 1648. Antverpiae, apud viduam et haeredes J. Cnobbari. In 8°, XII.

(A r n h e m i u m .) 22 Maii nox peracta Arnhemii, quod iam non adeo fortificatione munitum et securius, amplum satis et mundum. Aulam habet Orangii principis, amoenitate aliis non cedens. Ibi primum calvinistarum morem funebris doloris vidimus. Prae foribus domus affigitur veluti epitaphium in nigro serico vel tabula panno operta, arma scilicet gentilia defuncti ex hac domo depicta cum prioribus litteris eius nominis, addito anno, mense et die; idque solis nobilibus usitatum est. Ultraiecti frequens usus eiusdem, Amstelodami nullus.

(C u l e m b u r g u m .) 22 Maii Culemburgi pernoctatum (prandia enim in navi saepius sumpta propter navigationem promovendam). Patitur hoc oppidum catholicos et luteranos habere sua exercitia religionis. Civitas etiam munda et aedificiis nobilium decora.

[V i a n a .] 24 Maii prandium Vianae sumptum, ad quam de via defleximus ad sinistram. In porta civitatis statim appensum vidimus decretum contra homines Societatis primo, tunc etiam alios qui sint catholici spirituales, quos nec fovere, nec adhibere, nec hospitio ad tempus accipere liceret sub poena. Est autem Viana Brederodiorum apud Stradam descriptorum. Ibi quod aliquis transvehatur alia navi et via non per pontonem, quam sibi rusticus quidam conduxit, solvere vectigal debet a qualibet persona.

U l t r a i e c t i n a H o l l a n d i a .(U l t r a i e c t u m . T r a i e c t u m a d R h e n u m .) Vesperi Ultraiectum appulimus duobus milliaribus a Rheno versus orientem descendendo per artificialem canalem[1], ubi ab invectis tribus urnis vini Rhenani dari debuit accisa (quae inaudita est) 20 imperialium[2], ita ut si vilius vinum Rhenanum ematur et inferatur accisae plus dandum sit quam ipsum constare potest.

[+] 26 [Maii.] Hospicium conductum pro solum habitando ingressi sumus, 23 imperiales in mensem dati. [+]p. 238.

Civitas est huius provinciae et Hollandiae ab Amstelodamo secunda, magnitudine, venustate, caeteris par saltem, sed nobilium familiis et multitudine facile prima. Nobilitas enim aëris dispositione, hilaritate situs, vicinitate Amsterodamo adducta est, ut Ultraiectum incolat. Munitionem non accuratam habet ob securitatem quam omnes urbes intimae habent sub limitaneis fortaliciis. Murus ab una parte est nimium altus, ab altera a

1 *De Vaartse Rijn*, canal reliant Utrecht à Vreeswijk.
2 *Rijksdaalders*, monnaie d'une valeur de 2½ florins.

pueris transcenditur. Canales aquae duo maiores transeunt per totam civitatem, alii minores pro more fere omnium civitatum Belgicarum. Templum hic cum turri sua singularis operis ut in Germania Superiori nobiliora conspiciuntur, diciturque gothicum opus esse, imitationis non nihil habet cum templo Argentinensi[1].

(Oppressio catholici exercitii.) Catholici hic in exercitio suo opprimuntur maxime, sicut nuspiam apud Foederatos, idque ideo quia ecclesiastica bona sunthicplurima, ut videatur fere spiritualium omnia fuisse. Canonicatus erant plurimi propter cathedralem aulam, convictus studentium, seminaria; unum eorum erat ex fundatione Adriani VI pontificis, qui Ultraiectinus erat, nunc eo loco consilium bellicum peragitur[2]. Die sancti Xaverii[3] eodem anno 1653, vesperas, cum haberent cum concione catholici, supervenit insperatus praetor (cui negatus introitus secundarum forium donec quas vi effringere debet, congregati vero aliis plurimis foribus et viis interim dilabuntur, apparamenta tolluntur), sed clausis foribus detentus cum penetravit neminem reperit nisi 9 sellas exiguas ex quibus argumentabatur, fuisse ibi congregationem. Ideoque 700 flor. dari debuerunt[4]. Alias cum

1 *Strasbourgeoise*.

2 Probablement il s'agit ici de l'école Saint-Jérôme (qui d'ailleurs n'a pas été fondée par le pape Adrien VI) et en particulier de son église. En 1579 le Conseil avait décidé que les députés des Provinces unies pourraient s'approprier l'église Saint-Jérome pour en faire un magasin de munitions (‘dat de gedeputeerden van de geuniëerde provintiën de kerck van St. Hieronymus zullen mogen approprieren en toestellen tot een ammunitiehuys’). A partir de 1594 l'ancienne église servit d'amphithéâtre pour l'Athénée. En 1630 on y installa de nouveau le magasin de munitions. (Cf. Dr. A. Ekker, *De Hieronymusschool te Utrecht*, prem. partie, p. 37.)

3 Le 7 avril.

4 Une décision des autorités imposait au propriétaire ou au locataire une amende de 600 florins; en effet, une résolution de la Municipalité en date du 4 octobre 1652 obligea les propriétaires et les locataires d'en condamner les portes et leur défendit d'y tenir des réunions religieuses sous peine d'une amende, à verser par moitié à l'Officier et par moitié aux pauvres. (‘D'eijgenaers en de bewoonders’ furent obligés ‘toe te leggen de deuren ende andere toegangen, die d'huijsingen ende erven aldaer tot malkander sijn hebbende, alles op pene van hondert gulden over elcke nalatenheijt te verbeuren; interdicerende voorts de voorseijde eijgenaers ende bewoonders, d'selve off andere plaetsen weder t'appropr iëren tot het houden van de voorseijde verboden conventiculen, op de verbeurte van seshondert guldens, welcke voorseijde boeten soowel aen de eijgenaers als aen de bewoonders der voorseijde huijsingen sullen mogen worden geëxecuteert, t'appliceren ten behoeve van den Officieren de armen halff ende halff.’) Mêmes prescriptions dans une résolution de la Municipalité du 22 janvier 1655. Cf. Mr. S. Muller, Raadsbesluiten van Utrecht betreffende geheime godsdienstoefeningen der Roomsch-Katholieken in 1652-1655, *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, XIV (1886), p. 236ss.

invenit personas ipsas congregatas, singulae se redimere debent 20 fl. et insuper vestem superiorem prout aestimatur. Hic praetor[1] (vulgo Schultz uti inclamant catholici quando adest) 15 millia fl. deponere debet initio officii, pro futuris commodis et lucris, quae de catholicis sumet, quando volet modo invigilet, et de accisarum fraude, si quis defraudet clam civitatis aerarium, de furibus item penes quos quidquid reperit sibi accipit.

Debet tamen prius citare deprehensos ad magistratum, qui ad summam damnat pecuniariam dummodo eius probationes [sint] veriores. Postulaverat a magistratu ut post tertium pulsum, si non aperiretur illi, 300 haberet a patre familias, cuius domus est, florenos. Sed negatum est. Sacerdotem si deprehendat, 700 fl. dare debet; exemplum autem est quendam captivatum hic fuisse proinde caute plurimum notitiam sui faciunt. Sunt saepius 40 numero sacerdotes variarum religionum et clerici[2], qui aliquando secum conveniunt, et magis sunt uniti quam Amsterodami ubi minus longe opprimuntur. Vestitum habent omnes sicut sacerdotum saecularium honestissimum, in quo comparent in oratoriis coram catholicis, foris in plateis varios se simulant, mercatores, nobiles, simplices e plebe ne dignoscantur.

Quo tutius sua celebrent catholici festis diebus, habent quosdam fide dignos e suis qui omnia praetoris vestigia observant quo se conferat eo tempore, sic dispositi ut significare queant suis congregatis, debetque multum adlaborare, ut deprehendat; aliquando utitur ipsis catholicis pauperioribus qui eum clam introducunt, aliquando muliebri vestitu ingressus est. Calendarium vetus hic observatur, Amstelodami non item; quia in prima eius divulgatione Ultraiectini iam haeresim conceperant, non vero adhuc alii[3].

19 Junii adfuimus sacro catholicorum apud beguinas moniales congregatorum, unus e franciscanis patribus tunc sacra

1 Anselmus Bolle van Hamersfelt, seigneur de Rijnestijn, avait été nommé bailli d'Utrecht le 10 mars 1643. Il mourut le 4 mai 1658. (*Groot-Placaatboek*, III, p. 218.)

2 D'après la 'relatio' (1656) du vicaire apostolique De la Torre, environ 45 prêtres travaillaient dans la ville d'Utrecht: 37 prêtres séculiers et 8 réguliers (deux jésuites, deux dominicains, deux augustins, un franciscain, un carmélite). Cf. L.J. Rogier, *Geschiedenis van het Katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en de 17e eeuw*, II (1946), p. 392.

3 'In prima eius divulgatione' (1582), les protestants avaient pris le dessus sur les catholiques aussi bien à Amsterdam qu'à Utrecht.

ibi peragebat. Homines universi eramus 50. Eleemosynas conferunt pro sacerdote, qui ex illis solum vivit. Catholicos tamen esse cives nulla est prohibitio, nisi quod ad officia et honores non admittantur, de quibus palam scitur. Ideoque multi dissimulant, plures clare omnibus edicunt se catholicos esse. Nobiliores enim quique et ditiores sunt catholici ideoque magistratui metuendi.

(N a v a l e p r a e l i u m .) Non adeo pridem consules et praetor nobiles soli fiebant, nunc iam solum praetores nobiles creantur. Hactenus post adventum nostrum Tromp, generalissimus Foederatorum in mari, solvit e portu Amstelodamensi cum 120 navibus forte viam facturus iis qui ex Indiis et aliunde confluentibus transitum poscebant liberum, at contra Anglum generalissimum[+] Cromvell[1] infeliciter pugnavit, perdiditque naves supra 30, partim ab hoste captas, partim demersas. Mitiores iam fuerunt Batavi, qui iam aliud bellum contra Hispanum passim canebant, nunc iniquas Cromvelli conditiones acceptare nolunt. Est consuetudo Amstelodami, ut aliquid semper pasquilli exsculpatur de hoc Anglo, immediate ante hoc praelium sculpserant illum grandi baculo vasa privatorum plena aere concutientem pro nervo belli, sed et eorum naves fortiter concussit. Bellum hoc iterum restauraturi (utpote graviter afflicti et qui in mare excurrere iam non possent) supplicationes Deo instituerunt, et Amstelodami quidem magistratus misit ad catholicos ut orarent Deum, quod alibi calvinistae alii non facerent.

[+]p. 239.

In eodem mense conferebatur in Universitate laurea, doctoratus cuidam studioso ex facultate medica, eodem prope ritu quo Argentorati[2]. Doctores vestiti togis nigris serico, suffultis, praeeuntibus bedellis cum sceptris argenteis deduxerunt ad templum, ubi promotor multa de laude medicinae locutus, tandem candidatum sub sua cathedra manentem, doctorem, potestate sibi potentissimorum Ordinum concessa, creavit et denuntiavit. Tandem ad suam cathedram evocatum apparatu vestivit doctorali, toga nigra, pileo libertatis indice, numismate aureo senatus nomine collato. donavit et librum ut sciret sibi semper ad libros recurrendum, quem postea aperuit, ut non pro ostentatione sed lectione haberet, nondum enim doctor est qui habet librum. Ultimo, propositionem de catalepsi resolvendam ei proposuit; inter disserendum attulit de religiosis,

1 Dans la bataille navale de Nieuport (12/13 juin 1653) le général Monk commandait la flotte anglaise.

2 A Strasbourg.

(quos tamen non contumeliose nominavit) historiolas, quod uni in elevatione Hostiae manus catalepsi correpta, ad se non redierit sed mansit rigida usque ad medicorum curam; et quod alter ad Passionis recitatae verba illa 'Consumatum est' extasi corripi videretur, donec medicus rem agnoscens baculo sanandum suasit, ad mentem eum reduxerit. His peractis, reductus est novus gradatus in domum convivii, ubi tractavit omnes sumptuose.

(Excursio Amstelodamum.) Ad exitum Junii Amstelodamum excurrimus ad breve tempus, emporium scilicet orbis totius, Indiarum Brasiliaeque receptaculum. Spectavimus novam machinam erigi coeptam curiae novae exusta iam veteri. Tota intus per cubicula marmorea erit e candido Genuensi saxo, caeruleis venis modicum distincto. Uti iam conclave iudicum ubi feretur sententia mortis erectum est arte insigni et subtili maxime in statuis exscindendis. Sperabatur post 5ennium erigendum si ab Italia marmor invehi non impedietur. Classis quoque pro expeditione Indica parabatur; iam complures paratae in portu quiescebant, ut pro hyeme abirent. Inter mercimonia, multa ibi habentur Indica quae minori pretio quam crederetur veniunt, ea scilicet quae ad apparatum vestitum et ornatum serviunt, qualia apud nos sunt quae ex Persia afferuntur. Structurae et quidquid publicum ibi videtur, magnifice et sumptuose erigitur; privati sua negligere videntur aedificia, quamvis abundent auro.

Inscriptio in tabula curiae erit: 'IV calendas Novembris quo pax inita post bellum cum tribus potentissimis Philippis.'

[+] Catholici in domibus quasi etiam occulte sua sacra peragunt. Praetor urbis cum susciperet officium protestatus est, se nolle esse gravem catholicis, cum etiam [+]p. 240.
hoc quidquid libertatis habent, a catholicis ultimis accepissent. Mercatores multi sunt catholici iique ditissimi quorum etiam interest naves in mari non perdere.

Nuper in Maio unus e catholicis adiit consulem, accusando id quod iam plurimis in locis catholici exercerent sua. Respondit consul se id scire: 'At - inquit - damnum est urbis, religiosi enim cum multi sunt multas accipiunt pecunias a suis auditoribus quas secum inde evehunt; sacerdotes vero ex clero quod habent hic conservant, pauperes alunt, urbem non spoliant, quare viderint, num religiosi sint ferendi.' Miratus consul, curavit fieri edictum et promulgari, ut soli religiosi omnes exessent, quare cautius iam se tenere debebant etiam nostri, brevi ad pristinum statum redituri.

(Ultraiectum vulgo Utrecht.) 29 Junii rediimus Ultraiectum. Studia resumpta et exercitia horae matutinae partim philosophiae, partim iuris cognitioni datae, linguis item testudini et architectonicae militari, pomeridianae...

Ineunte Julio edictum Traiecti appensum contra peierantes et verba iuramentum olentia proferentes. Qui nominaverit sacramenta, diabolum seu 'diabolus te rapiat', item nomen Jesus dixerit, 'sicut Deus est in caelo' affirmaverit et similia, poenam dabit pecuniariam ad arbitrium. Il qui audierint referre debent, etiam sub poena. At qui praecepta Dei non servaverit, nihil scriptum; quod iugum excutere volebant spiritualium catholicorum, inciderunt in peius iumentorum...

4 Augusti nundinae[1] inchoatae, quarum initio pro more aliarum civitatum fit lustratio civium militaris. Primo die sub vexilla 4, media civitas congregatur, secunda die sub alia 4, reliqua pars. Congregati apud suos ductores conveniunt in simul in foro civitatis ac inde per civitatem discurrunt suis ordinibus se continendo. Sub quolibet vexillo praeibat suus colonellus cum aliquot decanis, hi cum lanceis deauratis vulgo stefelin[2], ille cum scipione cuius caput deauratum et flexum modice. Istos secutae sunt: sclopetariorum[3] centuria, deinde hastatorum duae centuriae, in quorum medio vexillum ibat, ac demum altera centuria sclopetariorum, qui omnium occupatissimi, quippe ad singularum platearum capita perpetuo explodebant, non uno veluti ictu, sed seriatim unus statim post alterum ignem dedit, prout per ordines stabant; servatis interea ritibus et regulis militaribus in gestu, passu, in onerando, collimando, humeris imponendo. Interdum post paucos passus explodebant vix ultimis finientibus; ut toto tempore continuatim civitas strepere videretur. In qua explosione exercentur ad dexteritatem militarem. Ultimi ordines semper aversa facie a suis explodebant quasi in faciem secuturi hostis.

Opificum omnium id munus est, quibus ex civitatis sumptu prius dantur binae librae pulveris pyrii, sed de suo longe plus[+] addere debent. Onerare fistulas nefas est aliter quam solo pulvere, sine ulla charta[4], ne casus aliquis interveniat, et male habetur si quis chartam apposuerit ne sub eius titulo globus apponatur.

[+] p. 241.

1 'Jaarmarkt, ofte kermisse' (= foire annuelle ou kermesse). Cf. *Utrechts Plakkaatboek*, I, 401.
2 Probablement: javelijn (javeline).
3 Gens armés de mousquets.
4 Ici probablement: boule de papier.

Praetereundo aedes amicorum vel fautorum, aliqui explodebant ad fenestras vel in faciem favoris gratia. Nonnulli tam accommodatum habebant pulverem ut ab explosione fumus in modum serti circulariter redactus iret per aërem quasi eum coronaturus in cuius favorem explosum erat. Pulvis eiusmodi Bremensis dicitur, libra pretii unius imperialis. Sclopetarii galeati et cristati erant, at hastati sine galeis, sed in ferreis thoracibus passis praecincti fasciis.

Quia vero eo tempore Belgium Foederatum erat sine principe, defuncto Auriaco, cuius nepos[1] solus infans fere adhuc remanserat, erat quaedam inter civitates controversia de habendo principe postquam adolevisset, Amstelodamum vero maxime se opponebat, laesum scilicet eius avi[2] arrogantia, quod illud milite circumdedisset quasi obsessurus. In nundinis igitur prius Harlemi postea Traiecti in sua lustratione e populo plurimi vittas flavas caeruleo non nihil distinctas manibus illigarunt, significando se principem velle. Dabant postea clam rationem, ut sui magistratus haberent, cui rationes tantorum vectigalium redderent. Contigit tunc quod e nostra fenestra aliquid sericeae telae coloris eiusdem varii appareret, quae forte pro obumbrando sole appensa fuit; pueri autem congregati sclopeto undecumque conquisito explodebant ad eandem fenestram, aliis succlamantibus: 'Vivat Orange, Orange' credebant aliquam a nobis hederam exponi eiusdem cum populo sententiae et voti.

(Visa Traiecti ad Rhenum sub nundinis.) Sub iis nundinis quae visum exponebantur, specialia erant: currus sine equis et ullo trahente currens in omnemque partem dirigibilis, ut etiam circa unam columnam parvo circulo curreret, et duobus cultris humi infixis per medium illorum rotam in cursu flecteret. Deinde in aqua productae naves ad musicae tactum navigantes, cygni in chorea natantes, syrenae item et nonnulli pisces quasi viventes connaturali motu et natatione iucundum exhibuere spectaculum, interea adhuc aquam sursum eiciebant subsaltantem ad musicum tactum, naves quidem loco globorum eiaculandorum, balena Jonam devorans, tritones tibias inflantes etc.

Praeterea nonullae historiolae in perspectivis recessibus breviter ostensae, inter columnas et superba palatia, inter montes et sylvas, in mari Jonae naufragium, in campo remoto excidium Sodomae, etc. Denique vir Belga ex Brabantia annorum 110

1 Lisez: *filius*.
2 Lisez: *patris*.

cum praemissa barba ad lumbos, alter triginta annorum ulnam Vienensem non excedens, mulier cum tribus uberibus, omnibus lac suggerentibus, vitulus medii anni cum pedibus quinque, sed quintus e sinistra scapula dependebat longe supra terram, contractus et triplicatam habens ungulam. Aquila Indica magnitudine singularis et eo solum quod et caput et caudam albas etiam plumas praeponat nigris, oculos vero caeruleos habeat, nostrates autem aquila nigros habuit, quae dicebatur ex Palaestina fuisse advecta.

Templum beatissimae Matris est mediocre, quod 1099[1] aedificatum[+] ab Ultraiectensi episcopo Conrado, impensis ab imperatore Henrico IV datis in compensam quod [+]p. 242. Mediolani templum eiusdem beatissimae Matris non consulto opere diruisset cum urbem rebellem expugnasset. Hic vero episcopus erat eiusdem caesaris institutor a pueritia. Sed cum aedificari coeptum est ab una parte, ab altera fundum inventum est paludosum, et nulla re explebile ut fundamentum aliquod columnis et parieti templi poni nullo modo posset, ideoque opus relinqui coeptum, donec Friso quidam se nosse quidpiam quo vorago illa expleri posset et fabrica promoveri, edixit non narrandum nisi pretio quod ipse indicaret, soluto. Episcopus filium eius demulsit ut patri extorqueret secretum qui etiam ex poto illo didicit et episcopo retulit. Perfecto iam aedificio ubi episcopus sacris peractis de gradibus descendebat, Friso ira percitus, episcopum agressus mactavit. Columnae itaque medii parietis (trifariam enim more solito templum dividitur) in ea voragine erectae sunt subiectis prius taurinis coriis prout vetus est traditio et versus extant in columnis historiam eandem demostrantes. Et hi duo.

‘Accipe Posteritas quod post tua saecula narres
Taurinis cutibus fundo solidata columna est.’

Ad idem templum in consistorio canonicorum (quod pro reditibus retinent hucusque calvinistae) asservantur tria cornua unicornium, crassitie unius pugni, altitudine vero staturae humanae; quibus in fusum vinum bibitur ab iis qui spectatum veniunt, ad sanitatem; nihilominus unus e nostro comitatu male habere caepit, sed aliunde contracto morbo ex cruditibus fructuum, quos forte unicornis virtus commoverat[2]. Idola item

1 En 1088 la construction de l'Eglise Sainte Marie fut terminée.
2 On trouve des données intéressantes sur ces cornes (en réalité des canines d'un narval mâle) dans l'article ‘De eenhoornen van Sinte Marie’ (Les licornes de sainte Marie) par le Père Dalm. van Heel, O.F.M., *Jaarboekje van Oud-Utrecht*, 1930, p. 66 ss. Cet article contient également une photographie des trois cornes.

vetustissima aere fuso, angelorum veluti effigie, crassa Minerva elaborata.

Bibliotheca item librorum solum vetustissimorum et catholicorum ex quibus plerique manuscripti religiosorum, potissimum. Biblia Sacra et Historiae rerum Germanicarum sub Carolo Magno et aliis imperatoribus. Quorum labor et picturae subtiles litteris maioribus insertae commendant antiquitatem. Retinentur in eodem consistorio imagines catholicae beatissimae Matris et divorum; et nova effigies Henrici imperatoris et sui templi conditoris. E templo vero omnes eiecerunt icones.

Officina monetaria in qua soli aurei et taleri cuduntur sub Foederatorum Provinciarum nomine scilicet sub imagine cataphracti...[1]. Iurati famuli, simul omnes idem faciunt, et in luce sunt ut nihil auferri possit, simul omnes ponderant, simul secant, cudunt laminas, imprimunt etc. Auri puritas probatur in fornace. Accipitur frustulum et in fornace candenti detinetur, tum deinde cuditur ac repetito tam diu et tonetur et cuditur, donec albescat totum, argentum [aere] enim desuper exit. Et tunc iam in tenuem recusum laminam coquitur in vitro ad levissimum calorem carbonum in forti aqua Schtwasser [Scheidewasser] atque ita excoquitur argentum quod in aqua calida manet qua abluitur illud frustulum excoctum.

[+](Navale praelium inter Anglos et Batavos.) Initio Augusti rursus bellum navale repetitum cum Anglis[2], premissisque minoribus velitationibus 10 [+]p. 245.
Augusti praelium maximum institutum in quo victores alias Batavi erant, si Anglorum naves demersae, captaeque maiori numero respiciantur; at quod admiralem suum Martinum Harperi Tromp eo praelio perdiderint, non adeo triumpharunt. Percussus est plumbeo globo in pectore, cum stricto gladio e puppi suos animaret. Insidiabantur tunc Angli portubus Hollandorum et maxime Classi Indicae advenienti et 10 milliones afferenti, quam Batavi defensuri et adducturi, Anglos e statione sua et insidiis pellere conati sunt. Classis tamen insciis Anglis per Septemtrionalem Oceanum in Daniae portum venit, inde in Octobri abitura cum salvo conductu suorum.

28 Augusti indictus dies precum (Bettag) extraordinarie pro felici accessu Classis Indicae; rursus etiam 8 Octobris alius dies iniunctus, cui debetur, ut toto die in templo sint assidui, ubi

1 Ici le manuscrit est endommagé.
2 La bataille de Ter Heide, où l'amiral M.H. Tromp trouva la mort, eut lieu le 8 et le 10 août 1653.

nonnisi canunt psalmos et concionantur; ut nemo laboret, nec fenestrae tabernarum lapidearumque lignae aperiantur in atriis haberi solitae; ut non comedatur nisi vesperi: ut in locis publicis tabernisque lusus et compotationes nullae fiant; alioqui Schultz seu censor civitatis obit et investigat secus facientes. Quod et aliis festis diebus qui sunt soli Dominici dies factitatur.

30 Augusti tentavimus adire domum catholicam ad audiendum sacrum occulte, sed frustra, debuerunt enim abstinere a sacro, cum Schultz seu censor civitatis non procul abesset et catholicorum sacra perquireret. Iam fores eo die effregerat, ubi sciverat catholicos convenisse ad sacrum et concionem sed suo lucro, illis interea dilapsis et conspectum eius effugientibus, frustratus est. Debet enim fores effringere (non debentibus inquilinis aperire) et multum morari, cum congregati per plurimas fores et vias quas sibi catholici in aedibus invicem connexis faciunt, dilabuntur. Si quod signum inveniat, citat ad magistratum patrem familias.

5 Septembris funus Trompii celebratum Delphis (ubi sunt sepulchra principum Auriacorum, in uno, admiralium in altero templo) quo nostrorum aliqui descenderunt navibus. Hagae-Comitis corpus erat, indeque cum eo apparatu et ritu avectum Delphos. Praeibat peditatus Statuum Foederatorum (in quo nobiles plerique reperiuntur, et vexillifer e familia principum Orangiorum erat, navalis nepos) qui solum ad navem, demissis sclopetis et hastilibus pro more lugubri, defunctum deduxerunt. Feretrum altum et lato panno fuse tectum a plurimis ferebatur sine ullis facibus: sequebantur Domini Status (ut hic vulgo dicitur) seu Directores Foederati Belgii, quorum sunt 40 ac deinde varii, nobilesque viri. Filii singuli inter duos insignes viros pullati primi a feretro procedebant. Ante feretrum ibant singuli viri ferentes insignia defuncti: arma gentilitia depicta, labarum, galeam, gladium, thoracem ferreum, calcaria. Duo vero equum lugubribus vestitum duxerunt.

Corpus defuncti extra urbem navi pullatae impositum solum equo trahebatur pro more, subsequentibus aliis navibus, cum Dominis Statibus (Dominis Status) populoque numeroso Delphos usque ad spatium duarum horarum circiter. Ubi, exceptum funus ab alio Delphico peditatu, sine ullis ritibus e navi directe ad sepulchrum deductum et impositum suo sepulchro. Epitaphium[+] eidem inscriptum est[1].

[+]p. 246.

1 Epitaphe supprimée.

(Excursio per circuitum Hollandiae. Roterodamum.) 29 Septembris Ultraiecto Roterdamum intra 7 horas ventum est navigio maiore et vento adverso magis quam laterali. Postquam Mosa Rheno influit ante Roterodamum refluxus maris iam aliquomodo dignoscitur, ubi et nos advertimus in deciduis aquis ex eminentioribus ripis. Roterodamum beneficio portus amplissimi, maximum, populosum, divesque est; copia lacticiniorum abundantissimum. Ibi Ordines Foederati receptaculum statuerunt suae classis marinae, ut extruatur et reparetur, domum quoque admiralium seu praefectorum maris ad hibernandum extruxerunt.

(Statua Erasmo Roterodamo erecta, aere fusa.) Ibi in latere fori supra canalem erecta est statua ingens aere fusa Erasmo Roterodamo veluti suo patriotae, tanta doctrina claro, et quasi perenni memoria digno. Habitu effigiatus est togato, talari et praecincto, fascia de collo pendente, caput vero quadrato pileo ambiente, ut communiter depingi solet. Stat libro aperto quasi attentus supra vetulas quae minutias eduliorum, poma nucesque ac similia vendunt.

[+] Naves in copia habet; tum honorarias, pro tractatione exspatiationeque principum, ac administratorum (vulgo 'Jagt' dictas), exornatas intus et extra picturis et conclavium ornamentis: quarum precipua erat, dono oblata electori Brandeburgico, omni apparatu nautico et domestico instructa, auroque copioso, statuis, conspicua 60 millibus constans. Tum bellicas, quae tunc construebantur, et quarum precipua erat, ex industria defuncti Trompii aedificari coepta, brevior et latior longe caeteris, fundoque penitus plano sub prora et carina, ne nimium fluctibus iactaretur ac certiore magis collimatione hostiles feriat naves. [+]p. 247.

Templi summi turris apice iam mutilata, collabi coepit et rimas agere, iuvatur, sustentata prius magnis arboribus substructione ex fundo educta, cui tunc pali infigebantur profundissime. Turris alioquin singularis et opere et magnitudine.

In hospitio pater familias natione Anglus ad mensam de sua Anglia collocutus, asseruit Cromvellum agere spiritu jesuitico, habereque penes se semper aliquot ex iis hominibus. Et ordinarie quidquid haereticis displicet in suis dominis pariter a catholicis, Societatis hominibus id adscribere nituntur.

(Delphi.) 30 Septembris a meridie Delphos descendimus per canalem, per quem magno navigio vehebatur tunc princeps coniunx Auriaci defuncti ab exspatiatione redux; eadem cum

exscenderet in littus, etiam nautae non dedignata manum, cui innitebatur, ut securior transiret. Populi vero tanta erant confidentia an crassa inadvertentia, ut cum uno latere rhedam inscenderet, altera fenestra capita sua etiam tecta viles nautae ingererent. Puerum vero principem triennem forte gubernatorem futurum Ordinum, cum visitaret populus in aula sua, pileos multi non deposuerunt, donec monerentur morum meliorum; efferebatur autem puerulus quotidie ad aulam patentem quoties cuicumque placuit, eo artificio ut populi captivaretur amor et favor, prout libenter data occasione succlamare solent, 'Viva Orange'.

Delphi oppidum est magnum venustate et munditie aliis non impar. Habet in maiore templo sepulcrum principum Auriacorum sub mausoleo quod Ordines Wilhelmo Orangio primo assertori libertatis suae et rebelli regno Hispaniarum erexerunt, splendidum illud et sumptuosum, venustate vero sua singulare..[1]

In templis omnibus calvinistarum ad cathedram concionum affixa est tabella vel ad columnas templi, in qua semper scribitur psalmi numerus ut populus sciat quis canendus eo die sit, haec enim summa pietas est, plusquam observantia praeceptorum Dei. Pausa item notatur seu nota indicatur qua canendum sit.

In curia vero Delphica magna est imago vetus, in qua decumbit, moribundus Orangius ex vulnere inflicto pectori a sicario[+] conducto, circumquaque vero adstant omnes virtutes quae eum ad mortem disponunt, et miserum spiritum eicientem iuvant, nempe Iustitia, Fortitudo etc. etc., desuper autem Fama volat canitque tuba haec: 'Iam canitur toto Nomen in orbe tuum'. [+]p. 249.

(H a g a -C o m i t i s .) Delphis iter est Hagam-Comitis duarum horarum spatio. Locus hic est Ordinum publicus, in quo perpetuo deputati provinciarum resident et foederatas terras gubernant. Aula quoque Orangiorum Auriacorum principum cum quibus gubernatio communicabatur. Oppidum hoc amplum satis, amoenum, mundissimum, splendidissimumque aedificiis novis et comptis, maximeque palatiis vel principibus vel legatis nationum exstructis. Templum aedificatur novum figura singulari, ut calvinistae non omnia catholicis eripuisse credantur. Plateae latissimae et multae arboribus consitae ad amoenam deambulationem. Residebat tunc ibidem ducissa Auriaca vidua,

1 Supprimés l'épitaphe de Guillaume d'Orange, le plan du mausolée et l'épitaphe de l'amiral Piet Hein qui se trouve dans la Vieille Eglise.

regis Angliae Caroli decollati filia, cum iuvene principe, quem parentis successorem adulta aetate habere vult populus civitatum, sed Amstelodamenses nolle dicuntur, ita ut forte aliquid Foederatis creaverit ea res negotii.

Non procul ab oppido littus oceani est cuniculis (quos ad epulandum adhibent incolae) refertissimum. In eo tunc haeserat navis bellica a ventis usque adeo impulsa, ut per siccam arenam littus sulcando procul ab aqua abierit. Mare tunc sine ullo vento vehementissime aestuabat.

(Lugdunum Batavorum seu Leida.) 3 Octobris. Haga itum est Lugdunum Batavorum amplissimam post Amstelodamum urbem; textorum panni, librariorumque copia insignem Universitateque sua per Foederatas Provincias et studiorum gloria primam. Celebrabatur tunc festum civitatis annuum calvinistico more, in gratiarum actionem pro liberatione sua de dominio Hispanorum, qui tunc aqueos illos et steriles campos civitatesque abscedendo contempserant. Diem assertae libertatis suae incolae appellant. Clausae omnes officinae et domuum fenestrae, nullae deambulationes, compotationes, nullum domi prandium, concioni et cantui psalmorum tempus et dies totus impensus[1]. In medio civitatis est collis e suggesta terra circulariter ductus, in quo praesidium Hispani veluti in arce eminenti olim habuerunt, machinasque bellicas fraenandis incolis tenuerunt; nunc ad memoriam locus ipse relictus, et horti voluptate Hispanicus rigor mitigatus.

Ad Universitatis scholas, (quae nulla ornamenta habent) hortus est, quem ingredi studiosis licitum est de facultate praefecti; aut sine hac certis tantum horis servatis regulis inibi descriptis, nempe, nullus avellat quidquam, nullus transiliat arcolas, persequatur alium, incitatius currat, proiciat etc. Ad eum hortum porticus aperta est, in qua rara quaedam et singularia appensa sunt ad curiosam eruditionem, et pleraque ex Indiis, Africa et America allata. Serpentis cutis ad 8 passus longa, crocodilus, trunci arborum staturam figuramque humanam suapte natura imitantium; arundo longa arboris crasitie, pelles detractae belluarum monstrosarum.

[+] In aula anatomica, quae hactenus visas omnes superavit, multa pretiosa, admiranda plurima non iniucundae eruditioni asservantur. Praeter corpora humana plurima suis integre ossibus consistentia (mulieris quae infantem suum mactaverat, viri [+]p. 250.

1 Il est peu douteux qu'ici l'auteur exagère passablement.

qui bestialitate cum vacca peccaverat, cum eadem bellua per anatomicam sectionem examinati, militis praedatoris suo equo insidentis etc,) quae ab anatomicis scissa examinataque sunt. Mumiae corpora duo integra, pretiosisque involucris hucusque asservata sine ulla corruptione, naso tantum ac occulis contractis et in sua receptacula retractis, alterum reginae Aethiopiae, pueri alterum infante maioris; involucra eorum ex crassa tela in lineas convulsa esse conspiciuntur, et pretiosissima esse reputantur. Vestis lumborum tenus cum passis manicis ex intestinis humanis consuta et pellucida; integra cutis humana, distenta, et praeter opinionem crassa. Crepidae ex Aegypto advectae ex pelle humana candida et crassa. Fungus ingens lapideus. Embrio in urna inventus a 300 annis integer. Elephantis, balenae ossa omnia composita. Urna vetus pro sepeliendis cineribus adhibita. Annulus ex auro purissimo cui nihil omnino alterius metalli admistum est etc. Quae beneficio magnatum, discipulorumque studia illa amantium collecta collataque sunt, et summo ordine ac munditie hucusque conservata.

In aula principis ita dicta, molendinum est pro movenda canalium aqua ne putrescat, quod unus canis movet. Rota est ingens et levibus lignis compacta, ideoque ponderi canis proportionata.

Hospitium nobis erat apud catholicum, feria sexta ad mensam aulicus vir quidam nobis assedit et catholicus, qui Mauritio Nassovio olim ad altiora obsequia erat. Retulit illum dictitasse; concionentur quicumque volunt, modo non catholici.

(H a r l e m .) Harlemum inde digressi oppidum amplissimum, quod etiam suum mare a se dictum Harlemicum habet. Aqua pro coquenda cerevisia aliunde advehitur navibus.

(A m s t e l o d a m u m .) Harlemo Amstelodamum, ubi de certa peste Maioris Poloniae, Gedanique[1] didicimus. Erat tunc copia ingens fructuum, alimentorumque tamen magni pretii, quia ibi pecunia minoris habetur quam alibi. Die Dominico nefas est aperire valvas fenestrarum, non officinarum tantum sed etiam aularum civicarum et lapidearum sub poena notante et circumcursante praetore urbis seu censore. Nobis ibi commorantibus admiralis seu praefectus maris in locum Tromp suffectus Wassenäër van Opdam cum omnibus aliis generalibus et officialibus egressus urbe est ad initium officii sui capessendum, pro reducenda classe ex diversis orbis partibus confluente ad

1 Gdansk (Danzig).

portum Danicum Zundt dictum, quo citra periculum ab Anglis confluxerant, quaedam vero navium Gedanum pro afferendo frumento excurrerant. Ideo forte pestis Gedanensis hucusque celabatur, ne populo timor incuteretur. Ex classe Indica iam pretiosiora quaeque per terras delata sunt, nonnulla vero parvis navigiis per brevia, quo Angli in mari excubantes ad praelium[+] et rapinam devenire non poterant. Tandem medio Novembri currente universa classis Foederatorum ex omnibus orbis partibus confluens prius in Norvegiam, demum in portum Hollandiae Texel dictum ad insulam eiusdam nominis appulit feliciter numero 400 navium mercatoriarum et onerariarum deducente cum classe bellica capitaneo Vitens[1]. Amiralis vero Wassenäër haerebat ad succurendum ex latere, si Anglii classem adorirentur. Venerant ex Indiis 8 praegrandes caeterarum omnium maximae ingentem aromatum copiam afferentes Societati Indicae, ex Italia, ex Oriente et occidente plurimae; praesertim quae ex Polonia fruges pro hyeme attulerunt.

[+]p. 251.

Portum ingressae erant omnes mercatoriae feliciter, classis bellica misso Haga ab Ordinibus imperio mansit in oceano hora una et altera a Batavico littore, ut ad eorum consilia expedita foret classis et iubenda expectaret. Architalassus (vulgo amiral) suggerebat rationes Statibus pro ingrediendo portum; ei responsum ut non obstantibus suis rationibus stationem in oceano designatam non relinqueret. Brevi post supervenit tempestas, quarum November ferax est, et totam classem aut disiecit aut attrivit. 18 naufragium passae in patrio portu, aliquot incertum quo delatae, nulla non erat quae aliquid perderet; praetoria tres anchoras, aliae prope omnes malos detruncarunt. Unica erat quae ante tempestatem portum ingressa compellente nauticae familiae seditione ut capitaneus suus portum peteret, at seditiosi nautae et milites capti, aquis vitam quidem eripuerant, laqueo eandem dederunt. Architalassus tunc ipse in portu et terra erat accepturus ordinationes Statuum, qui forte tunc intendebant cum Anglis praelio decernere ante hyemem de ineundo foedere tractatus habituram. Ibi erat quod adagium dicit in portu naufragium et quidem cum ipsi Hollandi Anglos similem tempestatem sub Norvegia passos prius risissent.

24 Octobris mutatum pro hyeme hospitium hyemisque commoditatibus, translata mansione ad dominum van den Endem virum catholicum Brabantinum patria. Hactenus autumnalis

1 Par ‘Vitens’ l'auteur désigne le vice-amiral Witte de With.

consvetudo servata est per omnes urbes, qua unusquisque pater familias hyemi sacrificaturus mactat boves, porcosve ad saliendum, vitando caritatem futuram carnis. Ex quo magnus venit aerario civitatis proventus, nempe qui mactaturus est bovem, prius pro hac potestate mactandi publico quaestori tribuit.

(Poena male praeliantium in mari.) Hagae -[+] Comitis latum decretum est contra praefectos navium bellicarum, vulgo capiteynen dictos, qui in navali praelio quo amiralis Tromp occubuit, aut segniter, aut contumaciter se gessere. 12 capti erant, qui cum suis navibus retrocesserant a pugna et classico non obtemperarunt; facilem enim credebant excusationem ab iniquo vento, a manifesto periculo, et ignorantia de voluntate imperantis. Damnati vero sunt iuxta contumaciae proportionem, alii ad domum disciplinae, vulgo Zuchthaus ad annos alii plures, alii pauciores; alii ad militandum sine stipendio, suis sumptibus; alii ad pecuniariam poenam, alii ad mergendum in mari semel vel ter: ducto scilicet fune sub fundum carinae singuli eorum collo alligati sub navem tanquam sub iugum trahendi erant; felicitatem hanc habituri si qui forte interea non expirarent aut suffocarentur; capitalem enim meruerant poenam, hoc tamen gratiae illis exhibetur, quod spongia manui alligetur, cui impingvatae os et nares immergere possint et äërem haurire. Alii denique inhabiles declarati ad continuanda servitia, pro nequam perduellionibus (vulgo Schelm) haberi iussi, fune e collo suspenso, gladio confracto in littus eiecti; ita ut fere singuli complures poenas portare deberent. Accusabantur antea Domini Status quod nimium mites essent et poenarum parci, rebellionum contumaciaeque occasio: ideoque iam asperiora adhibere debuerunt: et amiralem seu architalassum donarunt an onerarunt iure vehendi carnificem in classe, perduellium terrorem.

[+] p. 252.

(Excursio in Texel Hollandiae portum.) 17 Novembris excurri cum generose domino Stanislao Mężyński, Ultraiecto ad portum Hollandiae totius et praecipue Amstelodamensis emporii, ad insulam Texel dictam diei noctisque itinere distantem. Ibi naves ex oceano descendentes securam stationem habent, non littori affixae sed ex anchoris pendentes sparsim per spatium illius reliqui maris, quod Zuiderzee seu meridionale mare vocant, inter Texel insulam et littus Frisiae Hollandiaeque. Ingressus ex oceano tam ad hanc insulam quam ad alias superiores est angustus et periculosus nisi profunditas observari et teneri possit. Portus autem Antverpiensis omnium

comodissimus et laudatissimus est, facile mercaturam rursus eo invitans nisi Batavi obessent, et rex Hispaniae nollet.

(Enhuisium.) Per noctem Amsterodamum venimus, inde per aliam noctem Enhuisium civitatem Hollandiae nobilem, navium statione quoque insignem. Ubi tunc pro more praeda ex captis navibus divendebatur non divisim et per particulas, sed integra magnitudine, nempe panni volumina, vina, victualium cumuli, sacchari, et similium, ea ratione emendi quae alibi apud antiquarios est; licitator aliquis pronuntiat coram confluente populo summam dandam pro ea re, et ex ea demendo[+] descendit ad minus pretium donec aliquis e circumstantibus primus velit id dare quod tunc licitator protulit. Eo modo complura venduntur ex iis quae cito divendere et pecunias colligere oportet, ementium insigni bono, ita et pisces ad mare statim vendi observavimus. Ibidem reperimus navem Indicam iam exoneratam. In eadem enim civitate est collegium unum ex sex aliis Indicae Societatis. E conspectu eiusdem civitatis in mari illo meridionali triennio ante demersa est navis una ex maioribus, malo eius supremo hucusque prominente et alios praemonente. Occurrerat magno glaciei frusto in suo cursu et ita impegit ut viam aquae aperiret; hausta deinde brevi arena extrahi non potuit.

[+]p. 253.

(Texel, Hollandiae portus praecipue Amstelodami.) Inde 7 horis ad insulam Texel stationem primam navium et portum Hollandiae appulimus, inter quam et ipsam Hollandiam fauces sunt exeuntis maris meridionalis in oceanum. Ad latus insulae qua iter est ex oceano fortalitium recens excitatum est quinquangulare collapsum antea, nunc contra Anglos erectum; praesidium totum ex Gallis erat, quorum singulis 34 steiberi[1] dabantur in hebdomadam. Quia vero Ordines dimissionem classis nuper concussae, militumque miserant, erat tunc in ea insula architalassus ab Opdam capitaneos cum navibus dimittens, una cum quibusdam maris praefectis. Die postero conscensa navi praetoria (nomen ferens Brederode, nam iis nomina imponuntur familiarum magnorum virorum vel ditiorum) salutavimus illustrissimum dominum admiralem seu generalissimum navalis belli a morte Trompii substitutum. Is humanissime nos accepit, et oeconomiam navalem ac bellicam ubique monstravit, naves nupera tempestate afflictas recensuit 15, de reliquis nesciri, quae tamen brevi

1 Stuivers (petites pièces de monnaie, cf. ‘sous’).

post Roterodamum redierunt per oceanum huc illuc divagatae. Is quia militiam reperit paulo in civili conversatione, incultiorem, praefectosque rei bellicae cultu ac animo nihil a matrosis, seu nautis agrestibus elatiores, assumpta secum nobilitate Gallica et sua cultiore illos Minerva imbuebat, colloquiis, non de antennis solum et rudentibus, quae remigibus ac naucleris relinquenda essent, sed de maioribus operibus quae ducum essent, alios formabat, honore invicem more aliarum nationum exhibendo. Eius quippe antecessor ut a iuventute nauticam egit vitam, ita eandem coluit et cum caeteris conversationem. Hic autem e nobilissima familia (a qua Lugdunum Batavorum arcem donatam habet Hispanis ereptam, de cuius loco dicitur quod unicus mons sit in tota Hollandia ac in hortum memoriae gratia commutatam) avum quondam architalassum Ordinum habens, vitae genus urbanum, quo hactenus vixit etiam in navi retinere voluit.

In hospitio repereramus nobilem virum quendam et humanissimum nobis, officio, fiscalem classis bellicae, nomine vero Gilbertum de Viana, illa nempe quae nunc Brederodii est Ultraiecto vicina ad Rhenum. Eius munus est, vitia quaecumque et crimina deferre, accusare, executioni adesse, observare eos, qui suo muneri in pugnando non responderint, non successerint, non obtemperaverint. Et prius quidem obtenta Ordinum facultate classi illi bellicae se committebat ille curiositatis aut eruditionis[+] gratia, iam vero tunc ad fiscalis officium adhibitus erat. Is ergo humanissime nos de omnibus edocuit, toto tempore ad naves (quae cymba velificando adeundae erant magnis spatiis differentes) ducendo et demonstrando. Studuerat Pragae nec ingratus beneficii ibi accepti.

[+]p. 254.

(Descriptio insulae Texel.) Insula ipsa Texel oppidum habet procul a littore Burgh dictum medio prope milliari ad littus vero (quod supra aquam praedicta longitudine elevatum est) multa hospitia recipiendis advenis una serie tantum posita sunt. Margo littoris elevatur instar aggeris praerupti sine ulla acclini declivitate, qui fit ex herbis fluvialibus vel marinis instar ligamentorum seu funiculorum longorum crescentibus, quae compositae inter cancellos primo perticarum ambulando supprimuntur, ac illis dissolutis primis retinaculis fixae haerent instar muri frustra eas fluctu marino impetente, et vellicante. Gradus solum lignei adstruuntur alicubi pro ascendendo ex lembis parvis, maiores enim nunquam ad littus accedunt, nisi statim recedant.

(R e f l u x u s m a r i s .) (In Anglia maxime notabilis. Maximas naves in sicco relinquit, nisi retrudantur in profundissimum locum.) Habetur in eo mari meridionali refluxus maris vulgo Strom; scilicet per 6 horas currit aqua ex oceano qua patet a lateribus insulae Texel et aliarum, et recipitur toto illo tractu maris inter Frisiam et Hollandiam, ac rursus per alias 6 horas in eundem oceanum relabitur, ut ad relapsum eius naves etiam ex ancoris pendentes suas obvertant proras. Hoc spatium 6 horarum mutatur semper iuxta mutationem progressumque lunae, ut non immerito ei hic refluxus attribuatur.

Anatum ingens ad hanc insulam numerus, e mari se recipientium, ut ad tormenti explosionem nubes maxima elevari videretur. Celebris quoque eius insulae est caseus apud Hollandos, isque, viridis et cum insigni acrimonia.

(B r a s i l i e n s i u m i m p i e t a s .) In eodem nostro hospitio praeter praefectum maris ex Frisia et alios officiales, erat etiam praefectus duarum navium in Brasiliam abeuntium, quem etiam vulgo capitein vocant, et quemlibet supremum navis praefectum. Naves eiusmodi quae sine classe abeunt mercatorum privatorum, ut etiam capiant aliquam navem pro occasione vel ipsae capiantur, ‘Kaper’ vocitant. Is retulit in Brasilia morem esse diabolum venerari[1], populares enim: ‘Scimus - inquiunt - Deum esse bonum, optimum nec ab Eo nobis metuimus, diabolus autem cum malus sit, placare eum necesse est.’ Panem nullum habent nec fruges quia exuruntur sole, sed pro Hollandis granum hinc defertur, saccarum vero inde plurimum apportatur. Sed panem quendam ex radicibus quibusdam victus gratia indigenae conficiunt. Idem retulit ibidem praefectum fuisse terrestris militiae dominum Arciszewski[2] et in mari saepe eun-

1 Dans le texte: ‘in Brasilia morem esse diabolum veneratio esse’, changé en ‘morem esse diabolum venerari’.

2 Christophe Arciszewski, général d'artillerie, naquit en 1592 d'une famille de dissidents. Il a étudié à Francfort sur l'Oder. Condamné pour homicide il partit pour la Hollande où il fit des études sur le génie et l'artillerie (1623). Il prit part au siège de Bréda (1624-25), de la Rochelle (1628) et resta au service de la Hollande comme capitaine de l'armée de la Compagnie des Indes Occ. au Brésil. En 1637 il retourna en Hollande et y fut reçu avec honneur. C'est alors que le roi de Pologne Ladislas Waza lui proposa un poste d'amiral en Pologne. Il reste cependant au service hollandais, nommé en 1638 général et amiral au Brésil. A cause de malentendus avec le comte de Nassau il démissionna et retourna en Pologne en 1646, où il fut nommé commandant en chef de l'artillerie. Il prit part à la guerre contre l'atamane Chmielnicki, en 1648 défense de Lwów et libération de Zbaraz. Il démisionna après la paix signée avec les Cosaques en 1649 et mourût en 1656.

dem militem gubernasse, cum opus esset. Idem retulit et alter capitein Katz qui navem bellicam (ut loquuntur hic commendabat) gubernabat.

Ex relatione domini fiscalis ea notanda erant: 1*um* Architalassus sua navi praetoria primus in pugna praelium subit, sequentibus aliis ex sua dispositione. Nauticis famulis qui et militaria obeunt, (matrosen patria lingva nominant) solvuntur in mensem R. 18 pro victu vero in diem 8 stuferi, quos recipit capitaneus navis et victum iis procurat, ipse vero 600 R. in annum accipit. 2*um* In singulis navibus est campana quae a praefecto ipso pulsatur ad orandum de mane et sub vesperam. In tota vero classe sunt aliquot praedicantes, et praecantores psalmorum atque lectores pro more hugonothorum quo nomine a Gallis catholicis calvinistae vocantur. 3*um* Societatis Indicae[+] collegia sunt 6, quorum unum in Zelandia, reliqua in Hollandia, Amstelodami, Hornae, Enkusen, Roterodami etc. ubi asservantur advecta, divenduntur, ac relictis sumptibus pro nova expeditione, reliquum in socios distribuitur pro quantitate summae capitalis habitae proportione servata, anno superiore seclusis omnibus expensis, lucri unusquisque socius accepit 75 pro centum habitis in capitali summa[1]. 4*um* In contributionibus Belgii Foederati Hollandia et dicitur solum Amstelodamum contribuere 58 cum omnes Provinciae contribuere debent 100[2]. Unde et naves bello navali exhibet 58 cum 100 classis bellica habere debet[3]. (Navis bellica cum suo armamento 50 ordinarie tormentis et omni apparatu ac stipendio militari 200 millibus flor [enorum] Holl [andiorum] aestimari solet.) Habentur autem

[+] p. 255.

1 En 1652 le dividende ne s'éleva qu'à 12½%! Le dividende moyen se montait à 18%. Cf. Klerk de Reus, 'Geschichtlicher Ueberblick der administrat., rechtlichen u. finanz. Entwicklung der niederl. O.I.C.', *Verhandel. Batav. Genootsch. v. Kunsten en Wetensch.*, 47 (1894), p. 175 ss. et append. IV et VI.

2 De la totalité des dépenses faites par les Etats-Généraux, plus de 58% étaient à la charge de la province de Hollande. Ces 58% comprenaient évidemment la partie des dépenses à la charge de la ville d'Amsterdam.

3 Ces données ne sont pas exactes. Les dépenses ordinaires de la flotte n'étaient pas réparties sur les provincies, comme c'était le cas pour celles de l'armée, mais étaient couvertes par les droits d'importation et d'exportation prélevés par les cinq collèges d'amirautés, dont trois étaient établis dans la province de Hollande, tandis que les deux autres se trouvaient respectivement dans la province de Zélande et la province de Frise. Les provinces où il n'y avait pas de 'collège d'amirauté' ressortissaient à un ou à plusieurs des cinq collèges.

collegia bellicarum rerum (omnes enim societates et conventus administratorum, etiamque eorum qui Statis in hebdomada diebus ad aliquod musicae genus exercendum conveniunt, collegia nominantur) in Provinciis, ex quibus etiam praefecti maris appellantur, e civibus designati.

(S o c i e t a s I n d i c a .) Eodem die dimissa classe ad suas stationes architalassus suaque praetoria Roterodamum (ubi admiralium receptaculum est publicis sumptibus erectum) designata ipse celocem (vulgo Jaght) conscendit et Amstelodamum comitantibus aliis praefectorum maris eiusmodi navibus, quae ex publico habentur, perrexit; inde Hagam-Comitis. Sequenti luce Amstelodamum rediimus, ubi domum Societatis Indicae eiusque merces tunc aliquot onerariis grandibus (Indicae enim naves maximae sunt) advectas lustravimus. Piperis maxima omnium copia afferi solet, congerique solet in duas ingentes aulas sine ullis involucris, seu duabus porticibus magnis recipitur, alia aromata in minori erant copia. Ex iis quae ex Indiis afferuntur praecipua sunt aromata; gemmae et uniones clam asservari solent, nec tamen tantam generant pecuniam. Afferuntur et ligna varia, vestes, vasa, picturae quaedam et rariora quaeque naturae opera. Sed pleraque nautis pro suo commodo permissa, ut et psittaci, lapis magneticus et similia. Erat qui gloriose magis quam vere nobis diceret, ea in domo, Regni unius pretium servari, sed eiusmodi regnum tam exiguum non inveniret.

Hactenus etiam edictum Ordinum emanavit, ut qui ex aliena terra haereditatem adiret in Foederatis Provinciis post mortem alicuius, necesse esset, ut 5 pro centum Statibus relinqueret.

Circa Natalitia festa nostri styli, erant controversiae inter calvinistas de non agendis pluribus festis imminentibus (vetus enim hic retinetur calendarium etiam a catholicis scenae servientibus) eo quod catholicorum instituto sint conformia. Accusabatur doctor Vutius[1] quod immutare conaretur Natalitia festa, et unum tantum diem celebrem habere. Proinde unus praedicantium die primo pro concione indixit festos alios dies, - ‘Si qui - aiebat - cum Vutio non sentiunt novum aliquid inchoante, veniant ad diem crastinum.’ Et sic in aliis templis festa alia, in aliis non item celebrata sunt.

In Decembri primae litterae venerunt ex quo Maior Polonia pestem concepit a Junio anni eiusdem, ut hucusque ignota

1 Gisbertus Voetius (1589-1676), le célèbre professeur de théologie à Utrecht, où il exerçait également les fonctions de pasteur.

essent omnia; et quidem aliae litterae quae in Junio datae cum 3 millibus cambii, iniuria mercatorum (qui tamen ignorantiam mansionis dominorum[1] pretendebant) hucusque detentae; aliae recens missae cambiales itidem litterae cum 6 millibus, utraeque eadem septimana prope receptae, cum integra utraque summa. Ipsa vero illustrissima[2] salva tectaque conservata inter frequentia pericula et mortes suorum, quae tamen ex materna[+] sua providentia filiorum non defuit necessitatibus...[3].

Anglia vero hoc loci multa nova dedit. Navali bello attrivit Hollandos, et in pace concludenda hucusque vel ludit, vel gravibus onerat conditionibus. Oliverius Cromvel qui primus in auferendo rege fuisse dicitur, eo devenit ut regiam dignitatem superarit longissime re, quamvis non nomine. Protectorem se regni fecit, et nomen obtinuit. Parlamentum mutat quando vult, praesertim cum quempiam non suae mentis esse sentit in consessu, omnes abire oportere e senatu, dicit bono publico convenire. Evicit ut gladius illi praeferatur, ad iurisdictionis suae testimonium. Caedes, tyrannides fiunt plurimae. Muliercula e plebe quod, cum suus maritus ad navale proelium invitus abduceretur dixisset sub rege tantam non fuisse crudelitatem, statim suspensa est. Sicut et quicunque contra regimen praesens obloqui auderet. Noctu solum clamatur per plateas londinenses ne cuius vox esset, sciatur, 'Nolumus amplius Cromvell, regem malumus.' Hic tyrannus iam evicit sibi de iure tribui, omnia regalia, defensionem corporis aliquot millium armatorum, consentientibus facile iis, quos ipse creavit parlamenti senatores, nemine contra reclamare audente. Quod vero Angli cum Batavis de foedere ineundo tractarent, regem Galliae vicinum id tangebat etiam, unde hic Cromvellio cum scripsisset ea forma dicendi qua reges regibus solent, scilicet compellando fratrem, (mon cousin) sic verbo captus est Cromvellius ut se facturum omnia quae Galliae rex imperaret, spoponderit. [+]p. 256.

Annus 1654. Eo anno per utrumque Belgium fere nulla hyems,[margin] vix stagnantes aquae ad breve tempus idque leviter congelatae erant. Serena tamen et plus sicca aëris constitutio erat quam humida. Populus hic frigoris patientissimus vix aliqua adhibet praesidia contra frigus, nisi levi foco nec semper, ostia conclavium eo modo patent quo in aestate, vestes pellibus suffultae rarissimis usurpatae.

1 Les jeunes Grudzinski Nicolas et Sigismond.
2 La mère de Grudzinski, Constance Ursule, née Kolaczkowska.
3 Le récit des événements survenus en Pologne a été supprimé.
margin p. 262.

(Excursio in Brabantiam Foederatorum Statuum. Gurkum.) Ad exitum Februarii facto Quadragesimae exordio, excurrimus in Brabantiam a Foederatis occupatam, bellorum scilicet hactenus sedem. 19 eiusdem per canalem ventum est Vianam Ultraiecto, ac deinde pro nocte usque Gurkum vetus Hollandorum fortalitium Mosae adiacens et dominans, ubi antequam Foederati Sylvam - Ducis, Bredamque occupassent limitum custodem munitionem cum praesidio habuere, nunc iam aliis protegitur munimentis Brabantinis. In porta eius civitatis nova inscriptum legitur: 'Civitas in qua maxime cives legibus obtemperant; in pace beata, et bello invicta est. Anno Domini 1642.'

(Lovestein, castellum.) Altero die adverso Mosa itum Sylvam-Ducis itinere diei unius, in via occurrit non procul Gurko superius castellum munitum Orangiorum principum[1], in capite confluentiae Mosae ac Vahalis situm, dictum Lovestein, ubi nuper defunctus princeps Orangius tres[2] incluserat captivos ex Statibus Hollandicis (ut vocant) Dominos. Hagae - Comitis per artem interceptos, quarto bene elapso scilicet consule Amstelodamensi, qui cum princeps postularet stipendia militibus, et pace inita cum Hispanis, ne tamen miles dimitteretur, responderat cum aliis, difficultates esse aerarii magnas, nec posse militem sustineri tantum, Princeps urgens propositum, scire se aiebat modum, ostensurumque viam comparando aeri; at consul audacior (nomine Beckier[3]) reposuit: 'Mi Domine adhuc estis iuvenis, ut sciatis arcana nostra.' Offensus ille tres captivavit, hunc vita privaturus nisi effugisset[4]. Illos postea dimisit, sed ipse hausto clam veneno[5], ex quo puerilibus variolis correptus et brevi exctinctus est.

(Crepicordium seu Crevecoeur.) Erant et alia plura castella munita Mosae invigilantia eodem itineris ductu sita Hemert, Gronendael et munimentum Heusden. Itemque Crevecoeur seu Crepicordium castellum supra Mosam, aditum

1 Le château de Loevestein faisait partie du domaine comtal de la province d'Hollande et n'était pas la propriété de la maison d'Orange.
2 Le Stathouder Guillaume II avait emprisonné six 'régents' hollandais au château de Loevestein.
3 Bicker.
4 Les frères Bicker ne se sont pas enfuis. En application d'un accord intervenu le 3 août entre le Stathouder et la ville d'Amsterdam, Andries et Cornelis Bicker, tout en conservant l'honneur, furent démis des fonctions qu'ils exerçaient dans le gouvernement municipal d'Amsterdam.
5 Il n'a jamais été question d'empoisonnement.

ad Sylvam - Ducis intercludens, alioqui famosissimum. Sic dictum, quod Hispanis cor crepere videretur, capta ab Ordinibus Engela vicina.

(Sylva-Ducis seu S'Hertogenbosch vel Buscoducum.) Spatio horae unius a Mosa distat Sylva-Ducis quae quia tempestive clausa erat, utpote finitima (aliae enim Hollandiae et caeterarum Provinciarum civitates medio sitae in longam noctem patent semper ac fere nullo praesidio vel levi securae sunt) ante eam nox peragenda erat.[+]

Est civitas haec loco uliginoso et aquoso sita difficilimeque accesibilis; tamen [+]p. 263.
1629 ab Auriaco expugnata, scilicet primario ob defectum pulveris quo defendi posset. Exhauserat praeterea molendinis aquas Orangius ex campis vicinis per quos aditum parabat, multisque circumcirca munimentis parvis cingendo suppetias prohibebat, ut quarto mense spontaneam deditionem extorserit, praesidio Hispanico integre exire promisso cum tormentis et reliqua supellectile. Extant hucusque castella plurima in circulo eius, (artificio fortissima, fere supra decem, quibus sua nomina [sunt]), ut vix expugnari posse videatur. Templum vetustissimum, sumptuosissimumque marmore intus non pauco, extra vero caelaturis effigiebusque magnificum Argentoratensi non multum dissimile cum veteri cupula, ut vocant, et octangulari fenestris clara, sine concameratione; tabulato ligneo clausa, desuper tecto simplici ad 8 angulos cooperta; cessit calvinistis sicut et alia omnia cum monasteriis et sacris aedibus. Collegium Societatis cessit aulae Brederodii. Altaria omnia ad micam deiecta sola mensa lapidea relicta maioris arae, cui superstructa cathedra ad enarrandum Verbum Dei. Ex altaris structura marmorea nuper a catholicis erecta omnes imagines sublatae, et praecepta Dei tabulae intermediae inscripta. Effigies divorum et sanctae Matris sive pictae sive sculptae, qua potuerunt, mutilatae, decussae, caeno obliteratae manent: ...[1].

Quia dies Dominicus supervenit non difficile, catholicis sponte iuvantibus, locus sacris peragendis inventus in domestico sacello civis cuiusdam, casula quidem e panno laneo, caetera tamen honesta admodum ac decentia non deerant. Unus e nostris missionarius eo loci celebrabat.

23 Februarii Buscoduco, post visa videnda monstrante nobis universam munitionem uno ex officialibus militaribus, praefecto scilicet artileriae et praecipue mortariorum, natione pomerano,

1 Les inscriptions qui suivent ont été supprimées.

qui licet iam tunc in obsequiis non esset, annuum tamen stipendium semper habuit centum imperialium, tum in praemium ante meritorum, tum ut non desit futurae necessitati si forte occurrerit, et interim alio se non conferat vel ad hostes, quod idem fit cum aliis pluribus antiquioribus officialibus, quamdiu pax cum Hispano terrestris habetur. Idem miles cum forte pilas ignitas (vulgo Granaten) e parvo mortariolo eijceret globus fortuna ex propugnaculo ad aliud se contulit, ibique equiti militi mactavit equum, sessori pepercit, quod contra intentionem fuit. Hucusque litem huic intendit pro solvendo equo. Alia vice quadam in[+] gratiam hospitum quorumdam eiaculaturus pilam e mortario famulus eius erravit supra incendens, infra vero quod maxime opus fuit in foramine incendiario ignis concipi non potuit ut proximum esset mortarium disrumpi et omnes occidi, ille se perdere potius eligens quam omnes, vicinus accessit, incenditque, sed nimio fragore auditum laesit et semianimis diu decubuit. Monstravit idem eas pilas magno numero asservatas futuris scilicet bellis; tam mortariis eiciendas, quam manibus, cum cominus miles cum hoste congreditur. [+]p. 264.

(B r e d a .) Buscoduco seu Sylva - Ducis curru iter captum Bredam unius diei. In eo tractu et baronatu Bredano catholici sunt complures iique nobiles opulenti iam vasalli Ordinum Foederatorum; qui etiam templa sua reddiderunt, in arcibus tamen suis securius vacant sacris catholicis. In templis saepe vix praedicans cum sua, Claviarius cum sua coniuge ac scholirega totam ecclesiam faciunt. Oppidani et villani catholici passim in horreis patentibus sua celebrant non satis secreto. Terra hic passim uliginosa et comburi apta, cuius lignorum loco quotidianus usus est, ‘torff’ vulgo nominatur. Via satis commoda est pluvio tempore, non modice sabulosa: e contra per Hollandiam iniquissima solutis aggeribus, pingvi ac lento solo.

Breda haec patria et haereditas Orangiorum, hactenus theatrum bellorum et schola militaris ab Hispanis primo bello rebellionis occupata per stratagema a Foederatis recuperata. Milites scilicet armati complures in navibus terra combustibili (seu torff) cooperti, quasi venum advecta, quos incauti inquilini intra moenia immiserant paene arcem. Nocte superveniente cum forte licentia militari accederent ad furto auferendos cespites illos, ab occultatis viris rapiebantur gutture statim praeciso, donec per noctem per valla munitionis eundo vigilias omnes mactarunt clam, ac die adveniente et portas aperiente, easdem occuparunt, exercitum alium presto allapsum intromiserunt.

Postea ab Ambrosio Spinola summa vi et obsidione longa superata. Tandem rursus ab Auriaco expugnata; cum supernis cuniculis (galerias vocant) e duabus partibus ad vallim interiora penetrasset, pulveremque copiosum 30 tonnarum supposuisset, deditionem Hispani obtulerunt, multis prius velitationibus numero truncati...[1].

(Mausoleum Nassoviorum Bredae.) In summo templo insigne superest Mausoleum Nassoviorum veterum et catholicorum a ducentis et amplius annis integre servatum e marmore nigro et alabastro solido. Nempe in basi marmorea longa admodum et lata sed depressa ad scabelli altitudinem, effigies duae alabastrinae et resupinae decumbunt principis et coniugis; illius seminudi prout in mundum et ex eo egressus est, huius mortuali linteo tectae utriusque summo artificio elaboratae. Ad 4 angulos basis 4 militares viri, et militaribus induti uno genu flexo, altero suffulti, super humeros gestant e nigro marmore tabulam basi correspondentem magnitudine, super quam sparsa sunt arma et insignia militaria, cataphractura et galeae. Opus universum insigne, insolitum et artificiosum; ita conclusum suo sacello est, ut clavis apud principem asservetur, qui insolentiam in res sacras, demortuorumque venerationem, suorum calvinianorum novit.

Est et aliud e rudiori saxo et antiquius eiusdem familiae mausoleum sed maiori parte iam truncatum, et illud artificio veteri et summo elaboratum, 4 sunt effigies coniugum binorum ante Crucifixi imaginem genuflexo, quibus duo divini patroni adstant, sanctus Hieronimus et alter divus aliquis miles; quod veteres Germani in more habuerunt, qui se ad divorum patronorum effingere solebant.

E turri eiusdem templi totam bene circumspeximus munitionem et civitatem; figura plane triangulari scalenica sita est, ad singulos angulos praemunitionibus cornutis firmata, quas optime descripsit Hermanus Hugo. Ante latera seu cortinas sunt praemunitiones solitae, ‘parmulae’ dictae. Via cooperta rursus alia fossa circumducta est, et quibusdam in locis plures adhuc fossae remotiores ductae. In uno opere cornuto quod[+] pro pugnaculo praetenditur loco lunulae, 1000 Hispani sub oppugnatione deleti, civitatem defendendo.

[+]p. 266.

Orangius Breda potitus Academiam Calvinisticam instituit,

1 Les inscriptions dans la Grande Eglise de Breda, ainsi que les détails concernant la prise de Breda par le Stathouder Frédéric-Henri ont été supprimés.

caenobio sanctimonialium in id converso et accommodato, sumptibusque provisis. Duravit in flore et frequentia nobilissimorum quorumque ac comitum, sed ad obitum eiusdem principis. Nunc uni professori non sufficiunt discipuli. Arx horum principum haereditaria vetus est, cuius porticus una plurimis dependet ex columnis, quarum plurimae series ornamentum et varium praestant aspectum. Hortus prope insignis, ambulacris viridibus ac comptis venustissimus.

Quia vero dies divi Matthiae apostoli sacer aderat, sacrum in arce ipsa sub tecto habitum a nobis, gubernator enim civitatis Gallus catholicus est, cuius ibi residentia a censura calvinianorum liberior.

(Catholici quommodo hic habeantur.) Hic et Sylvae-Ducis praetori civitatis catholici contribuunt certam pensionem redimendo securitatem in exercitio religionis privato domi, ne inquirat turbetque convenientes ad sacra celebranda in domibus privatis. Quod fit plerumque per Foederatas Civitates, solum fere Ultraiectum in catholicos crudissimum est, nec suam libertatem praetori redimere patitur[1]. Amstelodami maxima omnium securitas, etiamsi praetori nihil ex debito contribuatur, nisi forte aliqua donaria libere submittantur. Contigit Traiecti ad Rhenum, ut praetor civitatis (Schut seu Schultz dictus) ipsos catholicos accusaret sibi peiores; ‘Ecce, - inquit - hodie unus catholicorum venit ad me significans, cras illo loco conventum et missam futuram, talique hora, ego

1 Il n'est pas du tout exact que le sort fait aux catholiques était le plus pénible dans la province d'Utrecht, comme l'auteur le suggère ici. Dans un *Memoire secret de l'état auquel se trouvoient les Provinces-Unies des Pays-Bas sur la fin de l'année 1655*, l'ambassadeur de France Chanut écrit que l'attitude des autorités vis-à-vis des Catholiques ‘n'est pas égale en toutes les provinces. La Zélande les observe de plus près et punit plus rigoureusement ceux qui font célébrer la messe chez eux et y admettent d'autres personnes que de leur famille: les prêtres reconnus sont fort mal traités. A Utrecht, comme le nombre des Catholiques de condition y est plus grand, le magistrat n'exerce pas contre eux la rigueur des ordonnances et feint de ne pas voir les assemblées, quand elles se font quelque retenue’. (*Recueil des Instructions données aux ambassadeurs et ministres de France*, T. XXI, *Hollande*, I *1648-'97* (1922), p. 171. Le vicaire apostolique Van Neercassel disait en 1668 d'Utrecht: Persecutio nec in civitate nec in agro saeva. (Cf. W.P.C. Knuttel, *De toestand der Nederlandse Katholieken ten tijde der Republiek*, I (1892), p. 319.) A Utrecht aussi le système de ‘récognitions’ n'était pas inconnu à cette époque (d'après ce système les Catholiques pouvaient ‘composer’ avec les autorités; c'est-à-dire ils pouvaient se réunir pour les offices à condition de payer une somme d'argent). V. Knuttel, o.c., I, p. 231.

vero nisi pro officio fecero graviter arguar a Statibus, diemque dicere ac in ius vocare me potest quicunque scire me novit.' Est autem hoc moris, ut delator partem pecuniariae multae catholicis impositae capiat, cum praetor causam evicerit in iudicio.

(Gertrudisberga.) Breda reditus Ultraiectum directus per non exiguum quoque fortalitium Gertrudisbergam supra lacum positam in quem Mosa, Vahalis et alii fluvii se exonerant, et qui Brabantiam Hollandiamque inter ponitur. Curru itum est hucusque a Sylva-Ducis; iam Gertrudisberga, Gurkum usque per eum lacum supra dictum, qui anno 1421 maris nimia inundatione ex territorio factus; ubi pagi 72 perierunt. Totus tractus in longitudinem patet miliaria Germanica 4, in latitudinem 2.

(Dordracum. Synodus Dordracena Calvinianorum.) Dordracum cum sua insula liberum manet hucusque et conspiciebatur a nobis praetereuntibus, e sinistro latere. Ubi quondam concilium blateronum calvinianorum synodusque habita est, in qua Pontificem excommunicarunt[1]. Traditur a catholicis firmissime, quorum quidam intererant et rem spectarunt; cum inchoassent synodum, insolitae magnitudinis bubonem per caminum descendisse, loco columbae Spiritus Sancti interpretis.

In eodem lacu, cum plurima sint volatilium aquaticorum agmina, venationem anatum accolae sic exercent: catellum levem assuefaciunt cum domesticis agere anatibus, doceturque fugere coram iisdem se vellicantibus usque ad locum occultum; postea deferuntur anates domesticae illae in locum ubi sylvestres plurimum agunt, quae cum illis immiscentur, catellus immititur quem domesticae persequuntur confidenter, ac etiam sylvestres audacia ab illis communicata; ille fugit via iam instructa per aliquam levem fossam usque ad locum in caveae modum exstructum, anates vero promiscuae persequentes catellum eodem ingrediuntur, et clauso ostiolo capiuntur. Ex eodem lacu princeps[+] Orangius 50 millium reditum habet florenorum Rhenensium. Paulo ante nos sturio captus est, ponderis 440 pondo. Salmones magna copia.

[+]p. 267.

Gurko canalem hyems clauserat quem prius pervium habueramus, curru eundum erat, via admodum difficili per aggeres pingves et pomeridiano sole resolutos, usque Vianam. Inde ac-

1 Détail bien curieux!

cepto lembo ad alteram Rheni ripam in Devard[1] adulto vespere Ultraiectum pervenimus. Qui post septimam vespertinam navem conduceret illi imperialis expendendus esset, ex ordinatione Statuum[2] Civitatis Ultraiectinae.

Ad exitum Februarii legati Ordinum in Angliam abiere cum subscriptis conditonibus pacis, cui prae caeteris Provinciis citius Hollandia subscripsit, cui plurimum intererat propter navigationis necessitatem. Conditiones quasdam onerosas populo et turpiores Statuum ordinatione publicae notitiae suppresserant; et quod 10 circiter milliones[3] Anglis persolvendi essent...[4].

21 Martii relictis maioribus et rerum non necessariis impedimentis Ultraiecti apud cenopolam vini virum fidei integrae, usque ad adventum dominorum vel aliciuius ex eorum comitatu, Sabbatho Amstelodamum digressi sumus comitante uno ex comitatu illustrissimi domini Przyemski scilicet domino Krupocki[5] qui Lovanio ex voluntate Domini[6] huc excurrerat, secutus dominos capitaneos usque Dorcum.

(Classis Foederatorum contra Anglos.) Die postero sacrum habitum sub tecto sacelli loco adaptato, ubi unus ex ordine carmelitarum celebrat et habitat sub signo adamantum aliquot. Deinde sumpta navicula circumivimus navium classem totam, praesertim vero navalium, quae pro vere hoc et forte continuando bello parabantur futurae numero 150 bellicae; quarum plurimae Amstelodami erant, tum etiam Roterodami et sparsim per omnes portus. Omnes solidae, magnae, instructissimae et speciosissimae, ut Anglicanas longe superent[7], nisi sola felicitate et ductorum qualitate. Naves mercatoriae seu onerariae ex variis regionibus variae, sed Belgicae omnium pulcherrimae. Nomina bellicis imponuntur principum, vel praefectorum maris. Navis praetoria vetus Brederode vocabatur. Mercatoriae vero et ordinariae omnes vocitantur ab insigni vel

1 *De Vaartse Rijn*, canal reliant Utrecht à Vreeswijk.
2 La municipalité.
3 Les dommages-intérêts payés par la République ne s'élevaient qu'à £ 181.000.
4 Une digression sur le duc Charles de Lorraine a été supprimée.
5 Krupocki, une personne inconnue d'une famille noble de la province polonaise Prusse Orientale.
6 Peut-être Jean Leszczynski, palatin de Łęczyca (1653), chancelier de la Couronne (1666).
7 Au contraire, les navires de guerre anglais étaient en général supérieurs aux navires néerlandais pour ce qui est du tonnage, de l'équipage et de l'armement.

emblemate, quod in puppis facie ferunt, catholicae ferre solent effigies divorum patronorum et sic appellantur, hereticae ferunt Aetyopes, aquilas, boves, vaccas, rusticum cum mulctris duobus lactis, aliquae modulum calcei sutorii, larvam et similes nugas. Diebus Dominicis semper duae cohortes seu companiae lustrantur aliae et aliae usque ad festum divi Michaelis, ut cives sint defensioni suae non inepti et attenti. Summo autem mane quotidie cum tympanis colliguntur cives qui custodias obeunt per diem.

24 Martii decollatus est in foro quidam nautarum qui cultro alterum provocantem occidit, ipse quoque laesus mortaliter, in sella allatus et mortuus, cui adstabat unus ministrorum calvinianorum qui adhuc illi ictum expectanti quidpiam suggerebat, antequam caput rubro pileolo et oculi velarentur. Deinde 4 virgis caesi pro variis sceleribus; theatrum in eam rem semper erigitur altum.

In ea urbe xenodochia et orphanotrophia, fundationibus amplissimis sed munditie ac ordine domestico magis admiranda. Domus quoque disciplinae pro discolis, alia pro masculis, alia pro puellis illa Zuchthauss vel Raspelhauss, haec Spinnhaus dicitur. (Ibi ad clepsydram quidam sibi ascripsit: 'Min glas ist ras.')

Emptae sunt ibidem pro Dominis vestes nocturnae omni[+] usui servientes e serico ab Indiis allatae, serviunt pro veste et culcitra. Res Indicae venduntur in platea in qua Domus Indicae Societatis Ostiniensis huius dicta, tela linea eodem fere pretio habetur quo nostras.

[+]p. 268.

(H a r l e m i . F u n u s c a l v i n i s t a r u m .) 24 Martii per canalem quoque itum est Harlemum (iter versus Zelandiam et Flandriam dirigendo) in conscensione navis, quidam etiam advena credens Germanos esse, cautos fecit ne plus solveretur nautae quam lex et consvetudo ferat. Ibi funus in primario templo spectavimus; ferebatur cadaver et amici lugubres bini sequebantur totum templum per circuitum obambulando tandem ad sepulchrum conventum, ubi vespillo corpus deposuit in fossa ac desuper texit nigro eodem velo donec qui adduxerant, abirent domum e templo quod rursus circuibant totum. Adhiberi solent in funeribus frondes lauri viridis cuius copia habetur. Siletur autem totaliter nisi quod aliquando deposito cadavere, aliquod verba in templo dicantur gratias agendo iis qui adfuerunt.

Templum capacitate, columnarum ordinibus ac multitudine,

munditie, fenestrarum picturis, candelabris, quae coronae dicuntur, plurimis conspicuum ac fere primarium Hollandiae totius.

In aula principis Auriaci imagines insignes et piae, quae e templo rapinisque populi ereptae, ob artificium solum praesertim quam pinxit Baursohn[1] pictor insignis. Imagines rursus triumphantis Gulielmi Orangii qui felicissime rebellavit Hispanis. Tandem et Lutheri cum Catharina, habitu adhuc religioso, irreligioso gestu, quas effigies nullum artificium commendat, nisi raritas sceleris apostatae illius. In eadem aula caminus conclavis principis, ornatus est statuis et caelaturis, quae ciborium olim constituebant in templo, sunt autem effigies sanctorum variorum et pontificum ac Deiparae Virginis...[2].

26 Martii Hagae diutus constitimus tanquam consistorio totius Belgii Foederati, ubi Ordinum primarii delegati semper resident, et Aulam Hollandicam appellant. Aedificium equidem vetus sed amoenum ex circumstantiis. Palatia aulae domusque nobilium nitidissimae et sumptuosae, quorum primum est Nassavii comitis prope aulam Ordinum, ubi in atrio ligneae columnae planae saxum imitantes maiestatem faciunt; graduum parietes e lignis peregrinis pretiosisque ornati. In templo maximo valvis organi erecti trabalibus inscriptum legitur: 'Anno mirabili, MDCXXIX quo de classe Hispanica capta, Wesalia occupata, Sylva-Ducis expugnata. Hoste fugato triumphatum. Senatus Populusque Hagensis immensi erga patriam beneficii, Immortali Deo, laudes immortales voce, manu, pectore accenturus etc.'

Haga excurrimus Scheflingam[3] littus oceani infinitis cuniculis refertum, ubi servabantur currus, quae [sic.] velorum ventorumque opera sine equis currebant per littus marinum. Prope quoque abest pagus Lausdunum[4], ubi historia depicta in templo comitissae Hollandiae et Zelandiae ex genere suo, coniugis autem comitis Hennebergici, quae 360 infantes uno partu edidit, ex imprecatione cuiusdam pauperis feminae quae temerario iudicio eam et contumelia oneraverat, cum duos infantes ferret dicens eos non posse esse unius viri. Masculi Joannes, femellae

1 Dirk Bouts?
2 Le compte-rendu de la visite à Leyde, le 25 mars, qui avait surtout pour but de revoir les 'rariora in horti Universitatis porticu', a été supprimé. Voir ci-dessus p. 22.
3 Scheveningen (Schéveningue).
4 Loosduinen.

Elisabetha dictae in baptismo a Gvidone suffraganeo Traiectensi, postea cum matre brevi mortui.

(R o t e r o d a m i .) 29 Martii Roterodamum a meridie Haga[+] deventum canalibus. Ibi navis ingens praetoria pro admiralio Foederatorum perficiebatur inusitato fundo scilicet in prora et canna plano exceptis extremitatibus, ideo ne volveretur facile, ictusque tormentorum perderet. Altera navis iam dicta Narschip, de quo multa commenta et fabulae per Belgium, quod sine velis et remis volatura per mare, uno die multas hostiles perditura, contra et pro vento itura esset, quae tamen inepta ad vilem cursum in stagnante aqua videbatur et potius piscium asservaculum quam navis. Interius rota quaedam aedificabatur motura aquam, a lateribus gubernacula, clausa undique et angularis. Nuga tamen iactabatur ad aliquem terrorem Anglorum frustra id habentium. [+]p. 271.

30 [Martii] Dorcum secundo vento delati sumus civitatem quoque Belgio dignam et aquarum eluvioni latissimae innatantem, cum circumcirca 72 pagi aquis olim submersi sint. Hic mansit dominus Krupocki post duarum hebdomadarum nobiscum commorationem, et dominus Kowalski[1] Antverpiam iturus cum quibusdam reculis et sarcinis ibi relinquendis, occursurus dominis capitaneis Dunkercae uti et fecit.

31 Martii Dordraco totam Zelandiam praeternavigavimus usque in Valachriam insularum ultimam versus oceanum. Dies unus et medius atque nox consumpta navigatione, et non sine tempestate cui expectandum erat sub insula tutiore, et quae plurimum turbaverat sanitatem. Itum ad latera Philipsland, Zirizae.

(Z e l a n d i a . W e r e . M i d d e l b u r g u m .) 1 Aprilis ad vesperam in Valachriam descendimus ad portum et oppidum Were, unde statim Middelburgum contendimus, (primaria est civitas illius insulae ac fere totius Zelandiae) pro nocte, parvo enim spatio abest ut pedibus facile iter confici possit, planum ac amoenum valde, arena vel lapide stratum. Contributiones plebis ibi gravissimae reliquarum Belgii; quartus grossus lucri pro accisa datur sed contributio est, praeter vectigalia importantium et exportantium merces, pariter 4[a] pars fructuum ex agris publico aerario datur[2]. Middelburgum ipsum est amplissimum

1 Kowalski, un personnage inconnu de l'entourage des jeunes Grudzinski.

2 Visiblement l'auteur s'est laissé trop influencer par les plaintes des Zélandais au sujet des impôts. En ce qui concerne les impôts indirects, par exemple, les Zélandais payaient beaucoup moins que les Hollandais.

et omni rerum genere instructissimum, praesertim vero vini Gallici Hispanicique emporium primarium. Canibus iam hic utuntur sicut in Brabantia ad currus parvos et humiles trahendos cum infantibus vel oneribus sibi proportionatis. Vectorum copia magna est ad portas qui parvo pretio deferunt personas ad alias civitates. Ibi unus est e nostra Societate, soror vero alterius (qui minister Brugis erat) ob inventum domi suae sacrum unum multae dedit 2900 R. Rhena. Noster illi rescripsit bene fuisse pecuniam illam caelo, non perdendam.

(F l i s s i n g a .) Altero die Flissingam devectis expectanda erat malacia maris ut ostium illud oceani in Zelandiam tunc secundo vento ruentis transire, aut Sluisam usque navigare tuto celoce possemus, ad Festa Paschalia post duos dies imminentia. Aestus ingens oceani erat ut fluctus repercussi ad muros altissimos civitatis eos transilirent, irruerentque in interiora domorum et ad nostrum conclave per fenestras inferiores. Altero die Parasceves[1] Deo ita disponente, amisimus occasionem communem eundi Sluisam per oceanum non remotum, de qua tamen sciebatur, et nos abeuntes spectavimus; at aliquot diebus postea audivimus eo die tres eiusmodi naves naufragium passas in ingressu ostii Sluisensis. Nos vero ante meridiem parvo lembo inter fluctus non furentes attamen maximos veluti montes traiecimus ostium illud Flissinganum felicissime, freti nautarum confidentia et experientia. In littore quia arena accessum impedit ad siccum, nautarum humeri supplent.

(I n c a t h o l i c o s p e s [s i m i] F l i s s i n g a n i .) Ea civitas portus est occidentalis Foederatorum nobilissimus potentissimusque, Anglis olim oppignoratus anno 1616 a Statibus Foederatis scilicet Elisabethae reginae Angliae quae ingenti summa eos iuverat ad excutiendam Hispano obedientiam, et quidem ei regi qui vitam illi apud coniugem, Mariam Angliae tunc reginam Elisabethae sororem impetraverat, cum fuisset rei [rea] laesae maiestatis. Populus ibi malitiosus, vafer, in catholicos ferocissimus ut nullum occultari etiam ferant sacerdotem, sed debent excurrere interdum in vicinias. Immo catholicos cives tolerare non possunt, nisi dissimulent se tales esse[2]. Eo tempore expediebantur 5 naves in Groenlandiam pro captura balenarum ex quibus pingvedo excoquitur et advehitur ‘tran’ dicta. 5 etiam naves praedatoriae simul et onerariae dictae ‘kaper’

1 Vendredi saint.
2 Cf. ci-dessus p. 361.

in Brasiliam, sed forte frustra, cum Lusitani totam eo tempore occuparint Brasiliam Batavis ereptam.

Atque hic reliquimus Belgium Foederatum anno non procul recurrente ex quo illud ingressi in Maio eramus. Picturas per totum videre non licet nisi navium, rusticorum, pernarum, bestiarum omnis generis, avium, colubrorum, aquarum et marium, ut imaginationem rerum divinarum, sed et humanarum exuisse videantur ex doctrina calvinistica[1]. Decalogum Moysis solum in templis deponunt primario loco, ubi nos summam aram. Sed in domibus non apparet, eo quod iuribus politicis poenisque ut plurimum pecuniariis tenentur.

1 Que dire alors du portrait hollandais?

Thorbecke tegenover Fransen van de Putte in 1866 medegedeeld door Mr. P. van Schilfgaarde

De hieronder afgedrukte documenten zijn afkomstig uit een veel grotere verzameling, voor een deel toebehorend aan de Heer C.C. Geertsema te Soest, voor het overige aan Mr. W.J. Geertsema te 's-Gravenhage. De collectie kwam in 1958 in mijn bezit door tussenkomst van Prof. Mr. C.W. de Vries te 's-Gravenhage en Prof. Mr. L.W.G. Scholten te Utrecht, op wier beider inspiratie ik mij aan de bestudering heb gezet.

Uit de verzameling heb ik negen brieven geselecteerd: twee van Mr. J.H. Geertsema (notaris te Groningen en lid van de Tweede Kamer voor die stad) aan Mr. E.J.J.B. Cremers, de minister van buitenlandse zaken in het tweede kabinet-Thorbecke; zes brieven van Cremers aan Prof. Dr. B.D.H. Tellegen, hoogleraar in het Staatsrecht aan de Groninger universiteit; één brief van Cremers aan Geertsema. Zij hebben alle betrekking op het merkwaardig conflict dat zich rond de jaarwisseling 1865-'66 afspeelde tussen Thorbecke en zijn minister van Koloniën, Fransen van de Putte. Aan de negen brieven gaat vooraf een manuscript van de hand van Geertsema, dat een niet altijd even nauwkeurige beschrijving van de vóórgeschiedenis van het conflict geeft en 'persklaar' tussen de vele andere geschriften werd aangetroffen. Zoals bekend heeft het verschil van mening tussen Thorbecke en Fransen van de Putte een blijvende scheuring in de liberale partij teweeg gebracht: in de jaren na 1866 spreekt men van 'Thorbeckianen' en 'Putteanen'.

Het tweede kabinet-Thorbecke is aan 't bewind sedert 1862. Uhlenbeck, de oorspronkelijke minister van Koloniën, is in 1863 al door Fransen van de Putte vervangen. Cremers is in 1864 in het kabinet getreden als opvolger van Van der Maesen de Sombreff, die met de Eerste Kamer in conflict was gekomen. Betz, de minister van Financiën, heeft zich genoodzaakt gezien in november 1865 de Koning zijn ontslag aan te bieden i.v.m. de 'Limburgse Brievenkwestie'. Het departement van Financiën wordt ad interim beheerd door de minister van Justitie, Olivier. Huyssen van Kattendijke, de minister van Marine, is ziek. Als

minister van Oorlog fungeert de luitenant-generaal J.W. Blanken. Van de zeven ministers zijn op het ogenblik dat het conflict uitbreekt dus nog maar vijf aanwezig.

De vraag van het ogenblik is, of het de minister van Koloniën lukken zal, zijn vooruitstrevende politiek t.a.v. Nederlands Indië tot een goed einde te voeren. Een Cultuurwet ligt op stapel. Fransen van de Putte, die jarenlang als planter en als administrateur van een suikerfabriek in Indië gewerkt heeft, kent de materie. Hij wil om te beginnen de Javaan privé-eigendom geven over zijn grond, o.a. om hem te beschermen tegen een willekeurig optreden van gouvernement en particuliere ondernemers. In de koloniën vigeert n.l. nog steeds het in 1830 ingevoerde cultuurstelsel, welk stelsel o.a. inhoudt, dat in iedere dessa-gemeenschap de bevolking gedwongen wordt een bepaald deel van zijn grond te bebouwen met door het gouvernement aangewezen produkten voor de Europese markt. De idee, de Javaan dezelfde rechten te geven als de Europeaan, spreekt tot de liberale geest der natie, al hebben maar weinigen voldoende begrip voor de Indische situatie, om Van de Putte's plannen naar waarde te kunnen schatten. Van de Putte ondervindt in Nederland steun van de Raad van State[1] en in Indië o.a. van de Raad van Indië. Natuurlijk ontmoet de hervormingsgezinde minister van Koloniën ook tegenstand, zo o.m. van de invloedrijke ‘suikercontractanten’, de Indische suikerfabrikanten, die op basis van langlopende contracten met het gouvernement suiker vervaardigen uit door het gouvernement geleverd suikerriet, en van het heersende stelsel de voordelen genieten.

Op dit kritieke moment rijst het verschil van mening tussen Thorbecke en zijn minister van Koloniën, dat tenslotte de aanleiding zal zijn tot de val van het kabinet. Het gaat om de vraag of het strafwetboek voor Nederlands Indië bij de wet of bij Koninklijk Besluit zal worden ingevoerd. ‘Bij de wet’, zegt Thorbecke, en Olivier is het met hem eens. Van de Putte wijst op de urgentie van de zaak, op het advies van de Raad van State: het strafwetboek moet nauw aansluiten bij de Nederlandse wetgeving (Code Pénal), van de Kamer kan niet verlangd worden dat zij zich over verouderde beginselen uitspreekt. Pas wanneer een nieuw Nederlands strafwetboek zal zijn tot

1 Mr. W.J. van Welderen Rengers, *Schets eener parlementaire geschiedenis van Nederland van 1849 tot 1901*, I[4] (1948), p. 327[1].

stand gebracht, kan men over wettelijke regeling in Indië denken. Het ontworpen K.B. is een overgangsmaatregel. Terwijl in de ministerraad de discussies nog in volle gang zijn, deelt Thorbecke mee naar rust te verlangen en heen te willen gaan[1]. Wanneer zijn collega's proberen hem tot andere gedachten te brengen, stelt hij voor dan tenminste de kwestie van het strafwetboek te laten rusten. Van de Putte gaat daarmee niet accoord en eist dat de ministerraad een beslissing zal nemen, en wanneer die beslissing ongunstig voor Thorbecke uitvalt, biedt deze met Olivier de Koning zijn ontslag aan.

'Haast onnozel' noemt Mr. Oud het verschilpunt waarop het kabinet gevallen is, en met Van Welderen Rengers gelooft hij dat het persoonlijk antagonisme tussen Thorbecke en Van de Putte een grote rol moet hebben gespeeld.

'Neen', zegt C.W. de Vries, 'het persoonlijk antagonisme is pas ontstaan in 1866, toen Fransen van de Putte het waagde de regeering zonder Thorbecke door te zetten. Het beginsel: vaststelling van deze materie bij de wet was voor Thorbecke hooge ernst'[2]. Het één sluit het andere intussen niet uit: juist omdat Fransen van de Putte zo sterk van Thorbecke in karakter verschilde, en, anders dan Thorbecke, de gave bezat door zijn direct en openhartig optreden de mensen met zich mee te krijgen, heeft Thorbecke zich misschien gedwongen gezien zich terug te trekken op zijn terrein, het terrein van het onderscheidend intellect, zo, ter zelfhandhaving, het gewicht van het beginsel overschattend.

Dat beginsel was intussen voor Thorbecke reëel genoeg. In zijn *Bijdrage tot herziening der Grondwet* heeft Thorbecke al ontkend dat de Koning aan art. 59, 4 Grw. 1848 de bevoegdheid zou kunnen ontlenen om zaken te regelen die 'naar hun aard' onderwerpen van wetgeving zijn, d.w.z. voor algemene regeling vatbaar. In een dergelijk geval bestaat behoefte tot wettelijke regeling in de zin van art. 59,4 'zolang daaraan niet is voldaan', heeft hij in 1854 gezegd[3]. Nu was in de Tweede Kamer bij de behandeling van het West Indisch regeringsreglement in 1864 een amendement-Van Nierop aangenomen, waarbij werd vastgesteld dat in West Indië het strafwetboek voor de éérste maal bij K.B. zou worden ingevoerd. Daarna blijkt uit het

1 Vgl. brieven no's 1, 2, en 3; Van Welderen Rengers, *a.w.*, 319, 320[1].

2 Prof. Mr. P.J. Oud, *Honderd Jaren 1840-1940* (1945), p. 78. Van Welderen Rengers, *a.w.*, 320[2].

3 E. de Waal, *De Koloniale Politiek der Grondwet*, 1863, p. 280.

Voorlopig Verslag over de koloniale begroting voor 1866, en vervolgens uit een interpellatie-van Nierop, dat de Kamer ook voor Oost Indië een K.B. wil. Die omstandigheid kan echter op het standpunt van Thorbecke geen enkele invloed hebben. Want de regering heeft volgens hem de wet naar haar overtuiging uit te voeren en niet naar die van anderen.

Voor van de Putte wegen de principiële argumenten niet zwaar. Zijn vrienden (Van Heukelom, Kappeyne van de Copello) zitten in het parlement. Aandrang van die zijde heeft voor Van de Putte reële betekenis. En vóór alles wil hij snel en doeltreffend optreden.

Uit de nota van de minister van Justitie Olivier aan de Koning van 10 december 1865 blijkt dat deze heeft voorgesteld met een wetje van elf artikelen de Nederlandse strafwetgeving in Indië in te voeren, terwijl dan bij dezelfde wet de nodige uitzonderingen konden worden vastgesteld. Van de Putte is op dat voorstel niet ingegaan. Wel heeft hij nog te elfder ure aan Thorbecke voorgesteld na invoering van het strafwetboek bij K.B. een wetsvoorstel in te dienen, dat in de aldus ingevoerde strafwetgeving zonder medewerking van de Staten-Generaal geen verandering zou kunnen worden gebracht, daarmee een suggestie van de Raad van State volgend. Thorbecke is met dit voorstel weer niet accoord gegaan[1].

De 24e januari 1866 is de crisis een feit. Thorbecke en Olivier vragen de Koning ontslag, terwijl Cremers, Blanken en Van de Putte hun portefeuilles ter beschikking stellen. De daarop volgende dagen zijn vervuld van koortsachtige politieke activiteit. Niemand weet wat de Koning zal doen (no 8 en 9). Velen geloven dat hij Thorbecke zal kiezen. Maar tegenover Van de Putte heeft de Koning zich ‘vervaarlijk’ over Thorbecke uitgelaten (no 9). De 1e februari kan Van de Putte aan Cremers schrijven: ‘De zaak is in orde. Ik moet ten 2 u 30 met van B(*osse*) bij Z.M. zijn’[2]. Zal hij bekwame mensen kunnen vinden die het met hem tegen Thorbecke willen opnemen?
G. de Vries

1 Staatscourant van 12 febr. 1866: nota van de minister van Justitie aan de Koning van 10 dec. 1865, brief van Fransen van de Putte aan de Koning van 24 jan. 1866, e.a.; zie ook hierna p. 55[4]. - Niet helemaal nauwkeurig deelt C.W. de Vries mee dat Thorbecke aan Van de Putte zou hebben voorgesteld het ontworpen strafwetboek met een wetje van 11 artikelen in te voeren (Van Welderen Rengers, *a.w.*, p. 320[2]; *Alg. Gesch. der Nederl.*, X, p. 191; C.W. de Vries, *De ongekende Thorbecke* (1950), p. 121; C.W. de Vries, *Overgrootvader Koning Willem III* (1951,) p. 199).

2 Archief-Cremers, Rijksarchief Den Haag.

Azn. weigert[1], Godefroi misschien? (no 6). 'Godefroi zou willen, maar kan inderdaad niet, *hij is te doof*' schrijft Van de Putte in diezelfde brief aan Cremers. Dan neemt hij Geertsema. 'Een vreeselijke fout', volgens door C.W. de Vries geraadpleegde particuliere correspondentie[2]. Want Geertsema is lid van de Tweede Kamer en nu krijgt Thorbecke de kans de openvallende plaats in te nemen, zodat Van de Putte zijn gevaarlijke tegenstander vóór zich op de banken vindt. Steekhoudend is die opmerking echter niet, want ook Van Bosse, de latere woordvoerder van het kabinet, is Kamerlid, ook diens plaats komt vrij, en ook daar wordt Thorbecke gekozen.

Van de Putte heeft niet het succes gehad dat de crisis kon rechtvaardigen. Bij de discussies over de cultuurwet, waarop zich alle aandacht concentreerde, is de verwarring grenzeloos. Een amendement-Van Nierop, dat beoogt de inlander pas na een overgangsperiode van vijf jaar eigendom over zijn grond te geven, wordt verworpen. Een amendement-Poortman, bedoeld om de voorstanders van de eigendom en zij die iets voorzichtiger in de bestaande verhoudingen willen ingrijpen, zonder echter tegenstanders van de wet te zijn, op basis van een gemeenschappelijke formulering te verenigen, wordt door de conservatieven begroet als een principiële afwijking van Van de Putte's voorstel, en als wapen tegen de wet gebruikt. Het resultaat is dat het geamendeerde wetsvoorstel aangenomen wordt met de conservatieven en een aantal liberalen (onder wie Thorbecke!) als vóórstemmers, terwijl de directe vrienden van Van de Putte tegenstemmen. Van de Putte, overstuur en gedemoraliseerd, trekt het ontwerp in, en de volgende dag dient het kabinet zijn ontslag in.

Velen, onder wie Prof. J.T. Buijs (*De Gids*, juli 1866) hebben Thorbecke verweten dat hij in deze kwestie een unfaire oppositie heeft gevoerd. Dat Thorbecke dat zelf niet zo gevoeld heeft, blijkt duidelijk genoeg uit de door C.W. de Vries gepubliceerde correspondentie met Mr. G.M. van der Linden[3]. Zeker is dat het aanzien van de liberale partij in deze dagen een gevoelige klap te verduren heeft gehad.

1 C.W. de Vries, *De ongekende Thorbecke*, p. 122.
2 *A.G.N.*, X, p. 193.
3 C.W. de Vries, *De ongekende Thorbecke*, p. 249 en 253.

Korte aanteekeningen omtrent de ministeriele krisis in 1866

Ter aanvulling van het medegedeelde in de Staatscourant en in de zitting van de Tweede Kamer der Staten-Generaal[1]

's-Gravenhage, February 1866

Na aftreding van Uhlenbeck, in het begin van 1863 werd van Heukelom door Thorbecke uitgenodigd, nevens hem als Minister van Koloniën zitting te nemen in het Kabinet.

Daartoe verklaarde na lang beraad van Heukelom zich bereid; doch niet dan onder zekere voorwaarden, waarvan de belangrijkste was, dat het Ministerie, eenmaal met hem overeengekomen omtrent de beginselen van koloniaal regeringsbeleid en de hoofdtrekken eener kultuurwet, het koloniaal vraagstuk bepaald tot kabinetskwestie zou maken. Thorbecke achtte die voorwaarde onaanneemlijk en wel op grond van zijn reeds geuite gevoelen, dat men na de proef met van Heukelom te hebben genomen, even als na de aftreding van Uhlenbeck nog altijd eene nieuwe met een ander, bv. met Fransen van de Putte kon wagen. De onderhandeling met van Heukelom werd mitsdien afgebroken.

Na langdurige overweging liet nu eindelijk Fransen van de Putte zich overhalen de portefeuille van Koloniën aan te nemen. En dit zonder de evengemelde voorwaarde.

Wel echter verbond hij aan zijne optreding enkele voorwaarden betreffende regeringsmaatregelen, zoo o.a. de intrekking van de door Uhlenbeck voorgedragen kultuurwet[2]. Thorbecke stemde daarin toe.

De zaak van het Indisch Strafwetboek, welks invoering bij besluit mede door van Heukelom als voorwaarde was gesteld, vergat van de Putte toen te bespreken. Thorbecke wist echter

1 Staatsct 12 febr. 1866: brief van Fransen van de Putte aan de Koning van 5 dec. 1865; nota van de min. van Justitie Olivier aan de Koning van 10 dec. 1865; brief van Thorbecke aan de Koning van 23 jan. 1866; brief van Fransen van de Putte aan de Koning van 24 jan. 1866. Zie verder: Bijblad 1865-'66, I, p. 412: verslag van Cremers en van Van de Putte aan de Tweede Kamer op 27 febr. 1866.

2 Het bezwaar van Van de Putte tegen Uhlenbecks cultuurwet was, dat het systeem van communaal bezit en vrije contractering met de dessahoofden werd gehandhaafd. Van Welderen Rengers, *a.w.*, p. 353 ev.

dat van de Putte zich voorstander had betoond van eene voorloopige invoering bij besluit.[1]

Kort na de optreding van van de Putte nu kwam Thorbecke terug op de aangenomen voorwaarde omtrent de intrekking der aanhangige Kultuurwet, en verlangde dat die intrekking niet formeel bij de Kamer zou geschieden. Van de Putte bleef die intrekking volstrekt noodzakelijk achten, en verklaarde zich weder tot aftreding genoopt te zien wanneer niet aan de voorwaarde werd voldaan. Aan het hernieuwde verlangen tot intrekking gaf Thorbecke na deze verklaring gehoor.

In de loop van het jaar 1864 begon Thorbecke zich onverholen jegens onderscheidene personen te beklagen over de algeheele onbekendheid in welke hij door Fransen van de Putte gehouden werd omtrent de rigting van het koloniaal bestuur; en aan Hartsen, lid der Eerste Kamer en heftig tegenstander van van de Putte, gaf hij in ronde woorden te kennen, dat hij met bezorgdheid de toekomst van Ned. Indië en het thans gevolgde geheimzinnig regeringsbeleid der Koloniën inzag.

Te vergeefs had inmiddels van de Putte reeds herhaaldelijk pogingen aangewend om met Thorbecke een gezet onderhoud over Koloniale Zaken te voeren; en ook na de bedoelde uitlatingen bleef zijn pogen om tot dergelijk onderhoud te geraken, ten eenemale vruchteloos. Thorbecke bleef steeds alle zamenspreking met van de Putte over Koloniale Zaken (behalve later alleen over het Strafwetboek) ontwijken, ook bij de indiening der cultuurwet. Deze, in 1865 ontworpen voordragt behield hij een tijdlang aan zijn departement, en deelde toen daarover niets anders aan van de Putte mede, dan eene enkele weinig gewigtige opmerking (geen aanmerking) in den ministerraad.

Naar aanleiding van dit een en ander heeft van de Putte meer dan eens aan Thorbecke open te kennen gegeven, dat hij volgaarne hem niet alleen als zijn meerdere, maar ook werkelijk als hoofd van het kabinet en voorganger erkende, maar dan ook regt meende te hebben om te verlangen dat de aanvoerder door zijne handelwijze toonen mogt dit inderdaad en niet enkel in naam te zijn.

Een ander punt van beklag aan de zijde van Thorbecke was

1 Van de Putte's handtekening staat echter naast die van Olivier onder een rapport van 3 juni 1863 aan de Koning, waarin gezegd wordt dat aan *wettelijke regeling* behoefte bestaat. (Vgl. C.W. de Vries, *De ongekende Thorbecke*, p. 120).

de gewoonte van van de Putte om zich over regeringsmaatregelen te beraden met van Heukelom en Kappeyne van de Copello, die met hem naar 't zeggen van Thorbecke eene soort van afzonderlijke ministerraad vormden.

Echter had Thorbecke zelf de bezwaren van van de Putte tegen de aanneming der portefeuille van Koloniën trachten op te lossen, door hem te wijzen op de hulp, welke zijne vrienden, met name van Heukelom, hem hadden toegezegd.

Bovendien besprak Thorbecke zelf ook wel degelijk regeringszaken met leden der Kamer en personen buiten het Kabinet[1]. Eenmaal zelfs zond hij een geheel vreemd persoon naar het Departement van Koloniën, met last om daar zekere geheime stukken voor de ontwerping eener wet op de Indische drukpers na te zien, zonder dat hij daarvan aan van de Putte eenige kennis had gegeven.

Toen de Kultuurwet meer en meer de kwestie van de dag begon te worden, gaf Thorbecke telkens wanneer daartoe gelegenheid was, bij openbare beraadslagingen in de Kamer en in partikuliere gesprekken zijne meening te kennen, dat het koloniale vraagstuk in beteekenis gelijk stond met elke andere kwestie van het oogenblik, en dat de kultuurwet niet wigtiger was dan b.v. de wet op de Schutterij en dergelijke. De vraag der oppositie naar zijn gevoelen omtrent de kultuurwet beantwoordde hij dan ook met de bekende betuiging: dat hij de ‘indiening’ van het ontwerp, (niet het ontwerp zelf) met genoegen gezien had, en dat de Minister van Koloniën zijne volle sympathie had, ‘voor zoo ver’ deze op nuttige hervormingen ‘bedacht’ was[2].

Over de wezenlijke hervormingen door van de Putte werkelijk reeds aangebracht in 't Indisch bestuur liet hij zich in 't geheel

1 Vgl. brief no 5, hierna p. 63.

2 Letterlijk zei Thorbecke: ‘Mijnheer de President, zoo indiening van dit ontwerp mij òf vanwege zijne hoofdgrondslagen òf vanwege het doel waarheen het wil, onraadzaam voorgekomen ware, dan zou dat reeds lang vóór dat die vraag kon gedaan of eenige twijfel geopperd zijn, uit feiten blijkbaar zijn geworden. --- De minister van Koloniën had en heeft mijne volle sympathie, voor zooveel hij regeling, verstandige, opregte hervormingen, ontwikkeling beoogt. Ik heb mij verblijd over de eindelijke indiening van een ontwerp dat ik lang verlangd heb, omdat nu onderzoek en discussie op bepaalde punten zullen gerigt zijn, en omdat, wat ook van het ontwerp worde in zijne tegenwoordige gestalte, het de aanvang van eene nieuwe orde zijn zal’. Bijblad 1865-'66 I, p. 132[1], vergadering van 14 november 1865. Zie ook: L. van Woudrichem van Vliet, *Thorbecke tegenover de Cultuurwet*, 1866.

niet uit, noch in de Kamer, noch voor zooveel bekend, daarbuiten.

In Augustus 1865 begon de strijd in het ministerie over de invoering van het Strafwetboek in N. Indië. In Mei was bij de behandeling der W.I. regeringsreglementen door de Tweede Kamer het beginsel aangenomen dat de invoering onzer burgerlijke en strafwetgeving in de W.I. Koloniën voor de eerste maal zou geschieden bij besluit[1]. Daardoor was alzoo afgeweken van het in 1862 verkondigd regeringsbeginsel dat de invoering nimmer anders kon geschieden dan bij de wet[2]. Thorbecke en Olivier verzetten zich tegen die afwijking niet, en protesteerden evenmin in den ministerraad tegen de wijze, waarop van de Putte daarin had toegestemd. De Minister van Koloniën meende hieruit te mogen opmaken dat de vraag bij zijn ambtgenooten inderdaad geen kwestie meer was. En deze schenen thans ook te verwachten, dat van de Putte ook voor de O. Indiën het strafwetboek inderdaad bij besluit zou wenschen in te voeren.

Olivier toch verzocht nu den Directeur van het Kabinet des Konings (Aug. '65): zoo er een besluit tot invoering van het Strafwetboek door den Minister van Koloniën mogt worden ingediend, dat besluit den Koning niet ter teekening voor te leggen. Dit verzoek werd door Olivier gedaan met medeweten van Thorbecke, doch geheel buiten voorkennis van van de Putte, die later van ter zijde ermede bekend geworden, echter daarom nog geenszins de zaak buiten medeweten zijner ambtgenooten wenschte af te doen, maar Olivier kennis gaf dat hij voornemens was het strafwetboek in te voeren bij besluit.

Na weerspraak van Olivier onderwierp nu van de Putte de zaak aan de beslissing van den ministerraad.

Toen nu bleek dat de Ministerraad (Betz en Kattendijke waren toen nog aanwezig) naar het gevoelen van van de Putte overhelde, en zich vereenigde met de adviezen van de Tweede Kamer, den Staatsraad en het Indisch bestuur, verklaarde Thorbecke zijn ontslag te zullen nemen indien de zaak in den

1 Volgens het door Fransen van de Putte ingediende ontwerp zou in West Indië het burgerlijk en strafrecht door koloniale verordeningen worden geregeld. Omdat men voorzag dat het lang zou duren vóór een dergelijke verordening, waarvoor de goedkeuring van de Staten nodig was, zou zijn tot stand gekomen, werd het ontwerp op voorstel van Van Nierop in deze zin geamendeerd dat die onderwerpen voor de eerste maal bij K.B. zouden worden geregeld. Van een beginsel was dus geen sprake, behalve dan dat voor één keer met een beginsel werd gebroken. Bijblad 1864-'65 I, p. 953.

2 Bij monde van Olivier; vergadering van 9 dec. 1862.

zin van van de Putte werd beslist. De kwestie werd, van toenaf, gelijk bekend, onophoudelijk uitgesteld.

Bij het naderen der algemeene beraadslagingen over de Staatsbegrooting van 1866, verwees de Ministerraad de vraag omtrent het Indisch Strafwetboek naar Hoofdstuk IX (Koloniën) en stelde daarmede, gelijk ook werd opgemerkt, de beslissing uitsluitend ter verantwoording van van de Putte.

Deze wilde echter ook toen nog niet op eigen verantwoordelijkheid handelen, niettegenstaande hij daartoe door de Kamer herhaaldelijk gedrongen was. Hij verzocht dus nogmaals, voordat het IXe Hoofdstuk in behandeiing kwam, eerst bij 't voorlopig verslag, toen nog bij 't naderen der openbare discussie, de beslissing van den Ministerraad.

Die beslissing werd opnieuw geweigerd, en nu gaf van de Putte, oordeelend dat de zaak thans werkelijk geheel aan zijne verantwoordelijkheid werd overgelaten, kennis aan den raad, van 't geen hij, in geval van interpellatie zeggen, en daarna doen zou.

In den ministerraad werd deze verklaring stilzwijgend aangehoord; niemand protesteerde; niemand uitte de meening, dat alsdan de eenheid in het Kabinet geacht zou worden verbroken en het vertrouwen verloren te zijn.

Door van Nierop werd nu van de Putte inderdaad in de Tweede Kamer over het Strafwetboek geinterpelleerd, naar sommigen zeggen met zijn medeweten, maar het bewijs is uit den aard der zaak evenmin te leveren als het tegenbewijs.

Op de gestelde vraag beloofde nu van de Putte behoudens het beginsel wegens de erkende urgentie voorlopig invoering bij besluit.

Kort na die beraadslaging legde hij ook werkelijk den Koning het bedoelde besluit ter teekening voor[1].

De Koning verzond het ontwerp-besluit aan den Ministerraad om nader advies.

Maar de raad verzocht, en verkreeg ook, op nieuw uitstel van beslissing tot na de behandeling der begrootingswetten in de beide Kamers.

Na afloop dier discussiën en toen dus de gestelde termijn verstreken was, verklaarde Thorbecke dat hij nu voornemens was zijn ontslag te nemen, doch stelde tevens voor dat zijn vier ambtgenooten (Olivier, van de Putte, Cremers en Blanken) in

1 5 dec. 1865.

het bewind zouden blijven, en de plaatsen van de ministers van binnenlandsche zaken, finantiën en marine trachten aan te vullen.

Olivier betuigde echter in dat geval mede zijn ontslag te zullen nemen, en Blanken volgde dit voorbeeld. Met Cremers betoogde intusschen laatstgenoemde dat 's Lands belang vooralsnog dringend het aanblijven van Thorbecke eischte; waarop deze zich bereid toonde de zaak nog in overweging te nemen, nadat hij een persoonlijk onderhoud met van de Putte gehad zou hebben.

Dat onderhoud was, even als een dergelijk vroeger, zeer lang, en eindigde even als dat vorige, zeer vriendschappelijk.

Maar in den nu eerstvolgenden Ministerraad[1] stelde Thorbecke tot stellige voorwaarde van zijn aanblijven in het bestuur, dat men de zaak van het strafwetboek zou laten rusten.

Blanken vroeg hierop tot wanneer? en of Thorbecke dan na den te stellen termijn zich bij de beslissing van den Ministerraad zou willen neerleggen?

Thorbecke antwoordde zich niet te willen binden, en bleef onbepaald en onvoorwaardelijk uitstel verlangen.

Ware nu het ministerie voltallig geweest, men zou misschien in dezen eisch, hoe onredelijk hij sommigen ook schijnen mogt, hebben berust, en dan getracht hebben de zaak bij den Koning en de Tweede Kamer te schikken.

Maar een nieuwe Minister van Finantiën moest optreden en Geertsema, met wien Thorbecke in onderhandeling over dat ministerie was, had hem en den overigen ministers verklaard, geen zitting te willen nemen in het Kabinet, ten ware de strijd over het Strafwetboek (de onophoudelijke oorzaak tot krisis) was bijgelegd.

De Ministerraad meende om deze reden vooralsnog niet in de mogelijkheid te zijn, aan den eisch van onbepaald uitstel te voldoen.

En nu stelde Thorbecke in denzelfden Ministerraad[2] voor:

1 De ministerraad van 22 jan. 1866. Vgl. C.W. de Vries, *De Ongekende Thorbecke*, p. 118.

2 Geertsema haalt de volgorde der gebeurtenissen door elkaar: dit gebeurde al in de ministerraad van 16 jan. 1866, vgl. de brief van 16 jan. 1866, no 3. In deze laatste vergadering werd bovendien besloten de Koning te vragen de beslissing over het strafwetboek nog een keer te mogen uitstellen. De brief van Thorbecke waarin dit uitstel gevraagd wordt, is te vinden in de Vries' *Ongekende Thorbecke*, p. 236.

dat Cremers aan Geertsema (toen te Groningen) zou telegraferen: ‘De krizis is voorbij; zijt gij nog dezelfde?’ - Zoo Geertsema bevestigend antwoordt - zeide Thorbecke - dan dragen wij hem voor.

Cremers weigerde echter ten stelligste zoodanig telegram aan Geertsema af te zenden, doch toonde zich bereid, hem bij brief den ganschen loop der zaak naauwkeurig mede te deelen, en gaf dan ook terstond aan deze toezegging gevolg.

Schoon nu uit den aard der zaak, het verslag van het gebeurde, gelijk het door Cremers aan Geertsema werd medegedeeld[1] niet gunstig voor Thorbecke luidde, toch antwoordde Geertsema: dat hij teveel vertrouwen stelde èn in de eerlijkheid èn in het verstand van Thorbecke, dan dat hij, zonder nadere toelichting, diens verzekering, dat de krizis voorbij was, in twijfel wilde trekken. Hij verklaarde zich mitsdien bereid, nader in persoon te komen vernemen, welk middel Thorbecke had gevonden om de kwestie op te lossen, en verzocht dat hem getelegrafeerd mogt worden of en wanneer men hem in den Haag zou afwachten[2].

Met dit schrijven begaf zich Cremers naar Thorbecke om diens verlangen te vernemen.

Thorbecke verlangde nu de overkomst van Geertsema niet[3], en Cremers telegrafeerde dientengevolge naar Groningen: ‘Het weder is te slecht om te reizen, kom niet’.

Nog beproefde van de Putte een laatste middel tot schikking, door in den Ministerraad, schoon ongaarne aan te bieden zich te vereenigen met het advies van den Staatsraad: invoering bij besluit, maar dan vaststelling van het dus ingevoerd wetboek bij de wet[4].

Thorbecke weigerde ook dit aanbod. Hij bleef voor alles eischen: onbepaald en onvoorwaardelijk uitstel; vóór alles: onvoorwaardelijke en algeheele onderwerping.

1 Brief van 16 jan. 1866, no 3.
2 Brief van 18 jan. 1866, no 4. Geertsema heeft de tekst van zijn brief er niet bijgehad.
3 Vgl. no 5, ongedateerd, vermoedelijk verzonden op 21 januari 1866.
4 De Raad van State heeft in 1863 voorgesteld de, met het oog op de afwijkende Indische situatie op sommige punten gewijzigde Nederlandse strafwetgeving (Code Pénal) in Indië bij besluit uitvoerbaar te verklaren, om vervolgens de Tweede Kamer een wet te doen aannemen dat zonder medewerking van de Staten Generaal in de aldus ingevoerde wetgeving geen verandering zou kunnen worden gebracht. Om de situatie te redden neemt Van de Putte deze suggestie over voor wat betreft zijn eigen ontwerp, maar Thorbecke stemt er niet in toe. Zie b.v. de brief van Van de Putte aan de Koning van 24 jan. 1866, Staatscourant 12 febr. 1866.

De Ministerraad besloot toen den Koning te adviseren tot de invoering bij besluit.

Zonder de beslissing des Konings af te wachten, diende daarop Thorbecke met Olivier zijn ontslag in. Van de Putte, Cremers en Blanken stelden toen mede hunne portefeuilles ter beschikking des Konings[1].

1. Mr. J.H. Geertsema aan Mr. E.J.J.B. Cremers

Groningen, 8 Januari 1866

Amice!

Ik bedank U voor uwe laatste letteren. De inhoud echter was mij niet aangenaam. Ik kan mij zeer goed voorstellen dat T(*horbecke*) naar rust verlangt, en dat al de tracasserien zoo in als buiten de kamer, hem zwaar beginnen te vallen.

Met het oog echter op de belangen der liberale partij die zooveel aan T. heeft te danken en die nog altijd in zekere mate met zijn persoon is geidentifieerd, zou ik meenen, dat het onverantwoordelijk zou zijn, nu heen te gaan. Ook voor den grooten staatsman zelf zou het mij leed doen. Mij dunkt het nageslacht zal dien stap veroordeelen en vooral dan wanneer geschieden mocht wat ik vrees, het optreden namelijk van een kabinet van halfslachtigen, een regeering die na al hetgeen er geschied is, lang genoeg op het kussen zal blijven om de geest van een groot gedeelte der natie te bederven en later een reactionaire boel mogelijk te maken.

Met U komt het mij wenschelijk voor dat T. zich bij al wat hij reeds voor Nederland deed, nog de opoffering getroost om gedurende eenige tijd aan het bewind te blijven, om zoodoende een beter oogenblik te kiezen waarop hij met minder gevaar voor de instellingen die men aan hem te danken heeft en voor den echt liberalen geest, die hij bij de natie heeft weten op te wekken[2].

Zou er geene mogelijkheid zijn om den grooten man te bewegen hoofd van het kabinet te blijven zonder portefeuille? of zoo hij op eenige dagelijksche bezigheid gesteld is, tot het eenvoudig behoud van de openbare werken?

In beide gevallen zou hij groote diensten kunnen bewijzen door zijn aandacht te schenken aan zoo menig groot belang,

1 Vgl. no. 7; vgl. brief van Thorbecke aan de Koning van 23 jan. 1866, bij C.W. de Vries: *Ongekende Thorbecke*, p. 239.

2 Voeg toe: *... heen kan gaan*.

waaraan hij nu, overladen met allerlei details die beneden zijne waardigheid zijn, niet à tète réposée kan denken[1].

Het komt mij voor en het is eene overtuiging die in den laatsten tijd bij mij gevestigd is, dat een man als T. niet mag blootstaan aan échecs op allerlei ondergeschikte punten, zooals dat in den laatsten tijd het geval was.

Wanneer op die wijze de zaak kon geschikt worden, en T. zijne krachten en zijne gezondheid mogt behouden, zou dunkt mij, de liberale regering geconsolideerd worden en T. een minister van binnenlandsche zaken kunnen vormen, geschikt om later in zijn geest voorttewerken. Wanneer nu echter onverhoopt T. niet te bewegen mogt zijn, zijne krachten verder aan de dienst van den staat te wijden, dan zal de groote vraag zijn wie aan het hoofd van een nieuw liberaal ministerie zal staan.

Daarover nadenkende is mijne aandacht gevallen op van Twist[2]. Welligt zou zich die willen belasten hetzij met finantien, hetzij met een gedeelte van Binnenlandsche zaken. Zelfs als minister zonder portefeuille zou hij veel nut kunnen aanbrengen.

Ik veronderstel dat hij in hoofdbeginselen omtrent het indisch beleid homogeen is met (*Fransen van de*) P(*utte*) en bedrieg ik mij daarin niet, dan zou daardoor ook aan de cultuurwet groote steun gegeven worden.

Zorg als gij kunt, dat wanneer Gijl. uwe portefeuilles ter beschikking van den Koning zoudt moeten stellen in ieder geval daarvoor, dat de Koning het advies van van Twist vraagt, dat is dunkt mij, het beste middel om een ministerie van Reenen[3] te keeren.

1 Geertsema's vertrouwen in Thorbecke is nog ongeschokt. Uit de hierboven afgedrukte ‘Aantekeningen’, die precies een maand later geschreven zijn, spreekt een andere gezindheid.

2 Mr. A.J. Duymaer van Twist staat bekend als een bezonnen en zeer zelfstandig liberaal staatsman. Vóór 1848 behoorde hij tot de groen der ‘historisch liberalen’ en stond hij min of meer tegenover de toen radicale Thorbecke. In koloniale aangelegenheden - hij was Gouverneur-Generaal in Nederlands Indië van 1851 tot 1855 - deed hij zich als ‘gematigdvooruitstrevend’ kennen. Sedert 1858, het jaar van zijn terugkeer in de Tweede Kamer, valt er een grote toenadering tussen Thorbecke en Van Twist te bespeuren. (J. Zwart, *A.J. Duymaer van Twist*, acad. proefschrift, Utrecht 1939.)

3 Mr. G.C.J. van Reenen, van 1853-'56 minister van binnenlandse zaken in het ‘verzoenings-ministerie’-van Hall, in 1866 voorzitter van de Tweede Kamer, wordt in liberale kringen algemeen gewantrouwd. ‘Men mag wel herdenken’, schreef Thorbecke in 1862 aan Mr. G.M. van der Linden, ‘dat hij als lid der Kamer schier tegen alles stemde wat ons verbetering of liberaal scheen’. (C.W. de Vries, *De ongekende Thorbecke*, p. 214).

Ik hoop nog altijd dat T. van zijn, naar mijne innige overtuiging èn voor hem èn voor het land noodlottig besluit zal terugkomen. Heb de goedheid mij Donderdag den afloop te telegraferen. Gij zult den telegram wel kunnen inkleeden dat niemand er iets van begrijpt; b.v. door mij den toestand van eene patient medetedeelen. Gij begrijpt dat de bestaande onzekerheid voor mij niet aangenaam is.

Adieu, mijn respect aan mevrouw Cremers,

tt Geertsema Cz

2. Mr. E.J.J.B. Cremers aan Prof. Mr. B.D.H. Tellegen[1]

's-Gravenhage, 11 jan. 1866.

Amice!

Ik schreef u den telegram in de ministerraad[2], waarin T bij zijn gevoelens hoewel weifelend bleef volharden. Allen verzochten hem om het hardst te blijven en verklaarden dan ook heen te zullen gaan wanneer hij ging. Hij achtte dat onnoodig en bestreed de noodzakelijkheid daarvan. Zijne stemming was overigens opgeruimd en hartelijk evenals gisteren toen ik eenigen tijd met hem sprak over den brief van Geertsema[3] en andere zaken. Poortman[4] gelooft dat de dames[5] naar Dresden willen 't geen niet onwaarschijnlijk is, de gedachte is ook bij mij opgekomen of hij niet de gevolgen van de veeziekte vreest[6].

Hij wilde zich niet tot blijven decideren, moest hij heden een

1 Mr. B.D.H. Tellegen, hoogleraar in het Staatsrecht te Groningen, wederzijds vriend van Cremers en Geertsema, heeft - buiten geschrifte tenminste - nooit actief aan het politieke leven willen deelnemen. (*Jaarb. Kon. Acad. v. Wetensch*. 1885.)

2 Van deze 'ministerraad', die op 11 januari 1866 moet zijn gehouden, bestaan geen notulen. Het is kennelijk een informele vergadering geweest Vgl. overigens de 'Aantekeningen', hiervóór p. 53, laatste allinea.

3 De brief van Geertsema aan Cremers van 8 januari, no 1.

4 Mr. K.A. Poortman heeft sedert 1848 bijna onafgebroken zitting gehad in de Tweede Kamer. Hij staat bekend als een volgeling van Thorbecke.

5 Thorbecke's vrouw en zijn twee dochters.

6 De in de zomer van 1865 in Zuid-Holland uitgebroken veetyphus neemt voortdurend verontrustender vormen aan. Thorbecke wil pas maatregelen treffen wanneer de plaatselijke en provinciale verordeningen niet blijken te voldoen. Op zijn beleid in deze kwestie wordt in de Kamer veel kritiek geleverd. (Van Welderen Rengers, *a.w.*, p. 315; zie ook Mr. J.R. Thorbecke, *Parlementaire Redevoeringen* sept. 1865 tot febr. 1866.)

besluit nemen dan was het om heentegaan. Daardoor uitstel tot dingsdag. De argumenten en complimentjes schenen mij niet zonder invloed op hem te blijven. Ik schreef toen bij het opstaan mijn telegram. Daarna maakte ik uit een paar woorden op dat hij nog niet gedecideerd was om de invoering van het strafwetboek in de Oost bij besluit toetegeven en op dat punt kan Putte niet terug. Ik durf dus thans niet meer voor de volgende week op beterschap hopen. T meende dat hij zeer goed uit kon treden en vervangen worden. Wij haalden aan 't geen in het ministerie van Hall gebeurd was[1]. Groet Geertsema voor wien dit natuurlijk even als voor u of nog meer bestemd is van

t t E. Cremers
vliegend

3. Mr. E.J.J.B. Cremers aan Prof. Mr. B.D.H. Tellegen

16 jan. 1866

Amice. Van harte geluk met den goeden afloop ook van Ernestine voor u beiden.

Vanmorgen eenige uren voor den ministerraad ging ik naar Olivier om hem te verzoeken om zoo mogelijk T overtehalen heden een besluit te nemen, wachten totdat de Kamer bijeenkwam was ondoenlijk[2] en aandrang van onzen kant ook tot het nemen van een besluit in de O.I. strafwetgeving moest zoo mogelijk vermeden worden. In den raad begon T zijne hoop uittedrukken dat wij zouden veranderd zijn, en zouden willen blijven, hoewel O(*livier*) en B(*lanken*) hem intusschen nog bepaald gezegd hadden dat niet te willen doen, wilden wij niet dan zou hij zich opofferen en nog eenigen tijd blijven, tenminste tot na de bijeenkomst der 2de Kamer, hij zou dan echter een onderhoud met v.d. Putte moeten hebben om te zien of er overeenstemming was[3]. B was daar nogal blij mee vooral ook wanneer de Koning eindelijk eens een antwoord zou krijgen die

1 Mr. F.A. Baron van Hall trad 23 febr. 1861 uit het door hem gevormde ministerie na een verschil van mening met zijn ambtgenoten. In de daarop volgende Kamerdiscussies gaven verschillende leden te kennen dat samenwerking met het nu hoofdloze ministerie 'omtrent welks inzichten men in het onzekere verkeerde' onmogelijk was. Toen kort daarna de minister van Kolonien, Cornets de Groot, eveneens wegens verschil van mening met zijn medeministers de Koning zijn ontslag aanbood, zag het hele kabinet zich gedwongen af te treden. (Van Welderen Rengers, *a.w.*, p. 237.)
2 De Kamer is op Kerst-reces.
3 Zie 'Aantekeningen', hiervóór p. 54.

hem onlangs nog gelast had binnen 24 uren een antwoord te geven en aan O gevraagd had of hij een rappelbrief zou moeten schrijven. Ik zei dat ik het voor hoogstnoodlottig hield zoowel voor 't land als voor de naam van T, wanneer hij nu heenging, dat ik daarom aanvankelijk zeer blij was toen ik hoorde dat hij blijven wilde, dat mijne vreugde echter werkelijk getemperd werd door 't geen T later gezegd had, dat ik immers moest begrijpen dat hij slechts voor korten tijd wou blijven en dat hij het eenig punt van verschil in den raad nog op de lange baan wou schuiven, dat wij reeds eens[1] den Koning om uitstel gevraagd hadden tot na de begrooting en nu op nieuw met eene dilatoire exeptie voor den dag zouden komen, dat er op die wijze toch geen overeenstemming en zamenwerking en geen duurzaam bijeenblijven te verwachten was, dat wij in dezen toestand ook geen minister van F(*inanciën*) konden krijgen[2], want dat niemand in zulk een ministerie zou willen gaan zitten en de loyauteit toch vorderde dat wij de toestand blootlegden. O attakeerde mij dat ik een verkeerde uitleg gaf aan T woorden die aan den Koning wilde zeggen dat de vraag gecompliceerd was door zijn wensch van wegtegaan en de onze om hem te houden, dat dit een goed bepaald antwoord was en geen ontwijking[3]. T zei dat hij niet bepaald gezegd had zoo spoedig te willen gaan, dat men intusschen het ministerie kon completeren. Ik herhaalde dat niemand zou gaan zitten als de hoofdvraag niet beslist was. T protesteerde dat dit de hoofdvraag was, de hoofdvraag was meer zijn wensch om heentegaan of om zich met v.d.P. te verstaan. P die erg hoofdpijn had hield zich zeer kalm en wilde wel met T spreken. Ik wilde ook niet op een dadelijk besluit aandringen, maar met het oog op de kamers wenschtte ik geen lang uitstel. Uit hetgeen nog verder heen en weer

1 De 5e december 1865 heeft Fransen van de Putte zijn ontwerp K.B. ter invoering van het Indisch Strafwetboek aan de Koning toegezonden. De 7e december zendt de Koning het ontwerp terug naar de ministerraad ‘om consideratie en advies’. In de ministerraad van 20 december wordt besloten de Koning uitstel te vragen tot na afloop van de werkzaamheden der Kamers voor dat jaar, welk uitstel wordt gegund.

2 De minister van financiën Betz is in november 1865 uit het kabinet getreden n.a.v. de ‘Limburgse brievenkwestie’ (Van Welderen Rengers, *a.w.*, p. 316). Men heeft het oog gevestigd op Geertsema als geschikte opvolger (‘Aantekeningen’, p. 54).

3 De brief van 16 januari 1866 van Thorbecke aan de Koning, waarin gevraagd wordt de beslissing over het Indisch Strafwetboek nog eens te mogen uitstellen is afgedrukt door Prof. Mr. C.W. de Vries in *De ongekende Thorbecke*, p. 236.

werd gesproken bleek dat T en O heengaan als de Koning teekent. T wilde dat Geertsema nu zou voorgedragen worden. Ik dacht dat daar niet aan te denken viel even als P, dat G allereerst zou vragen hoe het met de quaestie stond en zijne positie niet in deze omstandigheden zou gaan opofferen[1]. T zei dat hij van dien kant niet op nieuw drang en dwang wachtte. Ik antwoordde dat men aan den wensch om eenige zekerheid te hebben toch dien naam niet kon geven. T verlangde dat ik slechts aan G zou schrijven: de crisis is geeindigd, zijt gij niet veranderd. Ik weigerde dat maar zei dat ik rondweg zou zeggen hoe de zaak stond[2]. De afloop is dat T die in de eerste dagen geen tijd heeft omdat hij eerst nog eene wet voor de Kamer moet afmaken! over eenige dagen met P zal spreeken, dat G mij nu kan zeggen of hij minister wil worden en dat T wel voor altijd helsch op mij zal zijn. P die zoo even bij mij kwam en wat op de kanapé ligt zei tenminste dat hij T nooit zoo kwaad gezien had als toen ik het mes er in zette en hem het masker afnam. Wat wil hij? de hemel mag het weten, P zei zoo even dat hij nu weer dacht dat T wilde blijven, ik geloof echter dat hij den schijn wil vermijden van zonder reden heentegaan en de boedel in de war te sturen.

P aan wien ik dit voorlas herinnert mij dat hij er bepaald tegen gestemd heeft om nu een minister van finantien te benoemen terwijl ik mij er niet tegen wilde verzetten maar niet wilde aannemen dat wij er een konden krijgen. Ik hoop dat G aan T of mij per ommegaande zal schrijven dat hij met beide handen toetast. Groet hem vrouw en vrienden van

t t E.C.

P wenscht ook nog dat G zegt of hij verklaard heeft er niet in te willen voordat de moeyelijkheid uit de wereld was, 't geen T ontkende.

1 Geertsema is zelf onbemiddeld, maar heeft een goed florerend notariaat. Dit zou hij - met zijn lidmaatschap van de Tweede Kamer - moeten opgeven, in ruil voor een hoogst twijfelachtige positie als minister van financiën.

2 Vgl. ‘Aantekeningen’, hiervóór p. 55.

4. Mr. J.H. Geertsema aan Mr. E.J.J.B. Cremers

Groningen, 18 january 1866
Amice!

Ik dank U voor Uwe vriendelijke mededeelingen. Het besluit van T. om te blijven was mij hoogst aangenaam. Mijne denkwijze over het onraadzame en gevaarlijke van zijn aftreden op dezen oogenblik is U bekend.

Ik stel teveel vertrouwen in het karakter van den minister om te veronderstellen, dat hij mij eene plaats in het kabinet zou aanbieden, wanneer hij het verschil van meening tusschen hem en P. niet voor oplossing vatbaar achtte.

Dat punt van verschil tusschen die beide Heeren was toch bij mijn vertrek uit 's Hage, de eenige reden waarom ik bezwaar moest maken de portefeuille van finantien te aanvaarden, juist omdat bij niet oplossing daarvan eene ministriële crisis onvermijdelijk scheen[1].

De afspraak die ik Maandag voor mijn vertrek met den minister gemaakt heb, was, dat zoodra de zaak geschikt was, ik zou overkomen om dan nog eens met de Heeren te spreken. Ik wenschte dat te doen vóórdat de voordragt aan den Koning werd ingezonden.

Heb de goedheid aan den Heer T. medetedeelen dat ik geheel dezelfde ben gebleven, doch dat ik mij aan die gemaakte afspraak wensch te houden en Zaterdag e.k. 's avonds van hier zal vertrekken om Zondag avond in den Haag te komen.

Twee zaken van gewigt die ik niet aan anderen kan overlaten, maken het mij onmogelijk eerder te gaan.

Ik kan dan Maandag[2] met de Heeren spreken en dienzelfden avond weder vertrekken. Ik vlei mij dat dan alle zwarigheid zal zijn opgeheven.

Groet P van mij. Ik ben steeds
t t Geertsema Cz

1 Geertsema heeft de brief van 16 januari aan Tellegen gelezen en vo.-doet trouw aan de wens van Van de Putte om te vermelden dat hij indertijd uitdrukkelijk verklaard heeft geen zitting te willen nemen in het kabinet vóór het verschil van mening tussen Thorbecke en Van de Putte zou zijn opgelost. De brief is bedoeld om door Thorbecke gelezen te worden. (vgl. ‘Aantekeningen’, hiervóór p. 55).

2 maandag 22 januari.

5. Mr. E.J.J.B. Cremers aan Prof. Mr. B.D.H. Tellegen[1]

Amice.

Ik dacht wel dat T de komst van G thans niet wenschtte. Daardoor zou er immers dadelijk een einde aan alle uitstel komen. Misschien was het voor de zaak beter wanneer ik den brief van G[2] in den zak had gehouden, maar ik wil tot het laatste toe open spel met den premier spelen en des noods zien of ik met mijne rondborstige middelmatigheid het niet van zijne geslepene uitstekendheid kan winnen.

Intusschen mag de zaak er geen onherstelbaar verlies door lijden en moet er dus een einde aan gemaakt worden. Daarom ga ik straks naar Putte om hem op een onderhoud met T te laten aandringen. Ik heb dingsdag[3] voor 't eerst de zekerheid gekregen dat T ons wilde duperen en heb daarom volgens de uitdrukking van P het mes er in gezet, moet ik dieper steken dan zal 't gebeuren.

Blanken die mij voor een paar dagen verklaarde geheel en al dupe geweest te zijn herrinnerde mij aan eene episode die hem zeer geamuseerd had en die ik laatst niet schreef. T verwijt P altijd en vooral dat hij met leden van de Kamer overleg houdt[4]. Toen ik nu laatst zei dat ik uit eenige mededeelingen van gemeenschappelijke vrienden had moeten opmaken dat T tot toenadering besloten had maar dat allereerst de aandrang moest ophouden en dat ik nu nadat de aandrang geheel had opgehouden eenige toenadering had verwacht, rigtte T zich in zijne volle lengte op en zei op hoogen toon, dat men uit mijne woorden zou moeten opmaken dat hij met leden van de Kamer sprak, dat dit wel eens meer gezegd was en dat hij nu verlangde dat men namen zoude noemen. Ik antwoordde dat ik in eene bespreking geen kwaad hoegenaamd vond en daarom ook niet verwonderd was dat hij met Limburg Brouwer gesproken had[5]. Hij gaf een lange explicatie hoe L B bij hem was gekomen om hem te raden te blijven enz. enz. Toen hij geeindigd had zei ik zonder eenige bijvoeging: Poortman[6]. Nogmaals lange expli-

1 Deze brief is van 21 januari.
2 De brief van 18 januari 1866, no 4.
3 Dinsdag 16 januari, tijdens de kabinetsvergadering, waarvan in no 3 een verslag wordt gegeven.
4 Vgl. ‘Aantekeningen’, hiervóór p. 50, onderaan.
5 Mr. P.A.S. van Limburg Brouwer, liberaal Kamerlid.
6 Zie hiervóór p. 58[4].

caties van zijn kant waarop ik slechts antwoordde met Dullert[1] enz.

L. Brouwer heeft aan P en mij gezegd dat T ons aan 't lijntje wil laten spartelen totdat een liberaal ministerie onmogelijk is omdat hij aan P. de aanneming van de Cultuurwet waarover hij vrij minachtend spreekt niet gunt[2].

Adieu, groet J. van

t t E.C.

6. Mr. E.J.J.B. Cremers aan Prof. Mr. B.D.H. Tellegen[3]

Amice.

T en O zullen waarschijnlijk heden of morgen het besluit van den ministerraad met hunne beschouwingen aan den Koning zenden en wij stellen dan onmiddellijk onze portefeuilles ter beschikking van Z.M. Het komt mij niet onwaarschijnlijk voor dat P dan zal belast worden met de zamestelling van een nieuw ministerie. Ik geloof dat hij dan B(*lanken*) en mij zal willen houden en wel genoodzaakt zal zijn van Bosse[4] te nemen.

Mogelijk komt ook Godefroi[5] niettegenstaande zijne doofheid in aanmerking, men moet daar een actief man hebben. Wat zal men echter met Binnenl. Zaken uitvoeren, dat departement zal wel gesplitst moeten worden[6] en kan men daardoor ook een katholiek er in krijgen. Wat met Geertsema te doen dien wij allen zoo gaarne hadden. Zou hij niet gekwetst worden wanneer men geene plaats voor hem vond in de nieuwe combinatie.

Schrijf mij over een en ander uw gevoelen.

t t E.C.

1 Mr. W.H. Dullert, liberaal Kamerlid, trouw aanhanger van Thorbecke.
2 Vgl. ‘Aantekeningen’, hiervóór p. 51.
3 Brief van 23 januari.
4 Mr. P.P. van Bosse is al minister van financiën geweest in de kabinetten Schimmelpenninck (1848), Donker Curtius (1848), in het eerste kabinet-Thorbecke (1849-'53), en in het kabinet-Rochussen (1858-'60). Bij de behandeling van het ontwerp-spoorwegnet in dit ïaatste kabinet heeft hij ernstige tegenstand van Thorbecke te verduren gehad.
5 Mr. M.H. Godefroi was minister van Justitie in het ‘spoorwegkabinet’-van Hall (1860-'61) en in het kabinet-van Zuylen-Loudon (1861-'62). Hij is liberaal, maar geen overtuigd aanhanger van Thorbecke. Blijkens een brief van Van de Putte aan Cremers van 1 februari 1866 (archief-Cremers) werd Godefroi inderdaad gevraagd, maar weigerde hij wegens zijn doofheid.
6 Deze splitsing krijgt pas in 1877 zijn beslag. Tak van Poortvliet is de eerste minister van waterstaat, handel en nijverheid.

7. Mr. E.J.J.B. Cremers aan Prof. Mr. B.D.H. Tellegen[1]

Amice.

Er is heden besloten den Koning aanteraden te teekenen, T en O voegen hun verzoek om ontslag er bij voor het geval dat geteekend wordt. B, v.d. P en ik stellen daarop dadelijk onze portefeuilles ter beschikking van den Koning[2].

t t E.C.

8. Mr. E.J.J.B. Cremers aan Mr. J.H. Geertsema[3]

Amice.

Er is nog niets van 's Konings plannen bekend, alleen heeft hij gezegd dat in het nieuw zamentestellen ministerie Putte moet worden opgenomen om de cultuurwet te verdedigen, een dergelijk gezegde geeft echter niet de minste zekerheid. T is magnifiek, toen ik voor een dag of tien zei dat gij tot conditie van uwe intrede gesteld had dat er overeenstemming zou zijn, zeide hij: daarvan is mij niets bekend. Toen ik nu laatst uw schrijven mededeelde zeide hij even bedaard: ik herrinner mij daar niets van, wel dat de heer Geertsema zijn notariaat wenschtte open te houden[4].

Groet Dientje van

t t E. Cremers

9. Mr. E.J.J.B. Cremers aan Prof. Mr. B.D.H. Tellegen

27 januari 1866

Amice.

Gij resumeert uw schrijven[5] aldus: volgens G(*eertsema*) moet het algemeen belang alleen den doorslag geven maar zijn gevoel schijnt onaangenaam aangedaan dat men hem loslaat zonder hem er in te kennen even alsof dit natuurlijk was, terwijl gij vroeger schreeft dat ik of P niet bij wijze van..... aan

1 Brief van 23 januari.
2 Vgl. 'Aantekeningen', hiervóór p. 56.
3 Brief van 25 januari.
4 Vgl. 'Aantekeningen', hiervóór p. 54 en brief no 3, slot.
5 Het antwoord van Tellegen op no 6, waarin Tellegen het voor zijn vriend Geertsema heeft opgenomen.

u maar direct aan G eene meer gedetailleerde regtvaardiging onzer handelwijze had moeten geven. Ik antwoord

dat ik u schreef gedeeltelijk om al iets van hier te doen hooren uit beleefdheid, vooral om iets van uwe denkwijze te hooren.

dat P niets van mijn schrijven wist hetgeen dus niet eens een officieus karakter had.

dat er van eene regtvaardiging onzer handelwijze geen sprake kan zijn aangezien er nog niet gehandeld is en het zeer onzeker is of er ooit in bedoelden zin zal gehandeld worden.

dat er dus ook nog niet van een loslaten van G kan gesproken worden daar ik geheel uit mijzelven vroeg of G ook voor een onderdeel van Binnenl. Zaken in aanmerking kon komen voor 't geval dat men v(*an*) B(*osse*) voor finantien kon krijgen[1]; wanneer aan de voorkeur van v B boven G door u het woord loslaten geappliceerd werd dan antwoord ik dat G meer dan eens aan P en mij heeft gezegd dat v B veel beter keus zou zijn en dat hij zich retireerde wanneer wij T konden overhalen v B te nemen. Tusschen twee haakjes voeg ik hier bij dat noch P noch ik v B in een maand tijds gezien hebben.

dat ik aan u schreef en nog schrijf omdat wij door spionnen omringd zijn en ik allerlei voorzorgen moet gebruiken om te voorkomen dat zij op het goede spoor komen.

dat er in geen geval een besluit zal genomen worden zonder G te kennen.

dat in de groote onzekerheid, waarin men verkeert ten opzigte van 't geen de Koning zal doen[2], het onmogelijk is nu reeds voorbereidende stappen te doen of in overleg te treden.

Voor het geval dat ik meende ook het geringste te kort gedaan te hebben aan 't geen ik aan G verschuldigd ben, zou ik hier nog kunnen bijvoegen dat ook bij mij het algemeen belang alleen den doorslag geeft en dat ik met G ben gaan spreken op verzoek van 't voormalige hoofd van het kabinet dat thans ontbonden is.

Wat den stand van de zaak aangaat: maandag[3] zei de Koning nog op het bal dat hij Blanken adjudant had gemaakt aangezien

1 Cremers herinnert zich zijn brief niet precies meer: dàt heeft hij in elk geval niet geschreven; vgl. no 6.

2 Van Welderen Rengers vermeldt dat men de 24e vernam dat Van de Putte met de vorming van een ministerie was belast. (*a.w.*, p. 320). Dat kan dus niet juist zijn (vgl ook no 8: ‘Er is nog niets van 's Konings plannen bekend’).

3 maandag 22 januari.

P en ik reeds den leeuw hadden gekregen, 's morgens had ik ruim anderhalf uur met hem gesproken, hij scheen zeer ingenomen met P, B en mij en weersprak mij niet toen ik zei dat moederland en kolonien eene onherstelbare schade zouden lijden wanneer de toestand daar niet geregeld werd, woensdag[1] zei hij aan B dat P in elk geval zitting moest hebben in een nieuw te vormen kabinet. Zoo op het oogenblik schrijft P mij dat het *gerucht* loopt dat Rochussen[2] en Rutger Jan[3] bij Sire ontboden zijn. Donderdag[4] heeft de Koning met P lang over getrokken kanonnen (?)[5] gesproken, later over zaken, P zei hem op mijn raad dat hij T zou laten roepen, de Koning sprong op en liet zich vervaarlijk over T uit. Er valt dus nog niets met zekerheid te zeggen. Ik geloof dat het het best zou zijn dat T geroepen werd die hoogst waarschijnlijk zou bedanken of als hij het niet deed toch geen duurzaam ministerie bijeen zou krijgen. Gebeurt dat niet zoo als waarschijnlijk is dan zie ik ook geen bezwaar in een behoudend ministerie, de liberale partij heeft dan weer tijd zich aaneen te sluiten en de kleine ruzies te vergeten. Mogt van Reenen geroepen worden en zich kunnen verstaan met P en mogt hij te veel tegen binnenl. zaken opzien dan zou hij buitenl. zaken kunnen krijgen en ik had rust zonder dat de liberale partij er onder leed. Laat dit vliegend schrijven aan G lezen, ik wou dat gijl. beide hier waart om alles op ons gemak te kunnen bepraten.

Ernestine is wel. Groet Jeannette van
tt E.C.

1 woensdag 24 januari.
2 J.J. Rochussen, minister van Financiën van 1840-'43, Gouverneur Generaal van 1845 tot '51, minister van Koloniën van 1858 tot '61.
3 Mr. R.J. Graaf Schimmelpenninck, zoon van G. Schimmelpenninck (de vroegere gezant in Londen, die in 1848 zo'n belangrijke rol gespeeld heeft) is minister van Financiën geworden in het kabinet-van Zuylen-Heemskerck (1866-'68).
4 donderdag 25 januari.
5 Kanonnen met getrokken lopen.

De samenwerking tussen G.G. de Eerens en Cornets de Groot en haar nasleep
medegedeeld door Dr. R. Reinsma

Voor bepaalde aspecten van het Gouverneur-Generaalschap van De Eerens is kennisname van de autobiografie van J.P. Cornets de Groot van Kraaijenburg[1] zeer verhelderend. In 1864, op 56-jarige leeftijd, begon deze - in 1851 - gepensioneerde Edeleer aan het vastleggen van zijn herinneringen. Over acht omslagen verdeeld liggen zij, aangeduid als 'Aanteekeningen omtrent zijnen loopbaan', in doos X, 10, op de Handschriftenafdeling van de Koninklijke Bibliotheek. Ze lopen tot vlak voor zijn overlijden in 1878. De stijl is overwegend vormelijk en droog. De Groot was een rasecht ambtenaar geweest, conscientieus, ambitieus, een tikje pietepeuterig; zeer gesteld op erkenning van zijn diensten en niet aarzelend hier op aan te dringen, als ze van officiële zijde uitbleef, wat enkele malen het geval was[2]. Hij is het ook in zijn mémoires. Alleen tegen het einde, als zijn enige zoon, Adriaan Willem, te Den Haag overlijdt, en later, als zijn gezondheid en die van zijn vrouw minder goed wordt, is hij minder gereserveerd.

Eén periode echter heeft De Groot met verve beschreven; het is die onder De Eerens. Terugkijkend op zijn loopbaan - in 13 jaar tijds klom hij op van tweede klerk ter Algemene Secretarie op een salaris van *f* 100 per maand tot Algemeen Secretaris met een bezoldiging van *f* 20.000 's jaars - verbloemt hij nauwelijks zijn trots, dat hij '30½ jaren tellende', een zo eervolle stage achter zich had. Juist onder De Eerens was het secretarisambt grondig van karakter veranderd. Met grote belangstelling heeft De Groot in later jaren, toen hij secretaris-generaal van Koloniën was, kennis genomen van een brief van de G.G.

1 Jhr. J.P. Cornets de Groot van Kraaijenburg (1808-1878); 1830 eerste commies ter algemene secretarie te Batavia; 1832 hoofdcommies; 1834 eerst adjunct-, 1837 algemeen secretaris der N.I.sche regering; 1842 secretaris-generaal van Koloniën; 1847-1851 lid van de Raad van Indië; in 1861 korte tijd Minister van Koloniën; vanaf 1862 lid van de Raad van State.

2 Zo verzocht hij een gratificatie in 1835 wegens de extra diensten, verricht bij ontstentenis van een algemene secretaris.

Rochussen van 22 september 1846 aan de Minister van Koloniën. Zij was immers een lofzang op het ambt, dat hij vier jaar lang had bekleed. Sterker nog: waarvan vooral hij het componeren mogelijk had gemaakt. Hij nam dan ook een passage uit deze brief in zijn aantekeningen op. 'Ik moet verklaren', aldus Rochussen, 'dat de post van Algemeen Secretaris mij wel de moeijelijkste en gewigtigste van alle in de geheele kolonie voorkomt. Hij is de groote spil waarop alles draait. De man die duizende en duizende stukken behandelt en voorbereidt, welke bij dit Gouvernement voorkomen; de hulp, in vele gevallen de intieme raadsman van den G.G. Om dien post naar behooren te vervullen moet er veel, zeer veel zamenloopen; kennis, ervaring, een verlicht en onpartijdig oordeel, nooit verflaauwende ijver en lust tot werken, veel abnegatie van schier alle levensgenot en een sterk gestel.'

Het was met name onder De Groot geweest, dat de werkkring van de Algemene Secretaris zo belangrijk was geworden. In het hiernavolgende zijn de opmerkingen en aantekeningen van De Groot zo veel mogelijk in de oorspronkelijke vorm tot een aaneensluitend geheel verwerkt. Een enkele maal moest de tekst ter wille van de duidelijkheid even onderbroken worden.

Aan het einde van de zeer bewogen periode die er voor De Groot aanbrak na de dood van de G.G. De Eerens, geeft hij een kort overzicht van de ontwikkeling van zijn ambt. 'De Algemeen Secretaris was voorheen tot en met het bestuur van den Gouverneur-Generaal J.C. Baud toegevoegd aan *den G.G. in Rade*. Hij woonde als zoodanig de vergaderingen der Regering bij en adsisteerde later in de Conferentien der Raden van Indië, wanneer deze zonder den G.G. tezamen kwamen, zooals onder de heeren van den Bosch en Baud in den regel plaats vond.

Aldus was de Algemeen Secretaris in gestadige aanraking *met de Raden van Indië* en werd deze verhouding nog aangekweekt door zijn verblijf te Batavia en door de resumtie welke de concepten der resolutien bij de Raden van Indië ondergingen. Door deze dagelijksche aanraking en verhouding was de algemeene secretarie ook van zelf in vele gevallen het intermediair geworden tusschen den G.G. en de Raden van Indië. Aan en van beide kanten was de Algemeene Secretaris een noodzakelijke persoon; hij bragt van wederzijden opinien over, zonder in het geval te komen van *zelf* als bedrijvig te worden beschouwd. Zijne tweeledige relatie bragt vanzelve neutraliteit te weeg.

Of de G.G. op die wijze voldoende diensten van den Algemeen

Secretaris had valt wel te vragen maar hier niet te beantwoorden.

De G.G. was te *Buitenzorg*, de Raden van Indië, de Algemeene Secretaris en de algemeene Secretarie waren te *Batavia*. De evenbedoelde vraag zou, met aanschouw hiervan, welligt ontkennend moeten beantwoord worden.

Misschien ook verlangde de G.G. geene meerdere diensten, geen meerdere toewijding van den algemeenen secretaris der *Regering* aan zijn persoon; eene algeheele uitsluitende toewijding. - Misschien ook was de algemeene secretaris door zijne tweeledige relatie en uit politieke voorzigtigheid minder tot eene uitsluitende algeheele toewijding geneigd of geëigend.

In het midden van 1835 was de betrekking van Algemeen Secretaris sedert meerdere maanden onvervuld.

De luitenant-Gouverneur Generaal De Eerens was toen aangekomen om eenige maanden later het bestuur van den G.G. ad interim Baud over te nemen.

De heer De Eerens werd inmiddels met de dagelijksche zaken belast. De heer Hoogeveen[1] werd toen tot algemeen secretaris benoemd. Vergaderingen met den G.G. werden bij voortduring hoogst zeldzaam gehouden. De Conferentien met de Raden van Indië werden *niet* door den Heer Hoogeveen maar door mij bijgewoond. Deze was er bij een besluit van den heer Baud van ontheven geworden, *om zoo veel te meer tijd overig te hebben ten dienste van den Heer De Eerens*. Aldus ontstond middelens den heer Baud een meer naauwe betrekking tusschen den aanstaanden G.G. en den algemeenen secretaris, en in verband daarmede *mindere aanraking* tusschen den laatsten en de Raden van Indië.

Dit nam toe, nadat de heer De Eerens het bestuur aanvaard had en zich te Buitenzorg gevestigd had en de heer Hoogeveen bij hem aan huis gelogeerd werd.

Uit het vorenstaande blijkt dat de algemeene secretaris door den G.G. ad interim Baud en door den G.G. De Eerens gebragt wierd in eene dadelijke en dagelijksche betrekking tot het hoofd des Bestuurs, meer dan vroeger het geval was geweest; en dat eene mindere aanraking met de Raden van Indië daarvan het gevolg was.'

1 Mr. H.J. Hoogeveen (1795-1849), in 1816 naar Oostindië vertrokken als ambtenaar, was eerst werkzaam bij de Hoge Raad van Justitie, daarna bij het Hooggerechtshof en het Hoog Militair Gerechtshof, en werd in 1835 Algemeen Secretaris; na een Europees verlof was hij van 1839-1844 vicepresident van het Hoog Gerechtshof en daarna Raad van Indië.

Het is gewenst hier het relaas van De Groot een ogenblik te onderbreken. Hij vermeldde reeds, dat hij - als Eerste Adjunct-Secretaris, een titel, die voor hem voor het eerst geschapen werd - te Batavia de notulen van de Raad van Indië versloeg. Maar... de heer Hoogeveen was te Buitenzorg en hij wenste dat De Groot daar werkzaam kon zijn. 25 februari 1836 schreef hij dan ook aan De Eerens: 'Wanneer moeijlijke stukken voorkomen spreken wij te zamen en deelen elkander onze bedenkingen omtrent de inrigting van dezelve mede. Ik verzeker Uwe Excellentie dat ik mij voor het werk veel goeds en voor Uwe Excellentie veel gemak voorspel indien de Heer De Groot met mij te Buitenzorg komt.'

Opnieuw adviseerde Baud, nog steeds op Java aanwezig, in gunstige zin. Want ook dit verzoek paste geheel in het kader van de politiek, door Van den Bosch sedert de invoering van het cultuurstelsel geëntameerd. Dit stelsel beloofde nu eenmaal de gunstigste resultaten bij een zeer sterk centraal gezag en kon niet toelaten dat critici of twijfelaars - en juist in de Raad van Indië zaten deze! - ook maar enigszins remden. Van den Bosch had zijn visie duidelijk uiteengezet in een brief van 4 juni 1831 aan het Opperbestuur in Nederland. 'Het hoofd des bestuurs moet in het tegenwoordig tijdstip zoo onafhankelijk mogelijk gemaakt worden van de medewerking eens raads'... 'Alle ambtenaren moeten alleen door hem worden benoemd en ontslagen, de raden van Indië daarvan niet uitgezonderd. Een ligchaam van ambtenaren plooit of schikt zich, in het algemeen, naar de begrippen van het hoofd des bestuurs... In gewone tijden zou ik zulk een stelsel van bestuur niet aanbevelen, daar hierdoor de vrijheid in de deliberatiën maar al te zeer wordt gestremd; thans echter, nu men een stelsel van bestuur heeft in te voeren of te beschermen, dat bij al wat ambtenaar is tegenstand kan ontmoeten, is vrijheid in de deliberatiën van geen gewigt en veelal gevaarlijk.'[1]

Het verzoek van Hoogeveen sloot tevens prachtig aan bij het nieuwe Regeringsreglement, dat op het punt stond ingevoerd te worden (waarover later). In april 1836 vertrok De Groot dan ook naar Buitenzorg. Acht maanden later verreisde Hoogeveen met verlof naar Nederland. De Groot werd toen waarnemend algemeen secretaris. Van de ambtswoning die hij in september

1 Cf. S. van Deventer, Bijdragen tot de kennis van het Landelijke Stelsel op Java, 1865, 1866, deel II, blz. 355.

1837 te Buitenzorg betrok, legde hij een pentekening en een plattegrond tussen zijn aantekeningen.

Men begrijpt, dat hier voor een ambitieus ambtenaar van nog geen 29 jaar een wel heel interessante en invloedrijke positie was op te bouwen. Tenminste... als hij er in slaagde de G.G. - in dit geval De Eerens - van zijn onmisbaarheid en bekwaamheid te overtuigen en de nodige tact bezat, met de G.G. om te gaan.

Welnu, daarin is De Groot volledig geslaagd. Toen Hoogeveen naar patria vertrok en De Groot dus aan het hoofd van de algemene secretarie kwam te staan, schreef hij - december 1836 - aldus omtrent de heer De Eerens aan zijn moeder: 'Hij is een regtschapen man, vrij van alle trotsch, welligt in sommige opzigten wat zwak en toegevend. De goedhartigheid is op zijn gelaat te lezen, maar hij is militair van der jeugd af en heeft de gewoonte van de meeste oudgedienden, dat zij namelijk te veel zien naar bagatellen. Zoo is hij bijvoorbeeld ten uiterste naauwgezet op de onderscheiding der rangen, - op de klok, enz. en hij zou gaarne alles reorganiseren als hij zulks mogt. Men kan veel van hem gedaan krijgen zoo men de zaak goed aanvat met menagement van zijne zwakke zijden. Dit niet doende is het fout en de gekwetste eigenliefde speelt eenen hoofdrol.'

Al gauw werd hij persona grata in het Buitenzorgse paleis. Hier volgen enkele citaten ten bewijze. 'Den 28 July 1837 was ik getuige voor de aangifte bij de Registers van den Burgerlijken Stand te Buitenzorg der geboorte op den 26 July van Wilhelmina Frederika Hendrika, aldus genoemd naar den op Java aanwezigen Prins Willem Frederik Hendrik der Nederlanden; dochter van den G.G.D.J. de Eerens en vrouwe Theodora Johanna Hermina de Salve de Bouneton.' 'Van Juny tot en met Augustus 1838 vergezelde ik den G.G. De Eerens op eene reize over Java en Madura.' 'Den 24 augustus 1838 te Soerabaija zijnde, werd ik door den heer De Eerens definitief als Algemeene Secretaris benoemd, zijnde in het besluit, eigenhandig door hem vermeld geworden:' 'willende een bewijs van tevredenheid geven aan den Heere J.P. Cornets de Groot, waarnemend Algemeen Secretaris, voor de bijzondere en goede discussien, alsmede voor den onvermoeiden ijver, sedert het aanvaarden zijner betrekking aan den dag gelegd.' 'Onze zoon Willem vertrok den 23 september 1838, met het schip Flevo, kapt. Amsberg, onder geleide van Mevrouw De Eerens, naar Nederland, ten einde hem daar ter school te leggen.'

Voorts blijkt de uitstekende verstandhouding uit het feit, dat De Eerens in februari 1839 in een brief aan de Min. van Koloniën De Groot voordroeg voor de onderscheiding van de Orde van de Nederlandse Leeuw. En uit het feit, dat de G.G. in de loop van ditzelfde jaar overwoog om De Groot tot een andere, nog beter bezoldigde post te roepen: die van Directeur-Generaal van Financiën.

Maar... De Groot was zo verstandig, niet op dit voorstel in te gaan. 'Hoofdzakelijk dewijl ik niet verlangde voor 's hands verder voedsel te zien geven aan hen die mijnen voorspoed met leede oogen beschouwden.'

Thans zetten we het relaas van De Groot, opgezet om de grotere betekenis van zijn ambt te verklaren, voort.

'Deze wijziging (bedoeld wordt het overgaan van de algemene secretaris uit de dienst van G.G. *en* R. van I. in die van de G.G. alleen) in de verhouding van den algemeenen secretaris erlangde nieuwe kracht door de in september 1836 gepromulgeerde verandering in het Regeringsreglement.

De Raden van Indië hielden op stemhebbende leden des bewinds te zijn. Zij werden leden van den *adviserenden* Raad; aan welken eenen *afzonderlijken* Secretaris werd toegevoegd. Deze Raad bekwam het aanzien van een *afgescheiden*, op zich zelf staand kollegie.

De Raden adviseerden *niet meer individueel;* de besluiten des Gouvernements werden *niet meer door hen geteekend*.

De Raad delibereerde en bragt collegialiter een door den Vice-President en den secretaris onderteekend *bepaald advies* uit.

De nog overgebleven schaduw van betrekking van den algemeenen secretaris tot de Raden van Indië verdween nu geheel.

De G.G. en de algemeene secretaris bevonden zich voortdurend te Buitenzorg en hunne aansluiting werd des mogelijk nog bevestigd. De verantwoordelijkheid der Raden van Indië voor de genomen besluiten hield nu ook op en men critiseerde ze. Van de zaak kwam men op den persoon, zoowel op den G.G. als op den algemeenen secretaris.

In dezen stand van onderlingen verhouding werd ik als eerste AdjunctSecretaris, die reeds in den aanvang van 1836 met toetreding van den heer Baud naar Buitenzorg ontboden was en mij daar op den 6 Januari 1837 gevestigd had tot den post van algemeenen Secretaris geroepen.

De Raad van Indië was toen reeds geisoleerd. De G.G. was reeds op zichzelf.

Als nieuwe algemeene secretaris bleef ik den weg volgen van den heer Hoogeveen, die den G.G. persoonlijk was toegevoegd. Er bestond te meer wettige reden tot aansluiting, nadat ook het nieuw Regeringsreglement den Algemeenen secretaris *enkel* aan den G.G. had toegevoegd. Hij was geen algemeene secretaris meer van den *G.G. in Rade*.

Het is vatbaar voor bewijs dat ik ijverig medewerkte om de betrekking tusschen den G.G. en den Raad van Indië benevens de leden van den Raad individueel zoo veel mogelijk te bevorderen. Onder anderen is het daaraan toe te schrijven, dat de Raden van Indië, nevens het bepaalde advies *van den Raad*, ook weder van derzelver *persoonlijk* advies konden doen blijken.'

Er waren echter ook Raden, die, zeer begrijpelijk, moeilijk konden berusten in hun degradatie, en in verband daarmee minder gunstig dachten over de wijze, waarop De Groot zijn taak verrichtte. Met name de heren Van Schoor[1] en Elout[2] waren van mening dat hij zich minder bij de G.G. moest aansluiten. 'Mij is zelfs door den heer Van Schoor gezegd dat ik, zoo dienende, met den G.G. zou staan en vallen. Er behoorde onder zulke omstandigheden vastberadenheid toe om den G.G. trouw te blijven. Gewis stond ik op die wijze op een gladde baan; want het kon gebeuren dat een G.G. om deze of gene op zichzelf staande reden misnoegd, of ook tot winning der publieke opinie, den algemeenen secretaris verwijderde. In dat geval ware ik *dupe* geweest. In geval van overlijden van den landvoogd zou ik even zoo dupe hebben kunnen worden.'

Met name tot één lid van de Raad van Indië was de verhouding slecht, en nog wel tot het lid, dat bij een onverwacht uitvallen van de G.G. met de voorlopige leiding moest worden belast. Het was de heer Van Hogendorp[3]. 'De heer van Hogendorp meende dat zijne komst op Java in 1838 als Raad van Indië velen ongevallig was geweest en had zich in het hoofd gezet, dat ook ik hem slecht gezind was. Zoo beklaagde hij er zich over dat door mijn toedoen en dus opzettelijk, in het naamregister geene melding van zijne decoraties was gemaakt! Op eenen anderen tijd, dat zijn zoon, lid van den Raad van Justitie

1 J.'van Schoor (1795-1841), in 1821 als ambtenaar naar Oostindië vertrokken; hij was in 1838 tot Raad van Indië benoemd.

2 C.P.J. Elout (1795-1843), was na een vooral militaire loopbaan in 1839 Raad van Indië geworden.

3 C.S.W. graaf van Hogendorp (1788-1856) doorliep van 1806-1827 een Indische loopbaan, was na 1830 commissionnair in effecten in Utrecht, en daarna van 1837-1852 Raad van Indië.

te Samarang, onder een ander geplaatst was in stede van daar boven. Later, dat die zoon door mijn toedoen niet was benoemd geworden tot lid in den Raad van Justitie te Batavia. Het eerste en tweede was nogtans louter het gevolg van abuizen bij 's Lands Drukkerij in het residentiekantoor te Samarang, gelijk bleek bij een op last van den G.G. gedaan onderzoek. Het derde was een gevolg der verklaring van den President van het Hoog Geregtshof, dat de bedoelde zoon tot den verlangen post niet geschikt was. De heer van Hogendorp wilde ook hebben opgemerkt dat ik hem de burgerlijke beleefdheid niet bewees, en beklaagde er zich bovenal over dat door mijne schuld mindere eensgezindheid bestond tusschen den G.G. en de Raden van Indië. Over dit laatste bezit ik nog schrifturen waaruit onmiskenbaar blijkt dat de heer van Hogendorp dwaalde, zoodat hij zelfs bij brief van 23 Maart 1839 deswege eene apologie aanbood. Maar zijn wrevel werd opnieuw opgewekt, toen hij in het naamregister over 1840 bekend was gesteld als *tijdelijk* waarnemend vice-president van den Raad van Indië, hetgeen hij als voor hem ongunstiger beschouwde dan het woord *provisioneel*, gelijk in het besluit zijner benoeming stond uitgedrukt. De heer Van Hogendorp schreef daarover aan den G.G. en gaf er mij de schuld van, zich in het algemeen hevig over mij beklagende.

Daar de G.G. zelf last gegeven had tot het gebruik van het woord *tijdelijk*, zoo verdedigde hij mij bij den heer van Hogendorp, expliceerde er hem de redenen van en schreef eenen geheimen Kabinetsbrief aan den Minister, waarin de heer van Hogendorp, wat de bezwaren tegen mij betreft, in het ongelijk werd gesteld. Die brief was van 14 Mei 1840.'

We kunnen rustig aannemen, dat De Groot na deze 14de mei de moeilijkste maanden uit heel zijn ambtenaarscarrière beleefde. Want hij - die naar zijn eigen getuigenis geheel en al stond en viel met de G.G. - werd in deze maand van zijn stut beroofd. Wat nog erger was: Juist Van Hogendorp zou voorlopig zijn nieuwe chef zijn!

Toen de brief van 14 mei 1840 geschreven werd was de G.G. al ziekelijk. Toch was hij tot dinsdag 26 mei nog werkzaam. 'Op dien dag had ik nog eene conferentie met Zijne Excellentie, toen liggende op eene bank. De Geneesheren verklaarden stellig dat het goed ging. Op verlangen van den G.G. werd de Graaf van Hogendorp door den overste Scharten bekend gehouden met den staat van deszelfs gezondheid, zoodat ik geene reden had alarmante berigten te geven; de toestand van den G.G.

was in den morgen van den 27 Mei nog zoo gunstig dat ik geene zwarigheid maakte verlof te vragen om den volgenden dag, Hemelvaartsdag, op een der landgoederen door te brengen. Vrijdagochtend den 29 keerde ik terug en vond den G.G. in bedenkelijken staat, echter niet hopeloos[1]. Toen ik bemerkte, dat die toestand gevaarlijk wierd, deed ik er zelf aan ZEd. (bedoeld is de graaf van Hogendorp, R.) rapport van. Ik kreeg er geen antwoord op; ook kwam hij niet te Buitenzorg, gelijk ik als pligtmatig verwacht had. Men liet mij, in die oogenblikken, aan mij zelven over. De G.G. kon niet meer werken; de zaken konden echter niet blijven liggen.

In den vroegen morgen van den 30 Mei, te 6 uur, werd ik bij Zijne Excellentie ontboden, die mij een besluit dicteerde, houdende verklaring, dat de zaken van het algemeen bestuur alsnu door den waarnemend vicepresident van Hogendorp zouden worden behandeld tot de komst op Java van een ander lid in den Raad van Indië, die, nú voor alsdan, tot waarnemend vicepresident benoemd werd, in afwachting eener beslissing van den Koning, en met intrekking, bij de komst, van de benoeming des heeren van Hogendorp.

Dit besluit bragt ik persoonlijk naar Batavia, bij den heer van Hogendorp, alwaar ik 's morgens te 11 uur aankwam, mij ter beschikking van denzelven stellende.

Den Heer van Hogendorp kennende, had ik mij tegen alle aantijging gewapend. Toen namelijk de G.G. mij het besluit dicteerde, onder bijvoeging dat hij gevoelde in de eerste 14 dagen niet te zullen kunnen werken (als wilde de man zijne bij het ziekbed tegenwoordige echtgenoot sparen), waren de heeren Doctoren Fromm en Dr. Engelbronner toehoorders en getuigen, daar ik hen verzocht had met mij binnen te blijven en aandachtig te luisteren naar hetgeen er zou gesproken worden, De Heer Godefroy, chef van de geneeskundige dienst en de overste Scharten waren tot hetzelfde einde in de deur geposteerd, buiten het gezigt van den zieke, dewijl het niet convenant was zooveel personen in zijnen tegenwoordigheid te brengen. Het besluit in eene andere kamer ten papiere hebbende gebragt, trad ik na een groot kwartier weder binnen en las het den G.G. langzaam, doch luid en duidelijk voor, zoodanig dat de vier aanwezige getuigen het goed konden hooren en vroeg ik hem of het besluit

1 Tussen de aantekeningen bevindt zich een ‘korte’ schets der ziekte van De Eerens, tien bladzijden, dicht beschreven, afkomstig van een der behandelende geneesheren, dokter Engelbronner.

zijne begeerte goed en juist uitdrukte, hetgeen door hem met Ja beantwoord wierd. Ik gaf het stuk den G.G. daarop in handen met eene pen om het beslotene te parapheren. Zijne Excellentie zeide aan den heer Fromm, om zijn bril te halen, die, voegde hij er bij, 'in mijn kantoor op de schrijftafel ligt.' Ik haal dit slechts aan ten blijke dat de G.G. bij volle verstand was. De bril ontvangen hebbende, zette hij die zelf op, rigtte zich zelf overeind en parapheerde het besluit. Ik vroeg de getuigen of zij gehoord en gezien hadden, toonde hen de gestelde paraphe, die zij verklaarden als kennelijk, en vertrok naar Batavia, na den G.G. met een beklemd hart te hebben vaarwel gezegd.

De heer van Hogendorp ontving mij vrij koel. De heer Godefroij was met mij medegegaan om nopens den toestand van den lijder gehoord te kunnen worden. Na het vertrek van dezen gaf ik hem het besluit over. Op eene canapé gezeten, nam hij het met zekere drift aan, doorliep het, smeet het op een tafeltje, liep de kamer op en neêr en bleef vervolgens voor mij staan, beschuldigde mij van intrigue, zeide dat ik steeds gestaan had aan het hoofd eener Cabale ten zijnen verderve, dat ik altijd gepoogd had hem te grieven en te vernederen en dat het mij dan nu eindelijk gelukt was aan den zieltogenden G.G. een laatste dolksteek voor hem te ontwringen, waardoor hij uit een voor hem eervolle loopbaan werd gestooten; dat hij die kwellerij moede was en mij daarover persoonlijk, met alle middelen onder zijn bereik, zou vervolgen en mij al dadelijk bij het Ministerie van Koloniën zou verklagen; verklarende het besluit van 30 Mei als illegaal en als niet verbindend, dewijl het aan eenen stervenden ontrukt was. De man was doodsbleek en bevende van kwaadaardigheid.

Onder deze hevige uitvallen bleef ik gelukkig volkomen bedaard, zoo door het gevoel van onschuld, als door het besef dat de heer van Hogendorp het bestuur zullende in handen nemen, ten algemeenen belange zijnerzijds niet met hem mogt worden gebroken, met hem, die door bijna iedereen verlaten was uit hoofde van zijne onverdragelijke hooghartigheid en ergdenkendheid. Pligt gebood mij, hem in een ophanden moeijelijk tijdvak op zijde te blijven.

Ik antwoordde den Graaf van Hogendorp, dat hij zich in mij bedroog; dat ik geene enkele reden had om hem vijandig te zijn; dat ik onbekwaam was tot het plegen van de daad, die hij mij ten laste legde en dat het besluit van 30 Mei dan ook geenszins een uitvloeisel van mijn brein was; dat ik echter niet was

gekomen om met hem te twisten, maar om zijne bevelen te vernemen en dat ik, nota houdende van hetgeen hij gemeend had mij te mogen toevoegen, mij andermaal ter zijner beschikking stelde.

De heer van Hogendorp nam het besluit weder in handen en vroeg mij naar den inhoud der daarbij aangehaalde kabinetsmissive[1]. Ik antwoordde dat het stuk geheim was en dat de G.G. er mij de geheimhouding van had aanbevolen. Hij vroeg of het dan over hem handelde en mijn repliek was dat ik mij met geene explicatien kon inlaten. Op zijne verdere vraag of ik dan weigerde hem opening te geven, zeide ik, dat ik zulks tot mijn leedwezen doen moest.

Hij ontstak toen opnieuw in toorn, sloeg met den gesloten vuist op tafel en noemde mij de oorzaak van het ongeluk van hem en zijn gezin.

Met meer klem, doch steeds met bedaardheid, zeide ik hem, dat ik op deze onaangename ontmoeting was voorbereid geweest, maar dat hij, vroeger zoo menigmaal mij ten onregte beschuldigd hebbende, later ook wel van de tegenwoordige zou terugkomen; dat hij thans echter te ver ging en hij mij in de verpligting bragt om hem aan zijne woorden te houden; dat hij mij eene staatsmisdaad ten laste legde, welke ik vorderen zou dat door hem zou bewezen worden en dat ik hem te dien einde bij het opperbestuur in Nederland zou beklagen.

De Heer van Hogendorp ging desniettemin voort met verwijtingen, zeide dat ik te veel invloed had, dat de benoemingen van mij afhingen, dat ik de Raden van Indië had vernederd en dat ik derzelver adviezen ten voorwerp van critique maakte. Ik vergenoegde mij te antwoorden dat hij mij niet kende, dewijl hij het anders niet zeggen zou en dat ik hoopte dat hij mij nader zou leeren kennen om alsdan in te zien dat hij mij thans onregt deed.

Nogmaals kwam hij op den brief van 14 Mei terug en verklaarde den G.G. te zullen raadplegen en te zullen zien of hij mij niet zou kunnen dwingen; waarop ik antwoordde, dat zoodanige raadpleging hem vrij stond.

Ik vroeg hem nogmaals om zijne bevelen en vertrok op de verklaring dat hij er geen te geven had.

's Namiddags te 4 uur was ik te Buitenzorg terug en des

1 Bedoelde missive was notabene de brief van 14 Mei, waarin de klacht van Van Hogendorp over het woord ‘tijdelijk’ door De Eerens werd ontzenuwd.

avonds ¼ over 8 overleed de G.G., waarvan ik den heer van Hogendorp terstond bericht zond.

Den le Junij kwam hij dan toch eindelijk te Buitenzorg, daartoe door de Raden van Indië van Schoor en Elout aangespoord. Ik meldde mij dadelijk aan en stelde mij opnieuw beschikbaar. Er wierd toen slechts over de begrafenis gehandeld; wij waren over en weder stroef officieel. In den voormiddag keerde hij naar Batavia terug, werwaarts ik mij ook begaf, om den volgenden dag de vergadering van den Raad van Indië bij te wonen. De begrafenis zou den 3 Junij plaats hebben. Ik had het lijk reeds den 31 Mei doen balsemen, niet willende dat het zou worden ter aarde besteld zonder tusschenkomst van het hooge bestuur en zonder eerbewijzing, gelijk verlangd was geworden.

De toen bedoelde vergadering had plaats. Even voor den aanvang zeide mij de heer Van Hogendorp dat de Heeren Van Schoor en Elout geen de minste objecten hadden tegen de aanvaarding van het bestuur door hem en dat er dus ook een gecombineerde vergadering plaats kon hebben voor het afleggen van den eed, waartoe de bestemde hoofdambtenaar reeds in eene nevenkamer aanwezig was. De veldstukken voor het gebruikelijke salut stonden gereed; benevens één detachement kavallerie om den waarnemenden G.G. naar huis te escorteren.

In de vergadering deed men mij enkel de vraag of er geene beschikking van den overledenen landvoogd bestond omtrent het bestuur na zijn overlijden, hetgeen ik ontkennend beantwoordde. Nopens het besluit van 30 Mei werd mij niets gevraagd. Maar weldra ontstond eene levendige discussie tusschen den Heer van Hogendorp en de Raden van Schoor en Elout, waarin de eerstgenoemde zich opwond en door drift vervoerd werd. Hij wilde het bestuur krachtens het regeringsreglement *onvoorwaardelijk* aanvaarden en de anderen verlangden dat hij zulks doen zou *met inhaesie van het besluit van 30 Mei*, daarbij klaarblijkelijk het oog hebbende op den Raad van Indië *Merkus*, die zich sedert 1839 krachtens eene hem aldaar opgedragen commissie volgens het verlangen van het Opperbestuur op Sumatra bevond[1].

Mijns inziens had de heer Van Hogendorp gelijk, want het

1 In een noot tekent De Groot hier aan: De Minister van den Bosch had den heer Merkus euvel geduid, dat hij in het openbaar over zijn bestuur als G.G. geschreven had, hem als raad van Indië doen uitvallen en wel als zoodanig weder doen herstellen, doch met opdragt eener Commissie op Sumatra, om hem aldus van het bewind te Batavia verwijderd te houden.

besluit van den 30 Mei had geene betrekking tot het bestuur *na* het overlijden van den G.G. en was enkel genomen met aanschouw tot zijne ziekte. - Op grond hiervan wilde de heer van Hogendorp, die dan toch nog altijd waarnemend vicepresident was, geheel volgens het regeringsreglement handelen. De andere Heeren schenen echter uit het besluit van den 30 Mei aanleiding te nemen, om het zoo te dirigeren, dat de heer Merkus, bij zijne eventuele komst van Padang, volkomen in zijn recht was en niet belemmerd werd door eenige toegevende inschikkelijkheid hunnerzijds.

In den drang der omstandigheden gaf de heer van Hogendorp echter toe en hij aanvaardde dus het bestuur met de verlangde inhaesie, hetgeen bij de beeediging en in het ligchaam der uitgevaardigde publicatie uitdrukkelijk werd vermeld.

Den 3 Junij begaven de waarnemend G.G. en de Raden van Indië, met alle hoogere ambtenaren en officieren zich ter begrafenis naar Buitenzorg.

Aldaar had de eerste verzoeningsconversatie plaats tusschen den heer van Hogendorp en mij. Hij zeide dat ik mij zou hebben te verklaren omtrent onze volgende verhouding, waarop mijn antwoord was, dat ik daaromtrent niets te zeggen had; dat hij weten moest of ik als algemeen Secretaris zou continueren, want dat ik in de gegeven omstandigheden daartoe geenerlei initiatief zou nemen, gelijk ik ook geene aanleiding tot onze min goede verstandhouding gegeven had; en dat ik overigens bleef bij mijn vroeger zeggen, dat ik hem wegens zijne onheusche bejegening bij het opperbestuur in Nederland zou aanklagen. De heer van Hogendorp zeide daarop dat hij bereid was terug te nemen hetgeen hij mij in oogenblikken van drift en teleurstelling toegevoegd had en, mij de hand aanbiedende, zeide hij dat het hem aangenaam zou zijn, indien ik hem wilde helpen en niet verlaten in eenen oogenblik dat hij ook op de medewerking der Raden van Indië niet meer scheen te kunnen rekenen. - Ik betuigde daarop mijnerzijds dan ook alles te zullen ter zijde stellen en aldus wierd van mijnen kant het gebeurde met den mantel der liefde bedekt.

Daags daaraan, den 4 Junij, concipieerde ik eenen kabinetsbrief voor den heer van Hogendorp, aan den heer Merkus, waarbij aan dezen de redenen vermeld werden, die tot de aanvaarding van het bestuur hadden geleid, met aanbieding, vermits hij ouder Raad van Indië was, om hem het bestuur over te geven, indien de heer Merkus hetzelve, in overeenstemming met

de andere Raden, mogt willen reclameren; hem echter voor oogen houdende hoe zonderling deze snel opvolgende verandering van het hoofd des bestuurs den Inlandschen vorsten, hoofden en bevolking zou voorkomen, en de verantwoordelijkheid daarvoor in allen gevallen voor deszelfs rekening latende. -

Den 5 Junij sprak de heer van Hogendorp weder over zijn verlangen om den brief van 14 Mei te lezen. Ik zeide hem dat de omstandigheden sedert de dood van den G.G. dien aangaande wel eenigermate waren veranderd, maar dat ik mij toch bezwaard achtte hem dien brief over te geven, zoo lang hij mij daartoe niet uitdrukkelijk gelastte, in welk geval ik hem dien brief gecachetteerd zou toezenden met officiele geleidebrief, vermeldende de reden mijner scrupule. De heer van Hogendorp was over dit antwoord blijkbaar verstoord en zei onder anderen weder dat hij het gevoelen van den Prokureur-Generaal zou inwinnen. Met deze ijdele nietsbeduidende bedreiging dacht hij mij te zullen bang maken.

Een paar dagen daarna kwam de heer Jeckel, eenen Gouvernements adjunctsecretaris bij mij, verhalende hoe de heer van Hogendorp hem zijn leed geklaagd had over mijne voortdurende weigering en hoe zijne gezondheid leed onder het grievend gevoel van welligt het onderwerp te zijn van hatelijke beschuldiging bij het Ministerie van Kolonien. - Des namiddags ging ik naar den heer van Hogendorp om over andere zaken met hem te handelen en met het voornemen om hem ter zake eens vooral, door eene loijale handelwijze, den mond te sluiten. Ik nam den brief tot dat einde mede. - Hij ontving mij ditmaal regt hartelijk, - mij betuigende zoo bijzonder voldaan te wezen over mijne concepten aan den heer Merkus en aan den Minister en over mijne houding in het algemeen, ongeacht het voorgevallene, in oogenblikken dat zoo veel anderen, zijns inziens, het er op toelegden om hem te kwellen en te grieven, onder anderen door het plaatsen van een versleten, oude vlag voor zijne woning, het betitelen met ‘Excellentie’ en dergelijke... Alras kwam hij ook weder over den brief van 14 Mei te spreken en trachtte hij mij toen weder over te halen. - Ik haalde dien brief daarop voor den dag en zeide hem dat ik hem denzelven alsnú aanbood, omdat hij verklaard had dat zijne gezondheid er onder leed en omdat ik hem een overtuigend blijk wilde geven van mijne goede gezindheid, hem echter opmerkende, dat ik het er steeds voor zou houden dat hij tot deze aanbieding had gedwongen en dat ik mij, die met den inhoud bekend was, ten allen tijde buiten

alle verantwoording hield wegens zijne kennisneming van denzelven. Ik gaf hem den brief toen open over, maar nú aarzelde hij zelf! Hij weigerde de lectuur, mij dank wetende voor deze, gelijk hij het noemde, openhartige wijze van handelen, zeggende, dat hij nú overtuigd was dat de brief niets van zoo ernstige aard bevatte, dat hij er zich ongerust over zou behoeven te maken. -

Den 9 of 10 Junij deelde hij mij mede, over dat onderwerp vertrouwelijk aan den Minister geschreven te hebben, en zeide hij mij de daartoe betrekkelijke zinsnede te zullen voorlezen, als een wederkerig bewijs van openhartigheid. - In die zinsnede nu sprak hij op een geheel andere wijze van de toedragt der zaak, noemde mijne weigering eene *spoli* van officiele documenten en voegde er bij, dat ik, op zijne herhaalde voorhouding, en beducht voor dwang, er toch eindelijk toe was overgegaan hem den brief aan te bieden, maar dat hij dien toen niet meer had willen lezen; intusschen, zeide hij tenslotte, 'is het aangenaam dat de heer algemeene secretaris mij op die wijze de noodzakelijkheid tot strenge maatregelen heeft ontnomen.'

Het sprak wel van zelf dat ik over deze wijze van zijn handelen hoogst ontevreden was en dit zeide ik hem dadelijk in sterke bewoordingen, met bijvoeging dat ik den Minister ook van mijnen kant zou schrijven en hem met zijne leugenachtige voorstelling bekend maken. Dit deed ik dan ook bij den volgenden op den 18e Junij verzonden brief[1].

De goede verstandhouding tusschen den Heer van Hogendorp en mij verbeterde van lieverlede, al naar dat ik in de gelegenheid was hem eenigen dienst te doen; was de indruk daarvan verdwenen dan kwamen ook gedurig de oude grieven weder voor den dag. Hij bleef mij gedurig wantrouwen en als hem vijandig beschouwen.

In Julij kwam de heer Merkus te Batavia. Ik was de eenigste die den heer van Hogendorp deze onverwachte verschijning mededeelde. Hij was geheel ontsteld en ontdaan toen de heer Merkus vijf minuten daarna voor hem stond; nimmer echter heeft hij mij trouwhartig verhaald wat toen tusschen hen gesproken is, maar enkel dat de heer Merkus hem gezegd had niet gekomen te zijn om het bestuur van hem te reclameren. Laatstgenoemde keerde ook eenige dagen later naar Sumatra terug.

1 K.B., Handschriftenafdeling, Archief Cornets de Groot, x, 10, map III, blz. 45. Daar deze brief geen nieuwe gezichtspunten oplevert, is ze niet overgenomen. Er bevinden zich ook enige bijlagen bij.

Bij eene ontmoeting met den heer Merkus zeide deze dat men hem veel verteld had van mijne medewerking ten voordeele van den heer van Hogendorp en alzoo te zijner benadeeling, maar dat hij daaraan geen geloof hechtte. Ik bedankte hem voor die goede opinie zonder mij over iets uit te laten en zonder te antwoorden op de smaadredenen, die de heer Merkus omtrent den heer van Hogendorp bezigde.

Zonderlinge positie: aan de eene zijde grieven van den heer van Hogendorp, dat ik *hem* benadeeld had; aan de andere zijde de bewering dat ik hem had *bevoordeeld* en den heer Merkus benadeeld!

Talloos zijn de uitvallen en blijken van animositeit welke ik wederkerig van den heer van Hogendorp ten laste van den heer Merkus moest aanhoren. Allerlei vermoedens rezen bij hem op, als spande de heer Merkus alle krachten in om hem het bestuur middelens het Ministerie te ontwringen. Datzelfde wantrouwen bestond ook tegen de Heeren van Schoor en Elout en tegen een ieder die hij slechts dacht in de gelegenheid te zijn om over hem naar Nederland te schrijven. Het werken met en onder den heer van Hogendorp was dan ook alleronaangenaamst. Met velen was hij op een hoogst gespannen voet, vooral met den Generaal Cochius, kommandant van het leger. In vele gevallen meende hij haat en opzet te bespeuren en hij verpestte zich daardoor het leven. Gedurig nam hij dispositien uit wrevel ontsproten en moest dan daarvan weder worden terug gebragt, terwijl de man zich onbekwaam maakte om zijne gedachten over zoo vele aangelegenheden van hooger belang te laten gaan.

Intusschen had ik ZEd omtrent velerlei alle mogelijke inlichting gegeven en hem onder anderen van nabij bekend gemaakt met de werkwijze der algemeene secretarie, ook opzigtelijk de adviesen der Raden van Indië. Nu zelf geplaatst op het standpunt van G.G., had hij er geene verdere bedenkingen tegen en verzocht meermalen op de gewone wijze voort te gaan.

Zoo verliepen eenige maanden van het halfjaars bestuur van den Graaf van Hogendorp. - Van 1-4 September was ik met hem en zijne familie te Tjipannas en bezochten wij de Gouvernementspaardenstoeterij te Tjinjor in de Preanger Regentschappen.

In October of November werd de spanning tusschen den heer van Hogendorp en de Heeren van Schoor en Elout opnieuw opgewekt door hunne weigering om volgens last van het Opperbestuur voor het Hooggerechtshof de inkomsten van Ned.

Indië te verbinden als waarborg van op de Indien gevestigde staatsschulden. Dit werd aldra opgevolgd door nieuwe moeijelijkheden met den heer Merkus, die, in December, andermaal te Batavia komende, alsnu in den Raad van Indië verlangde zitting te nemen als bij besluit van 30 Mei jl. gedesigneerd wd. vice-President. De heer van Hogendorp had daar zeer veel tegen, maar gedwongen om het door hem zelf plegtig geinhaeseerde besluit te eerbiedigen, benoemde hij den heer Merkus tot wd. vicepresident zonder te doen blijken dat hij zulks deed overeenkomstig het besluit van 30 Mei. De heer Merkus weigerde die benoeming aan te nemen. Al mijn pogen om den heer van Hogendorp tot toegevendheid te bewegen en hem te overtuigen, dat hij, na dat besluit, zich toch met geene mogelijkheid in den post van vicepresident handhaven kon, leed volledige schipbreuk op zijnen hartewensch om niet door den heer Merkus overvleugeld te worden. De man was doof voor goede raad die ik hem later in denzelfden zin nogmaals gaf in overeenstemming met mijnen toen reeds benoemden opvolger, de Heer Mr. C. Visscher. Al wat ik tot dank inoogstte, was eene hernieuwing van het verwijt, dat ik slechts trachtte hem nadeelig te zijn!

In die oogenblikken juist, even na mijne aftreding als Algemeene Secretaris werd uit Nederland de benoeming ontvangen van den heer Merkus tot vicepresident en wd. G.G.

Daar stond nú de heer van Hogendorp.

Het verlof naar Nederland had ik bij rekeste van 1 October 1840 aangevraagd onder overlegging van twee geneeskundige certificaten. De Raden van Indië van Schoor en Elout erkenden mijne regten maar stemden toch tegen het verzoek, omdat ik, vertrekkende, geene inlichtingen zou kunnen geven omtrent vele zaken en handelingen van wijlen den G.G. De Eerens'.

De Groot kwam tegen deze zienswijze op in een schrijven aan Van Hogendorp, d.d. 16 october 1840. 'Zooals de betrekking van Algemeene Secretaris thans sedert het Regeringsreglement van 1836 bestaat is die ambtenaar de zeer vertrouwde dienaar van den G.G. Vereischen deszelfs handelingen toelichting of verdediging, dan moet het zijn *niet* bij eenen opvolger, maar bij de Meesters in *Nederland*. Tot dit laatste ben ik bereid.'

'De bovengemelde brief aan den wd. G.G. had de gewenschte uitwerking, want bij besluit van den 21 October 1840 werd mij het verlangd verlof toegestaan, in aanmerking nemende: "dat het genoegzaam bekend is en voorts door geneeskundige certificaten is gestaafd, dat de gezondheid van den heer Cornets de

Groot zeer veel heeft geleden door een aanhoudend zittend leven en ten gevolge der vele belangrijke en steeds met den meesten ijver en onafgebroken inspanning verrigte werkzaamheden gedurende een veeljarig verblijf in OostIndië, doch meer voornamelijk nog sedert bijna vier Jaren, dat door hem zijne tegenwoordige ambtsbetrekking is bekleed geworden."

Deze zinsnede, hoe vereerend ook, was niet eene betuiging van 's Gouvernements tevredenheid, zooals andere Algemeene Secretarissen bij derzelven vertrek erlangd hadden. Ik was de eerste die van zoodanige exceptie het voorwerp was.

Ik défungeerde den 2 Januarij 1841. De heer Merkus stond op het punt het bestuur van den heer van Hogendorp over te nemen. Mr. C. Visscher trad in mijne plaats op als wd. algemeen secretaris, na een vergeefsch aanzoek van den heer Merkus dat ik blijven zou.'

Twee zorgen hebben nadien De Groot nog gekweld.

De eerste was een apologie voor de overleden G.G. 'De heer Eerens had mij kort voor zijn dood verzocht zijn bestuur bij Koning Willem I te verdedigen'. Bij aankomst in Nederland bleek koning Willem I reeds afstand te hebben gedaan van de troon, wat De Groot bij zijn vertrek uit Indië niet bekend was. Het opstel[1] dat hij op de reis naar patria maakte ter rechtvaardiging van De Eerens' beleid, bleef dus ongebruikt.

Zijn eigen eerherstel vorderde geruime tijd. 'Te Bezoeki zijnde had ik nagedacht over de wijze mijner aftreding als Algemeenen Secretaris van het Indisch Gouvernement.' Hij had daarom 18 februari Van Hogendorp alsnog om een officieel bewijs van goedkeuring en tevredenheid gevraagd. Deze zond een maand later een open brief van aanbeveling aan de Minister met een begeleidende vriendelijk kattebelletje aan De Groot, die hem drie weken na zijn aankomst bereikten. Het is nog steeds een opgewonden toon, die in de ambtelijke brief te beluisteren valt. 'Ik had den heer Cornets de Groot, afgetreden algemeen secretaris, tijdens aan ZEd. een tweejarig verlof naar Nederland is toegestaan, beloofd, om bij het verlaten zijner betrekking van Gouvernementswege bij besluit te doen blijken van de door ZEd. in die betrekking bewezen ijverige en belangrijke diensten en deswege verworven goedkeuring en tevredenheid, en om bovendien ZEd. met eenige regels, aan Uwe Excellentie, gerigt te voorzien.

1 Niet meer aanwezig.

In het eerste ben ik verhinderd geworden door de juist tijdens ZEdeles vertrek aangebragte brief van Uwe Excellentie d.d. 5 October j.l., en mijne verwijdering dien tengevolge uit het tijdelijk bestuur, en wat het laatste betreft was ik in de veronderstelling dat de heer Cornets de Groot weinig waarde zou komen te hechten aan eenen zoodanigen brief van mijne hand, na de behandeling welke mij te beurt is moeten vallen, als eene belooning voor de getrouwe waarneming gedurende acht maanden van het vicepresidentschap en gedurende 7 maanden van de zoo moeijelijke betrekking van tijdelijk G.G. over Nederlandsch Indië'.

Natuurlijk zond De Groot, bijzonder in zijn schik met 'dit stuk, waardoor een bevoegd beoordeelaar het zegel van goedkeuring hechtte op mijne handelingen als algemeen secretaris' het onmiddellijk aan Minister Baud. Voorlopig echter zonder enige uitwerking. Het moet hem wel bezwaard hebben, want juist in die maanden behoorde het in Nederland tot de bon ton, af te geven op het bestuur van De Eerens. Het Algemeen Handelsblad van 17 juli 1841 wijdde er een ellenlang artikel aan. 'Door hen, die hier en op Java het bestuur van den generaal De Eerens kunnen beoordeelen, zullen aan dat noodlottig en onhandig bestuur al de verkeerdheden worden geweten, waardoor het stelsel van den Heer van den Bosch ontaard, vervalscht en in vele opzigten schadelijk voor den lande, voor den waarachtigen bloei van Nederlandsch Indië en voor de belangen van zoo vele nijvere ondernemers geworden is.' 26 augustus kwam de schrijver, een zekere R.S.N. te Amsterdam opnieuw met critiek. Met name in dit stuk kreeg De Groot een veeg uit de pan. 'Wij hebben' - zo heet het hier - 'steeds meer kwaad geimputeerd aan de onhandige handlangers J.P. Cornets de Groot en W. de Vogel[1] dan aan de Eerens zelven, dien geene zelfstandigheid konde toegekend worden.'

Een jaar later, juli 1842, bood Baud echter De Groot de (tijdelijke) betrekking van secretaris-generaal bij het Ministerie van Koloniën aan. Deze zat nu te dicht bij het vuur om langer genegeerd te worden. Nog maar amper was De Groot drie maanden in functie, of hij vroeg nu *Baud* om een goedkeuring voor zijn werk in Indië. 'Immers: het al of niet verleenen eener goedkeuring is bij den Raad van Indië in overweging

1 W. de Vogel, (1797-1858), in 1824 Oostindisch ambtenaar 4de klas, was onder De Eerens Directeur der Cultures.

geweest, maar achterwege gebleven, hetgeen later bij raadpleging der retroacta in 's Gouvernementsarchieven tot ongunstige gevolgtrekkingen zou kunnen leiden, evenals had het hoofd des Bestuurs geene termen gevonden tot eene vereerende dispositie.' Welnu, zij kwam eindelijk los. Officieel deelde de minister ze aan de G.G. mee en vervolgens werd ze geinsereerd in de notulen van de Indische regering. Het recht had eindelijk gezegevierd...

[Jaarrekeningen 1959]

Rekening Historisch Genootschap 1959

		Saldo per 31 dec. 1958	*f* 6631.61
Ontvangsten		*Uitgaven*	
Kapitaalsontvangsten	*f* 20967.66	Kapitaalsuitgaven	*f* 22582.81
Rente Spaarbanken	- 242.76	Contributie Genootschappen	- 144.26
Rente en Dividend Effecten	- 1748.03	Reiskosten	- 129.45
Contributie Leden	- 12365.81	Salarissen	- 476.08
Uitkering uit Boekenfonds	- 1000. -	Honoraria	- 457.30
Diversen	- 243. -	Drukkosten	- 17140.66
Saldo per 31 dec. 1959	- 12835.74	Diversen	- 1840.83
Totaal	*f* 49403. -	Totaal	*f* 49403. -

Rekening Thorbecke-publicatie 1959

Saldo reserve per 31 dec. 1958	*f* 2500. -	Restitutie aan Z.W.O.	*f* 2500. -
Totaal	*f* 2500. -	Totaal	*f* 2500. -

Rekening publicatie-Gerretson 1959

Saldo per 31 dec. 1958	*f* 3600. -	Saldo per 31 dec. 1959	*f* 3600. -
Totaal	*f* 3600. -	Totaal	*f* 3600. -

Rekening Amsterdamse Kroniek, I en II, 1959

Saldo 31 dec. 1958	*f* 8833.34	Drukkosten I	*f* 13735. -
4 apr. Subsidie Dr Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds	- 2000. -	Drukkosten II	- 10272.50
25 febr. Subsidie Prof. Nolet	- 500. -		
Rente deposito	- 225. -		
idem	- 113.50		
Restitutie Banden	- 250.25		
Ontvangen van penningmeester Hist.			
Gen. voor drukkosten	- 12085.41		
	_____		_____
Totaal	*f* 24007.50	Totaal	*f* 24007.50

Rekening boekenfonds Historisch Genootschap 1959

Saldo 31 dec. 1958 *f* 2243.52

Ontvangsten		*Uitgaven*	
Contributie leden HG 1959	*f* 87.50	Aankoop van boeken en tijdschriften	*f* 924.75
Terugontvangen porti	- 12.30	Portikosten	- 25.20
Ontvangsten van verkoop	- 183.14	Diverse uitgaven	- 195.20
boeken en tijdschriften per Kas	- 183.14	Overgeboekt aan Penningmeester	
boeken en tijdschriften per Giro	- 479.41	Hist. Gen.	- 1000. -
Rente Spaarbank	- 45.76	Saldo 31 dec. 1959	- 906.48
Totaal	*f* 3051.63	Totaal	*f* 3051.63